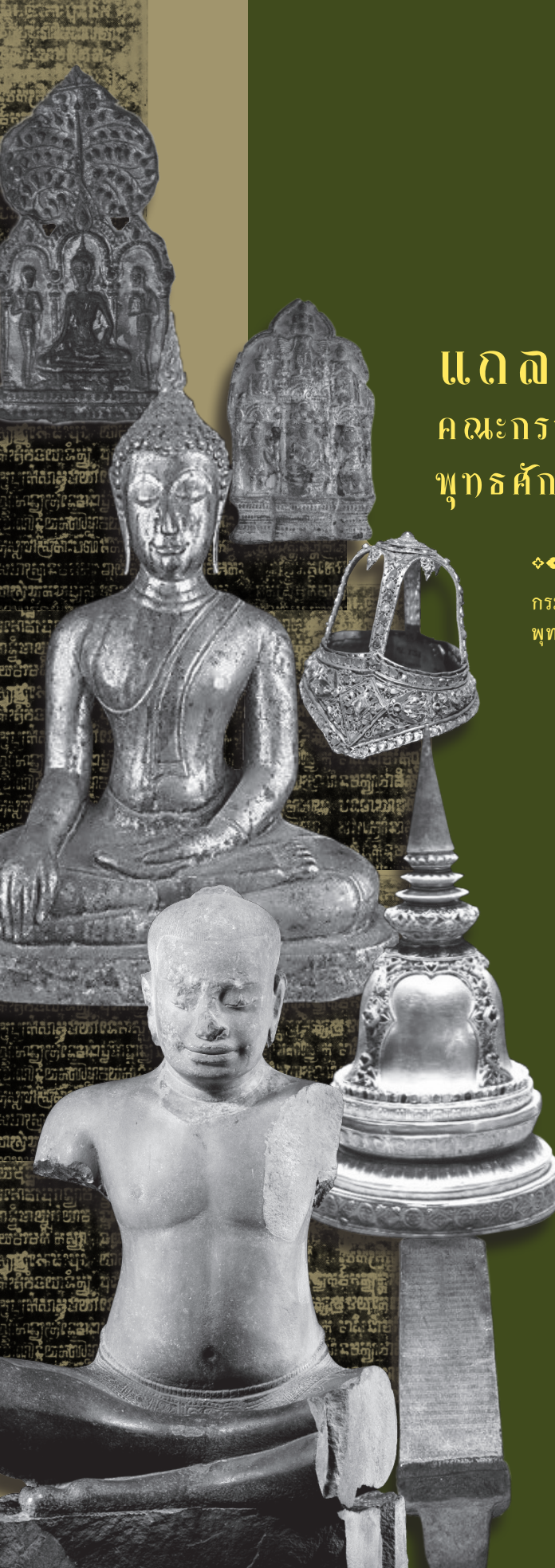

แถลงงาน

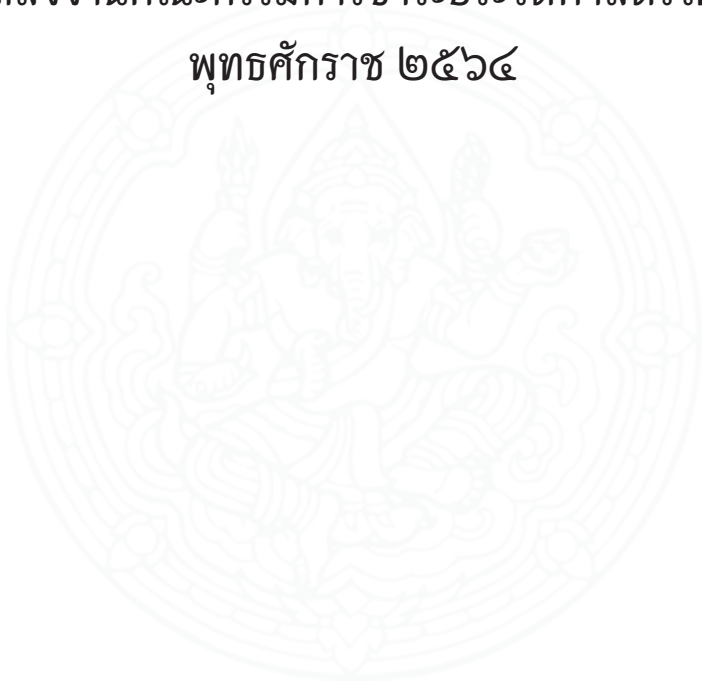
คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย
พุทธศักราช ๒๕๖๔

กรมศิลปากร พิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๖๕

แถลงงานคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย
พุทธศักราช ๒๕๖๔

กรมศิลปากร พิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๖๕

แถลงงานคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย พุทธศักราช ๒๕๖๔

กรมศิลปากร พิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๖๕

จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

ลิขสิทธิ์ของกรมศิลปากร

ราคา ๑๙๕ บาท

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

แถลงงานคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย พุทธศักราช ๒๕๖๔.-- กรุงเทพฯ :

กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, ๒๕๖๕.

160 หน้า.

1. ไทย -- ประวัติศาสตร์. I. ชื่อเรื่อง.

959.3

ISBN 978-616-283-618-3

ที่ปรึกษา

นายกิตติพันธ์ พานสุวรรณ

อธิบดีกรมศิลปากร

นายวุฒิชัย มูลศิลป์

ประธานกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย

นายพนมบุตร จันทรโชติ

รองอธิบดีกรมศิลปากร

นางรักชนก โคจรานนท์

ผู้อำนวยการสำนักบริหารกลาง

นางสาวศิริรัตน์ ทวีทรัพย์

ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

นายประทีป เพ็งตะโก

อดีตอธิบดีกรมศิลปากร

นายอรุณศักดิ์ กิ่งมณี

อดีตรองอธิบดีกรมศิลปากร

นายจารึก วิไลแก้ว

อดีตรองอธิบดีกรมศิลปากร

นางสาวศุภรัตน์ ธาราคักดิ์

อดีตผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

คณาจารย์/เรียบเรียง

นายวุฒิชัย มูลศิลป์

นายสุเนตร ชุตินธรานนท์

นายศานติ ภักดีคำ

นางสาวพิมพ์พรรณ ไพบูลย์ห้วงเจริญ

นางสาวศุภราพร ฤกษ์ดีกุล

นางสาวก่องแก้ว วีระประจักษ์

นายศักดิ์ชัย สายสิงห์

นายธีระ นุชเปี่ยม

นางสาวเปรมมา สัตยาวุฒิพงศ์

บรรณาธิการ

นายบัณฑิต ลัวชัยชาญ

กองบรรณาธิการ

นายไอลักษณ์ ธนบัตร

นางสาวอาทิพร ผาจันทร์

นางสาวระชา ฤกษ์รงค์

นางสาวเปรมมา สัตยาวุฒิพงศ์

นายธันวา วงศ์แสงยม

นายเอกลักษณ์ ลอยศักดิ์

พิมพ์ที่

บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน)

๓๗๖ ถนนชัยพฤกษ์ แขวงตลิ่งชัน เขตตลิ่งชัน กรุงเทพฯ ๑๐๑๗๐

โทรศัพท์ ๐ ๒๔๒๒ ๙๐๐๐ โทรสาร ๐ ๒๔๓๓ ๒๗๔๒

E-mail: aprint@amarin.co.th Website: <http://www.amarin.com>

คำนำ

การเผยแพร่องค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์ของคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย เป็นภารกิจสำคัญประการหนึ่งของกรมศิลปากรที่ได้ดำเนินการมาอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ โอนภารกิจของคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยจากสำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรีมาให้ กระทรวงวัฒนธรรม โดยมีสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร เป็นฝ่ายเลขานุการ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๕ เป็นต้นมา ผลงานทางวิชาการดังกล่าวเป็นข้อมูลและเรื่องราวที่ให้ความรู้ด้าน ประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์ศิลปะ โบราณคดี และมรดกทางวัฒนธรรมของชาติอันทรงคุณค่า

ผลงานทางวิชาการของคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยซึ่งได้เผยแพร่ในที่ประชุม คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยแล้วนั้น เป็นข้อมูลและเอกสารทางวิชาการสำคัญและ น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง กรมศิลปากรพิจารณาเห็นว่าสมควรที่จะได้รับการเผยแพร่ให้กว้างขวางออกไป จึงได้รวบรวมเป็นหนังสือเรื่อง “แถลงงานคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย พุทธศักราช ๒๕๖๔” และเพื่อให้หนังสือดังกล่าวมีเนื้อหาสมบูรณ์และหลากหลายมากยิ่งขึ้น จึงได้รวบรวม ผลงานของคณะอนุกรรมการฯ แต่ละชุดในคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยนำมาพิมพ์รวมไว้ ด้วยกันอีกด้วย

กรมศิลปากรหวังเป็นอย่างยิ่งว่า หนังสือเรื่อง “แถลงงานคณะกรรมการชำระ ประวัติศาสตร์ไทย พุทธศักราช ๒๕๖๔” จะอำนวยประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าอ้างอิงแก่นักเรียน นักศึกษา นักวิชาการ และผู้สนใจโดยทั่วกัน

(นายกิตติพันธ์ พานสุวรรณ)

อธิบดีกรมศิลปากร

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

กุมภาพันธ์ ๒๕๖๕

คำชี้แจง

คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย มีหน้าที่พิจารณา สำนวณ ตรวจสอบ ชำระ และเรียบเรียง ความรู้เรื่องประวัติศาสตร์ที่ถูกต้อง ตอบปัญหาประวัติศาสตร์ของชาติ ตามวาระ เหตุการณ์ที่มีผู้ตั้งคำถามอันอาจเกี่ยวข้องกับสังคมโดยรวมของบ้านเมือง หรือประเด็นปัญหาที่ ก่อให้เกิดความแตกแยกทางด้านความรู้หรือแนวคิดทางวิชาการด้านประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ศิลปะ โบราณคดี และมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ

การดำเนินงานของคณะกรรมการฯ แม้มีประโยชน์ต่อวงวิชาการของประเทศ แต่ฐานะ ของคณะกรรมการฯ เป็นไปอย่างไม่ต่อเนื่อง ขึ้นอยู่กับการคงอยู่ของนายกรัฐมนตรี และคณะ รัฐมนตรี เพราะเมื่อมีการแต่งตั้งนายกรัฐมนตรีขึ้นใหม่ คณะกรรมการฯ ชุดดังกล่าวก็ต้องยุติลง ทันที ต่อเมื่อมีนายกรัฐมนตรีใหม่ จึงจะมีการแต่งตั้งคณะกรรมการฯ ขึ้นใหม่ และดำเนินการ ต่อจากงานที่ค้างไว้ ดังนั้น เพื่อให้ผลงานทางวิชาการของคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย ได้เผยแพร่ให้เกิดประโยชน์ในวงกว้างออกไป คณะกรรมการฯ จึงได้รวบรวมผลงานซึ่งได้นำเสนอ ในที่ประชุมของคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย และคณะอนุกรรมการในคณะกรรมการ ชำระประวัติศาสตร์ไทยได้พิจารณาแล้ว ซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความรู้ทางประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์ศิลปะ โบราณคดี และมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ จัดพิมพ์ขึ้นเป็นหนังสือในลักษณะ วารสารใช้ชื่อว่า วารสารแถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี (ป.อ.บ.) เริ่มออกเป็นฉบับแรก เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๑๐ และได้มีการจัดพิมพ์เป็นระยะ ๆ อย่างไม่ต่อเนื่อง จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๕๓๒ ครั้นเมื่อมีการโอนภารกิจของคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยจากสำนักเลขาธิการ นายกรัฐมนตรีมายังกระทรวงวัฒนธรรม จึงได้มีการเริ่มต้นอีกครั้งใน พ.ศ. ๒๕๕๔ โดยเปลี่ยน ลักษณะจากวารสารเป็นหนังสือใช้ชื่อว่า แถลงงานคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย เนื้อหา ประกอบด้วย บทความทางวิชาการของกรรมการฯ และอนุกรรมการชุดต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่เป็น งานที่ได้รับการพิจารณาในที่ประชุมคณะกรรมการฯ และคณะอนุกรรมการฯ แล้ว

หนังสือแถลงงานคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยเล่มนี้ นับเป็นเล่มที่สองที่ได้ รวบรวมผลงานของคณะกรรมการฯ และคณะอนุกรรมการฯ ที่ผ่านการพิจารณาของคณะกรรมการ ชำระประวัติศาสตร์ไทย และคณะอนุกรรมการในคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยมาแล้ว ทุกเรื่อง ซึ่งน่าจะเป็นประโยชน์ในทางวิชาการได้เป็นอย่างดี

(รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์)

ประธานกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย

สารบัญ

คำนำ

คำชี้แจง

บทความของคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย

เมื่อสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ ๙

“พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕”

รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มุลศิลป์

จารึกพบที่อโรคยศาล ๒๙

นางสาวก่องแก้ว วีระประจักษ์

พระพุทธรูปและพระพิมพ์จากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ ๕๕

พระนครศรีอยุธยา: วิเคราะห์รูปแบบ แนวคิดและคติความเชื่อ
ในการบรรจุในกรุเจดีย์

ศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์

รัตนพิมวงค์: ตำนานพระแก้วมรกต ๘๓

จากวรรณกรรมบาลีล้านนาสู่กรุงรัตนโกสินทร์

รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภัคดีคำ

บทความของคณะกรรมการในคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย

การสิ้นสุดของระบบการปกครอง “ปักซีได้ฝ่ายเหนือ” ๙๙

และการเริ่มต้นของกระทรวงมหาดไทย กระทรวงกลาโหมสมัยใหม่

รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มุลศิลป์

พัฒนาการด้านการคมนาคมขนส่งสมัยใหม่ ๑๐๗

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ธีระ นุชเปี่ยม

ตอบประเด็นปัญหาทางประวัติศาสตร์

“เขมร” “กัมพูชา” และ “ขอม” ในหลักฐานเขมร ๑๓๓
รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ

พม่าเผากรุงศรีอยุธยาจริงหรือไม่ จากเอกสารไทยและต่างประเทศ ๑๔๕
ศาสตราจารย์ ดร.สุนทร ชูตินธรานนท์

แนะนำหนังสือ

หนังสือ “ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรี” ๑๕๓
นางสาวเปรมมา สัตยาวิมพิงศ์

หนังสือ “จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จุลศักราช ๑๑๗๑ - ๑๑๗๔” ๑๕๕
นางสาวพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ

หนังสือ “ประมวลภาพประวัติศาสตร์ไทย ๑๕๗
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้
และแหลมมลายู”
นางสาวศุภราพร ฤกษ์ดีกุล

บทความของคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย

เมื่อสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕”*

รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์**

พ.ศ. ๒๕๕๓ เป็นปีครบ ๑๐๐ ปี วันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “พระปิยมหาราช” ของปวงชนชาวไทย ในปีนี้ทางรัฐบาลได้จัดงานน้อมรำลึก ๑๐๐ ปี วันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเฉลิมพระเกียรติ ซึ่งจะเริ่มในเดือนตุลาคมนี้ไปจนถึงเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๔

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๕๓) ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ในประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของไทย ทรงปฏิรูปประเทศให้ทันสมัย เพื่อความผาสุกของคนไทยทั้งมวล และทรงรักษาเอกราชของชาติไว้ได้ ในขณะที่ประเทศเพื่อนบ้านทั้งหลายต่างตกเป็นอาณานิคมของมหาอำนาจจักรวรรดินิยมตะวันตก พระราชกรณียกิจของพระองค์เป็นที่ทราบกันดีไม่เฉพาะคนไทย แต่ยังมีชาวต่างชาติไม่น้อยที่ยกย่องพระองค์ ดังมีหนังสือปริญญานิพนธ์ระดับปริญญาโท ปริญญาเอก ที่ศึกษาค้นคว้าพระราชกรณียกิจของพระองค์เฉพาะเรื่อง อีกทั้งองค์การเพื่อการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (ยูเนสโก - UNESCO) ได้ยกย่องพระองค์เป็นบุคคลสำคัญของโลก

* นำเสนอในที่ประชุมคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย ครั้งที่ ๓/๒๕๕๔ วันที่ ๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๔

** ประธานกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย และราชบัณฑิต สำนักวรรณศาสตร์และการเมือง ราชบัณฑิตยสภา

อย่างไรก็ดี พระราชประวัติที่เป็นภาพรวมจำนวนมากมักเป็นการรวบรวมเรื่องราวจากจดหมายเหตุ หรือเอกสารบางส่วนโดยคนรุ่นหลัง จึงทำให้ขาดเรื่องราวที่ลึกซึ้งจากบุคคลที่อยู่ร่วมสมัย และมีส่วนสำคัญในการสนองพระราชกรณียกิจ ที่มีอยู่ก็เขียน (หรือนิพนธ์) ไว้ไม่จบ คือ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (พ.ศ. ๒๔๐๕-๒๔๘๖) ซึ่งทรงพระนิพนธ์ได้เพียง ๑๒ ตอน ในภาคที่ ๑ จากที่ทรงวางโครงเรื่องไว้ ๕ ภาคด้วยกัน ถ้าทรงพระนิพนธ์จบจะเป็นหนังสือสำคัญเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทุกคนต้องค้นคว้าอ้างอิง แต่กระนั้นเพียงส่วนแรกก็มีคุณค่าอย่างสูงแล้ว

หนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕

รัชกาลที่ ๕ เมื่อขึ้นครองราชย์

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

บทความนี้ศึกษาวิธีการเขียน การกำหนดโครงเรื่องและประเด็นหลักสำคัญในการอธิบาย และการวิเคราะห์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงพระนิพนธ์ “พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕” โดยศึกษาจากเอกสารส่วนพระองค์ ซึ่งบางส่วนเป็นเอกสารตัวเขียน ประกอบกับพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ที่พิมพ์แล้ว เพื่อเป็นแนวทางในการเขียนพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ หรือประวัติศาสตร์รัชกาลที่ ๕ ที่สมบูรณ์ต่อไป

๑. การเขียนประวัติศาสตร์แบบพระราชพงศาวดาร

พระราชพงศาวดาร หรือเรียกสั้นๆ ว่า พงศาวดาร เป็นการเขียนประวัติศาสตร์แบบเก่าของไทย ที่กล่าวถึงเรื่องของกษัตริย์เป็นสำคัญ ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความหมายของพระราชพงศาวดารว่า เรื่องราวของเจ้าแผ่นดิน^๑ ดังนั้น เมื่ออ่านพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่าง ๆ และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔ จึงพบว่าเป็นการบันทึกเรื่องของกษัตริย์ โดยมีเรื่องอื่นประกอบเพียงเล็กน้อย การเขียนประวัติศาสตร์แบบพงศาวดารได้เริ่มมาตั้งแต่สมัยอยุธยา^๒ และมีพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นฉบับสุดท้าย

๒. “ตำนานการแต่งพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕”

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงได้รับการถวายพระสมัญญาว่า “พระบิดาวิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดีไทย” โดยมีพระนิพนธ์ทั้งทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี ชีวประวัติ กวีนิพนธ์ ฯลฯ ประมาณ ๑,๐๕๐ เรื่อง ทั้งนี้จากการรวบรวมของหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒^๓ การที่พระองค์ทรงพระนิพนธ์พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ย่อมไม่เป็นที่แปลกใจ แต่ประการใด ด้วยทรงรับรู้อยู่ในเหตุการณ์ หรือทรงร่วมในการตัดสินใจเกี่ยวกับเหตุการณ์ทั้งหลายอยู่แล้ว จากการที่ทรงอยู่ในตำแหน่งสำคัญระดับสูงมากมาย เช่น เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘) แต่เรื่องนี้มี “ตำนาน” ซึ่งพิเศษมากกว่าเรื่องธรรมดา

^๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งโบราณคดีสโมสร,” วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ฯ ฉบับที่ ๓๐ (พ.ศ. ๒๕๕๑): ๒๓.

^๒ หนังสือที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับพัฒนาการการเขียนประวัติศาสตร์ไทย คือ นาฏวิภาชลิขิตานนท์, ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ และสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๔).

^๓ สำนักหอสมุดแห่งชาติ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ: พระนิพนธ์ (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๑๒), หน้า คำนำ.

โดยทั่วไป เพราะทรงรับรู้และอยู่ในตำนานด้วยพระองค์เอง โดยใน “ตำนานการแต่งพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕” หรือคำนำของการแต่งพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายเหตุที่ต้องทรงพระนิพนธ์พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ว่า ในคืนวันหนึ่งของ พ.ศ. ๒๔๕๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “มีพระราชดำรัสอย่างตรัสเล่น” กับเจ้านายที่ใกล้ชิดราว ๕ พระองค์ ซึ่งมีสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพร่วมอยู่ด้วย ว่า

“...นี่ต่อไปใครจะเป็นผู้แต่งพงศาวดารรัชกาลของฉันทน์ ขณะนั้นข้าพเจ้าก็ยังไม่ได้เคยคิดว่าจะแต่งพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ (แต่) เห็นจะเป็นด้วยปากไว (จึง) กราบทูลขึ้นว่า ถ้าข้าพระพุทธเจ้ามีโอกาส เช่น ถึงเวลาไม่สามารถจะทำราชการหนักได้เมื่อใด จะรับแต่งถวาย ก็มีพระราชดำรัสตอบในทันทีว่า ถ้าเธอแต่งละก็ เชื่อได้ว่า ดี ความตกลงจึงเกิดขึ้นแก่ใจข้าพเจ้าในขณะนั้นเองว่าจะแต่งพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕...”^๔

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่า “ตำนาน” ต่อว่า

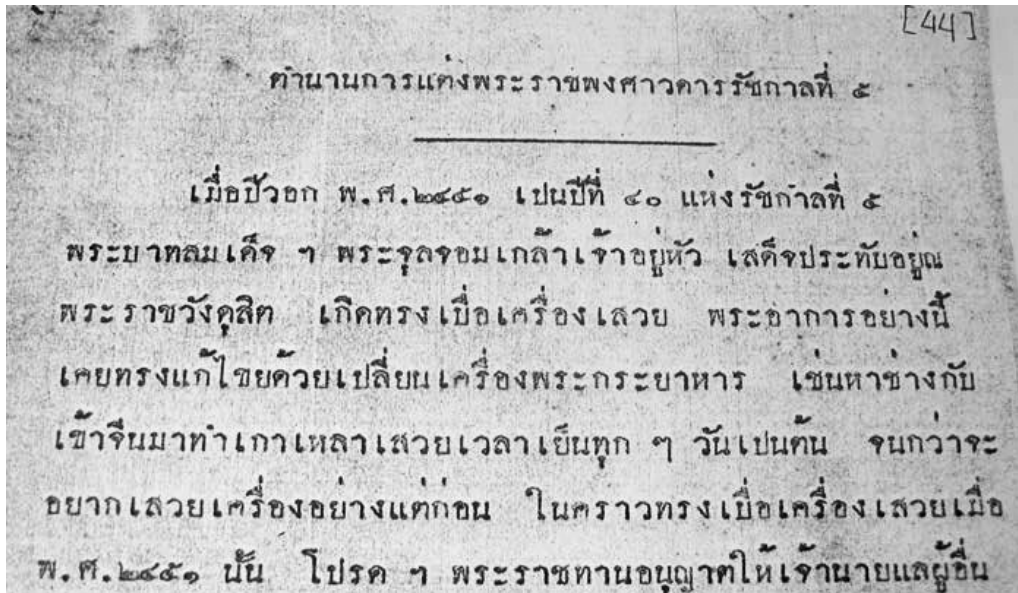
“ได้กราบบังคมทูลสนองพระราชบรรหารว่า เรื่องพระราชพงศาวดารตอนตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้าเข้ารับราชการแล้ว เห็นจะพอแต่งได้ แต่ตอนแรกถึงฉัฏฐราชสมบัตินั้นข้าพระพุทธเจ้ายังเด็กนัก (อายุเพียง ๖ ขวบ) จะอาศัยความรู้เห็นของตัวเองไม่ได้ จะอาศัยหนังสือจดหมายเหตุก็เห็นจะหายาก* เกรงจะไม่สามารถแต่งเรื่องตอนนั้นได้ จึงประทานพระบรมราชานุญาตว่า ถ้าข้าพเจ้าใคร่จะรู้เรื่องอันใดในสมัยนั้น ก็ให้กราบบังคมทูลถาม จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เล่าให้ทราบ”^๕

^๔ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๑), หน้า ๖ และพหุจดหมายเหตุแห่งชาติ (พหจ).สบ.๒.๕๗ เอกสารส่วนพระองค์ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ: พระนิพนธ์ - พงศาวดาร กล่อง ๑ ความในวงเล็บเติมโดยผู้เขียน เอกสารนี้มีข้อความแตกต่างจากฉบับมติชนอยู่บ้าง และทรงตรวจแก้ส่วนนี้หลังสุดลงวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ ส่วนฉบับมติชน ทรงลงวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๐ ผู้เขียนจะใช้ตามเอกสารของ พหจ. ยกเว้นที่ระบุไว้

* เพราะยังไม่มีกรมราชเลขาธิการ และหนังสือราชกิจจานุเบกษาก็ยังไม่ได้ออกใหม่ หลังจากที่ยกเลิกไปรัชกาลที่ ๔

^๕ พหจ.สบ.๒.๕๗ เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ: พระนิพนธ์ - พงศาวดาร กล่อง ๑ (ความในวงเล็บเติมโดยผู้เขียน).

ซึ่งสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ได้กราบบังคมทูลถามเมื่อได้โอกาสในหลายเรื่อง เช่น มูลเหตุการเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์และอินเดีย

๓. พระภารกิจอันหนักยังไม่สิ้น

เมื่อสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพอาสาจะทรงพระนิพนธ์พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ทรงอยู่ในตำแหน่งเสนาบดีมหาดไทย ซึ่งมีพระภารกิจที่สำคัญ คือ “บำบัดทุกข์ บำรุงสุข”^๖ แก่ผู้คนภายในประเทศ ทรงอยู่ในตำแหน่งนี้จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๘ ซึ่งเป็นเวลาภายหลังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว ๕ ปี และเหตุที่ทรงลาออกก็เพราะ “อาการป่วยเจ็บขึ้นสาหัส ด้วยเส้นประสาทโตรมลง...ถ้าฝ่าฝืนขึ้นทำต่อไปอาจจะเป็นอันตรายถึงชีวิต”^๗ ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๕๓-๒๔๖๘) จึงโปรดเกล้าฯ ให้ออกจากตำแหน่ง โดยถวายตราตำแหน่งคืนเมื่อวันที่ ๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๘ และให้เป็น “เสนาบดีที่ปรึกษา” อย่างไรก็ดี ก็ยังทรงมีพระภาระผูกพันมาแต่ก่อน คือ ทรงเป็นสภานายกจัดการ

^๖ หนังสือสำคัญเกี่ยวกับเรื่องนี้มีหลายเล่มที่ควรดู เช่น เตช บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘: กระทรวงมหาดไทยสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, แปลโดย ภรณ์ กาญจนนัฐิ, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘) และ จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กับกระทรวงมหาดไทย (พระนคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๐๖).

^๗ หจข.สบ.๒.๕๗ เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ: พระนิพนธ์-พงศาวดาร กล่อง ๑.

โรงเรียนข้าราชการพลเรือน (ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๓) ทรงเป็นกรรมการตรวจโรงเรียนมหาดเล็กหลวง (พ.ศ. ๒๔๕๓) และเพียง ๓ วันหลังถวายตราตำแหน่งเสนาบดีคิน ก็ทรงเป็นสมานายกหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร^๘

๔. เริ่มพระนิพนธ์พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕: โคร่งเรื่อง

หลังจากสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีมหาดไทยได้เดือนเศษ พระอาการค่อยดีขึ้น ถึงวันที่ ๒๐ กันยายน ซึ่งตรงกับวันพระบรมราชสมภพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงระลึกถึงที่ได้กราบบังคมทูลไว้ จึงทรงเริ่มลงมือนิพนธ์ในวันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๘ ในการทรงพระนิพนธ์ ทรงแบ่งช่วงเวลาการครองราชสมบัติ ๔๓ ปี* ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “ตามเหตุการณ์อันเป็นข้อสำคัญในทางพงศาวดาร” ซึ่งจะทำให้เห็นความเปลี่ยนแปลงและความต่อเนื่องของเหตุการณ์สำคัญได้ชัดเจน โดยทรงแบ่งเป็น ๕ ภาค คือ

“ภาคที่ ๑ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
เกลิงถวัลยราชสมบัติ ต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ มาจน
พระชันษาสมบูรณ์ เสด็จออกทรงผนวชเป็นภิกษุภาวะ หรือถ้าว่าโดยปี คือ
ตั้งแต่ปีมโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ จนปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ รวมเป็นเวลา ๕ ปี
ภาค ๑

ภาคที่ ๒ ตั้งแต่บรมราชาภิเษกครั้งหลังแล้วทรงว่าราชการด้วย
พระองค์เอง มาจนประกาศเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล
คือ ตั้งแต่ปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ จนปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙ รวมเป็นเวลา ๑๓ ปี
ภาค ๑

^๘ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (พระนคร: สมาคมสังคมนาจารย์แห่ง ประเทศไทย, ๒๕๐๖), หน้า ๒๓๑. (ทั้งนี้เป็นข้อมูลตามสมุดพระประวัติ).

* โดยทั่วไปในปัจจุบัน นิยมนับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครองราชสมบัติ ๔๒ ปี โดยคิดแบบคณิตศาสตร์ คือ เอาปีสวรรคต พ.ศ. ๒๔๕๓ ตั้ง ลบด้วยปีครองราชย์ พ.ศ. ๒๔๑๑ จะได้ ๔๒ ปี แต่ไม่ได้คิดถึงวัน เดือน ที่เกี่ยวข้อง คือ เสด็จสวรรคต ๒๓ ตุลาคม แต่เสด็จขึ้นครองราชสมบัติวันที่ ๑ ตุลาคม เท่ากับว่าทรงครองราชสมบัติ ๔๒ ปี ๒๓ วัน นอกจากนี้ เอกสารทางราชการสมัยนั้นก็ระบุศักราชข้างบนศก หรือเลขทับศก เป็น ๔๓ แล้ว คือ ครองราชย์เป็นปีที่ ๔๓ และยังระบุว่า “เสด็จดำรงสิริราชสมบัติ มาได้ ๔๓ พรรษา”

ภาคที่ ๓ ตั้งแต่เริ่มแก้ไขระเบียบการบังคับบัญชามาจนทรงจัด
เสนาบดีสภา คือ ตั้งแต่ปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙ มาจนปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔
รวมเป็นเวลา ๕ ปี ภาค ๑

ภาคที่ ๔ ตั้งแต่ประกาศตั้งเสนาบดีสภามาจนเสด็จกลับจาก
ประพาสยุโรปครั้งแรก คือ ตั้งแต่ปีมโรง พ.ศ. ๒๔๓๕ มาจนปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑
รวมเวลาเป็น ๖ ปี ภาค ๑

ภาคที่ ๕ ตั้งแต่เสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งแรก มาจนสิ้น
รัชกาลที่ ๕ คือตั้งแต่ปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑ มาจนปีจอ พ.ศ. ๒๔๕๓ รวมเป็น
เวลา ๑๒ ปี ภาค ๑”^๙

นี่เป็นภาพรวมความเปลี่ยนแปลงและความต่อเนื่องของเหตุการณ์สำคัญ ๆ ในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งน่าจะเป็นแนวทางสำคัญแก่นักประวัติศาสตร์
ในปัจจุบันที่จะเรียบเรียงประวัติศาสตร์ไทยรัชสมัยดังกล่าว สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงอธิบายแนวทางการนิพนธ์ต่อไปนี้ว่า

“เมื่อกำหนดเป็นภาคแล้ว ในภาคหนึ่ง ๆ ข้าพเจ้าคิดจะแบ่งเป็น
ตอน ๆ อีกชั้นหนึ่งในตอนหนึ่งเอาเรื่องตั้งเป็นหลักบรรยายความเฉพาะเรื่อง
นั้นไปจนจบตอน แล้วตั้งเรื่องอื่นขึ้นตอนใหม่ เรียงกันไปตามศักราช
ที่เกิดเรื่องนั้น ๆ เห็นว่าอย่างนี้จะสะดวกแก่การแต่ง และเชื่อว่าผู้อ่านก็จะรู้เรื่อง
พงศาวดารได้ดีกว่าแบบที่เอาศักราชตั้งเป็นหลัก แล้วเล่าเรื่องเป็นปีๆ”^{๑๐}

การเขียนพงศาวดารโดยเอาศักราชตั้ง เล่าเรื่องเป็นปี ๆ ที่ทรงกล่าวถึง ปรากฏใน
พระราชพงศาวดารทั้งหลายของไทย รวมทั้งพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑
ถึงรัชกาลที่ ๔ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ซึ่งผู้อ่านจะรู้เพียงว่าในแต่ละปีมีเหตุการณ์
อะไรเกิดขึ้น แต่จะไม่เห็นความเปลี่ยนแปลงและความสัมพันธ์ของเหตุการณ์ว่าต่อเนื่องไปอย่างไร
ไม่เห็นสาเหตุและผลของเหตุการณ์

^๙ หจข.สบ.๒.๕๗ เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ: พระนิพนธ์ -
พงศาวดาร กล้อง ๑.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน.

ในส่วนแต่ละภาค สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกำหนดว่าจะแบ่งเป็นตอนๆ หรือที่ในปัจจุบันเรียกว่า หัวเรื่องหรือหัวข้อนั้น ก็ทรงกำหนดไว้ ผู้เขียนได้พบการแบ่งเป็นตอนๆ ของภาคที่ ๑ ในเอกสารส่วนพระองค์ ซึ่งแตกต่างจากที่พิมพ์ในหนังสือ ซึ่งเป็นไปได้ว่าทรงพิจารณา ปรับใหม่ให้เหมาะสมในภายหลัง ดังนี้

เปรียบเทียบเค้าโครงในเอกสารกับที่ทรงปรับใหม่ภายหลัง

ตอนที่	ร่างเดิม	ปรับใหม่
๑	เสด็จผ่านพิภพ	๑. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ
๒	พระราชประวัติ	๒. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนเสวยราชย์
๓	พระมหาอุปราช	๓. พระมหาอุปราช
๔	บรมราชาภิเษก	๕. บรมราชาภิเษก
๕	ตั้งพระราชาคณะ	๘.๑ เป็นหัวเรื่องในตอนที่ ๘
๖	อุปราชภิเษก	๗. อุปราชภิเษก
๗	สถาปนาพระเกียรติยศเจ้านาย	๘.๓ เป็นหัวเรื่องในตอนที่ ๘
๘	ตั้งเสนาบดี	๘.๔ เป็นหัวเรื่องในตอนที่ ๘
๙	ตั้งข้าหลวงเดิม	๘.๕ เป็นหัวเรื่องในตอนที่ ๘
๑๐	ตั้งข้าราชการวังหน้า	๘.๖ เป็นหัวเรื่องในตอนที่ ๘
๑๑	วางระเบียบราชการ	๙. แก้ไขระเบียบในราชสำนัก
๑๒	ราชการภายนอก	๑๐. การเกี่ยวข้องกับฝรั่งต่างประเทศ ๑๒. เรื่องรับทูตและทำหนังสือสัญญา เมื่อแรกขึ้นรัชกาลที่ ๕
๑๓	ราชการภายใน	๑๑. เหตุการณ์ซึ่งต้องระงับเมื่อแรกขึ้นรัชกาลที่ ๕

ที่มา: หจข.สบ.๒.๕๗ เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ: พระนิพนธ์ - พงศาวดาร กล้อง ๑ และสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕, หน้าสารบัญ.

จะเห็นว่า มีตอนที่เพิ่มเข้ามาในภายหลัง คือ ตอนที่ ๔ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และ ตอนที่ ๖ เลียบพระนคร ซึ่งไม่ปรากฏในร่างเดิม อีกทั้งจะเห็นได้ว่าทรงขัดเกลารากศัพท์ให้สละสลวยด้วย

๕. เริ่มพระนิพนธ์พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕: วิธีการ

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าถึงวิธีการไว้ใน “ตำนาน” ว่า “การแต่งพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ มีหลักเกณฑ์อาศัย ๓ อย่าง คือ หนังสืออย่างหนึ่งกับความรู้เห็นของบุคคลอย่างหนึ่ง... (และ) หนังสือราชการ...”^{๑๑}

หนังสือที่ทรงค้นคว้ามีทั้งหนังสือที่พิมพ์แล้วและที่ยังไม่ได้พิมพ์ ที่มีอยู่ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร รวมทั้งหนังสือภาษาอังกฤษที่เขียนเกี่ยวกับเมืองไทย เช่น หนังสือของเซอร์ จอห์น เบาว์ริง (Sir John Bowring) เรื่อง The Kingdom and People of Siam ตลอดจน “วัตถุต่าง ๆ” ที่ต้องกล่าวถึง ทั้งที่ยังมีอยู่ หรือรู้ชื่อไปแล้ว ส่วนผู้รู้เห็น ทรงเคยกราบทูลถามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาบ้าง และต่อมาทรงถามเจ้านายหลายพระองค์และขุนนางอีกหลายคน หลักทั้ง ๒ ประการนี้ ทรงใช้เมื่อทรงพระนิพนธ์พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๕๘

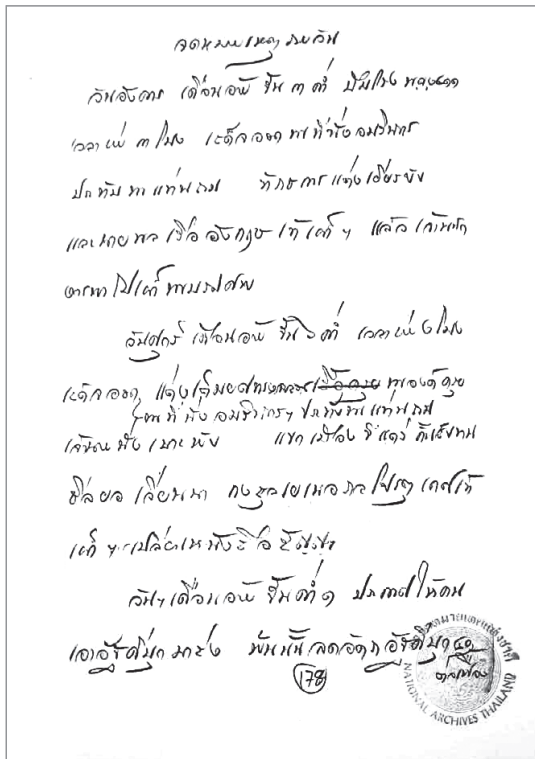
หลักประการที่ ๓ คือ การค้นคว้าจากหนังสือราชการหรือเอกสารจดหมายเหตุทางราชการ ซึ่งทรงใช้ในเวลาต่อมา มีหลักฐานว่า ทรงขอจากเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศจากราชเลขาธิการ เช่น “หนังสือจำพวกจดหมายเหตุปีมะโรง (พ.ศ. ๒๔๑๑) ถึงปีระกา (พ.ศ. ๒๔๑๙)” นอกจากนี้ยังทรงใช้หนังสือพิมพ์ที่ออกพร้อมสมัย คือ บางกอกกอลันเดอร์ ช่วยในการค้นคว้าเรียบเรียง

หลักทั้ง ๓ ประการ ที่กล่าวมา คือ วิธีการในการค้นคว้าเพื่อทรงนิพนธ์ เมื่อทรงนิพนธ์เสร็จก็ยักยอเจ้านาย เช่น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้า กรมพระนครสวรรค์วรพินิต (ต่อมาคือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์) ให้ทรงอ่านและให้ความเห็น

สำหรับวิธีการนำเสนอ ทรงอธิบายว่าจะแบ่งเป็นภาค ภาคเป็นตอน “เอาเรื่องตั้งเป็นหลักบรรยายความเฉพาะเรื่องนั้นไปจนจบตอน แล้วตั้งเรื่องขึ้นตอนใหม่” นี้ ทรงเชื่อว่า ผู้อ่าน “จะรู้เรื่องพงศาวดารได้ดีกว่าแบบที่เอาศักราชตั้ง” ในวิธีการเช่นนี้ทรงใช้ในการ “ชำระแลเรียบเรียงพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒” เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ มาแล้ว^{๑๒}

^{๑๑} หจข.สบ.๒.๕๗ เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ: พระนิพนธ์-พงศาวดาร กล่อง ๑ (ความในวงเล็บเติมโดยผู้เขียน).

^{๑๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๙ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๖), หน้า (๑๑).

ตัวอย่างเอกสารที่ทรงใช้

ต่อมา สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายหลักของประวัติศาสตร์ (History)* ว่า “แม้จะเอากาลกำหนดตั้งเป็นหลัก เรื่องที่จะลำดับก่อนและหลังกัน มีข้อสำคัญที่ต้องถือเป็นหลัก ๓ ส่วน คือ ส่วนที่ ๑ เกิดเหตุการณ์อย่างไร ส่วนที่ ๒ ทำไมจึงได้เกิดเหตุการณ์อย่างนั้น ส่วนที่ ๓ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นให้ผลอย่างไร”^{๑๓}

* History มีรากศัพท์มาจากภาษากรีกว่า Historie แปลว่า research, investigation ซึ่งเดิมเป็นชื่อหนังสือของ Herodotus (ประมาณ ๔๘๔ - ๔๒๐ ปี ก่อน ค.ศ.) ผู้ได้รับการยกย่องเป็น บิดาของวิชาประวัติศาสตร์ในโลกตะวันตก หนังสือนี้เกี่ยวกับการสงครามระหว่างเปอร์เซียกับกรีก จึงเรียกชื่อภายหลังว่า The Persian Wars พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญญัติคำ history ว่า ประวัติศาสตร์ ในภาษาไทย แต่ก่อนที่จะมีคำว่า ประวัติศาสตร์ เคยมีการใช้คำว่า โบราณคดี มาก่อน โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อจะให้การศึกษาศาสตร์แตกต่างจากพงศาวดารหรือพระราชพงศาวดาร และทรงให้หลักในการค้นคว้า ตรวจสอบ เรียบเรียงไว้ด้วย

^{๑๓} **ศาสนสมเด็จ เล่ม ๔** (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๕), หน้า ๒๒๖. ลายพระหัตถ์ ลงวันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ และดูรายละเอียดใน ชัชชัย คุ่มทวีพร, **สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่: การวิเคราะห์เชิงปรัชญา** (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๔), หน้า ๒๑๔ - ๒๓๕.

หลัก ๓ ประการที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงกล่าวถึง ถือเป็นความรู้ที่ก้าวหน้าในการเขียนพงศาวดารหรือประวัติศาสตร์ในบ้านเมืองของเราเวลานั้น อีกทั้งครอบคลุมประเด็นพื้นฐานเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ ที่กล่าวถึง who (ใคร) what (อะไร) when (เมื่อไร) where (ที่ไหน) why (ทำไม) และ how (อย่างไร) ในหลักทั้ง ๓ ประการที่ทรงใช้ จึงทำให้พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ แตกต่างจากพระราชพงศาวดารทั้งหลายที่มีมาก่อน เมื่ออ่านแล้วทำให้รู้เรื่องพงศาวดารได้ดีกว่าแบบเก่า ดังที่ทรงตั้งความหวังไว้

๖. เริ่มพระนิพนธ์พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕: การนิพนธ์

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระนิพนธ์พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ๒ ระยะ ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ ทรงพระนิพนธ์ได้ ๑๑ ตอน ในภาคที่ ๑ พอถึงตอนที่ ๑๒ ว่าด้วยเรื่องการเกี่ยวข้องกับต่างประเทศ ทรงมีเหตุขัดข้องจึงหยุดไป ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ - ๒๔๗๑ ทรงปรับปรุงที่มีพระนิพนธ์ไว้ในครั้งที่ ๑ และทรงพระนิพนธ์ไว้ถึงตอนที่ ๑๒ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเล่าไว้ใน “ตำนาน” ถึงปัญหาของการหยุดพระนิพนธ์ครั้งแรกว่า

“จนถึงตอนที่ ๑๒ จะว่าด้วยการเกี่ยวข้องการต่างประเทศในสมัยเริ่มต้นรัชกาลที่ ๕ จึงรู้สึกติดขัดเกิดขึ้น ด้วยไม่มีหนังสือซึ่งจะอ่านเอาความรู้เป็นหลัก หนังสือเช่นนั้นมิแต่ที่ในกรมราชเลขาธิการ กับในกระทรวงการต่างประเทศ จะไปขออ่านก็ขัดข้อง ด้วยการที่ข้าพเจ้าแต่งพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้มีพระราชดำรัสสั่งหรือแม้แต่พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ข้าพเจ้าแต่ง เป็นการเสมือนแต่งขึ้นตามอำเภอใจ จะเอาความหลังขึ้นเพทุบายก็ไม่มีหลักฐาน จะกลายเป็นอ้างเอาเองเกรงความผิดจึงหยุดยั้งไว้เพียงตอนที่ ๑๑...”^{๑๔}

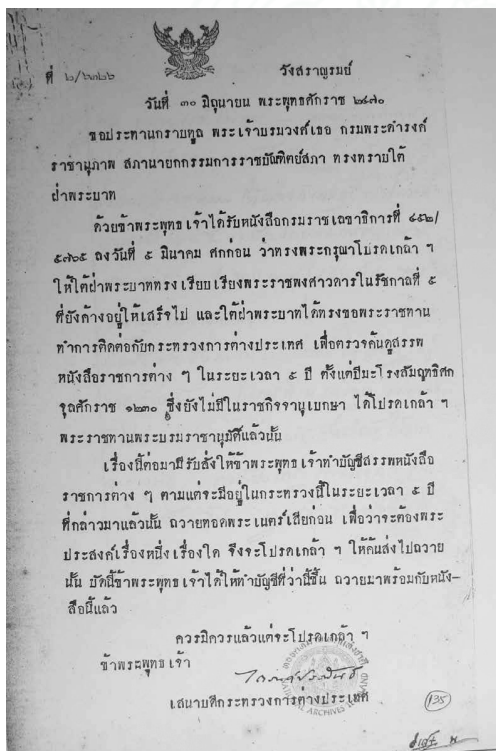
สำหรับต้นฉบับ ๑๑ ตอน ที่ทรงพระนิพนธ์ไว้ได้คัดสำเนาถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา (พ.ศ. ๒๔๓๒ - ๒๔๖๗) ครั้นเสด็จทิวงคต ทรงเกรงว่าต้นฉบับจะตกเป็นของผู้อื่น จึงกราบทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ขอให้ทรงเรียกเอาหนังสือนั้นไป เมื่อได้ไปก็โปรด พร้อมกับมีพระราชดำรัสว่า “เสียตายที่มันน้อยนัก” เมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมี

^{๑๔} หจข.สบ.๒.๕๗ เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระนเรศวรมหาราช กรมพระยาดำรงราชานุภาพ: พระนิพนธ์-พงศาวดาร กล่อง ๑.

พระราชดำรัสว่า “ถ้าแต่งต่อไปได้ก็จะเป็นการดี” และพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้อ่านเอกสารทางราชการ ซึ่งปรากฏหลักฐานที่ทรงขอรอ่านในเอกสารส่วนพระองค์ที่ยังมีอยู่ที่สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

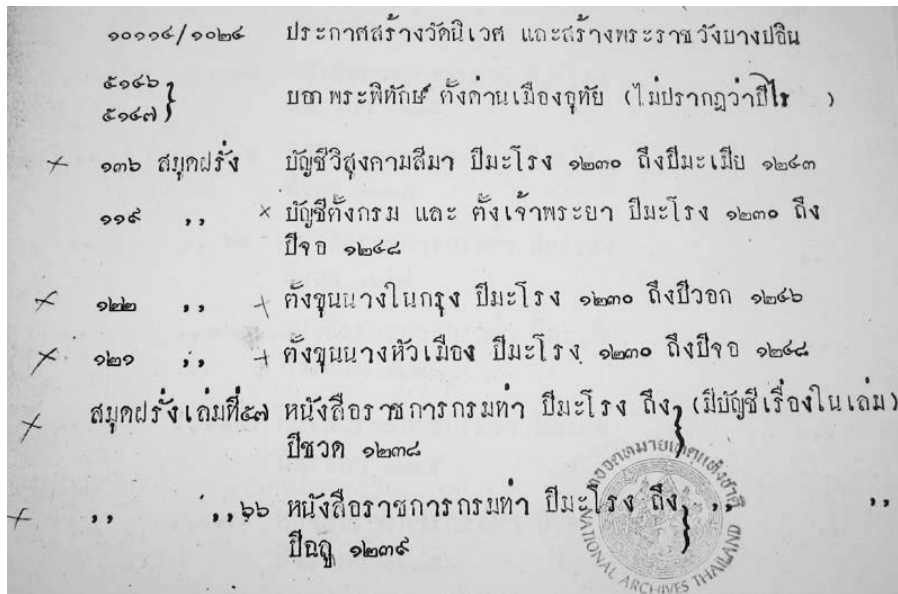
ดังนั้น สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงนิพนธ์พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ครั้งที่ ๒ เริ่มแต่เดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๙ และในการนิพนธ์ครั้งที่ ๒ นี้ “ต้องรื้อหนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ซึ่งได้แต่งไว้คราวก่อนออกมาแต่งใหม่” เพราะทรงได้ความรู้ได้ข้อมูลเพิ่มเติมมา

แต่ในพระนิพนธ์ครั้งที่ ๒ ก็ทรงจบตอนที่ ๑๒ ของภาคที่ ๑ จากนั้นก็หยุดไปใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ทรงกล่าวถึงปัญหาไว้ใน “ตำนาน” บ้างว่า มีความยากลำบากเพราะหลักฐานที่ได้มา “...บางเรื่องมีหลายฉบับแต่ความบางฉบับแตกต่างกัน ในที่เช่นนั้นจำต้องตัดสินใจเลือกเอาอย่างซึ่งเห็นว่า จะถูกต้อง บางทีที่ตัดสินจะผิดไปได้บ้าง” และ “มาถึงเวลานี้” * นับได้ว่าสิ้นผู้ที่เคยได้ถามหมดแล้วที่ยังเหลืออยู่บ้างความทรงจำก็มักจะพินเพื่อนไปไม่เหมือนแต่ก่อน ด้วยความชราครอบงำ...”^{๑๕}

ทรงขอหลักฐานที่เป็นหนังสือราชการต่างๆ
จากกระทรวงการต่างประเทศ

* คือ เดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ เมื่อทรงนิพนธ์ “ตำนาน” นี้
๑๕ เรื่องเดียวกัน.

ตัวอย่างหลักฐานบางส่วนที่ทรงได้รับมา

อย่างไรก็ดี เป็นไปได้ว่า น่าจะทรงมีปัญหาในการรวบรวมข้อมูลอยู่บ้าง ดังที่ผู้เขียนพบลายพระหัตถ์ฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๑๔/๑/๒๔๗๑ ว่าด้วยความยากลำบากในการนิพนธ์เรื่องเงินตรา “รู้สึกว่าจะแต่งเรื่องตอนนี้ลำบากมาก ด้วยหลักฐานอยู่กระจัดกระจาย ยังไม่มีใครได้เคยรวบรวม ต้องพากเพียรลำบากมาก จึงแต่งตอนนี้ได้สำเร็จ”^{๑๖}

นอกจากนี้ พระภารกิจที่เพิ่มมากขึ้น โดยทรงมีตำแหน่งและราชการพิเศษเพิ่มขึ้น เช่น ทรงเป็นอธิบดีกรมตำรวจ (พ.ศ. ๒๔๖๘) ทรงเป็นองคมนตรี (พ.ศ. ๒๔๖๙) ทรงเป็นนายกรัฐมนตรี (พ.ศ. ๒๔๖๙)^{๑๗} แต่หลังจากพายุเกล้าฯ ถวายตอนที่ ๑๒ เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๗๑ ก็หยุดพระนิพนธ์โดยไม่ได้กล่าวถึงปัญหาหรือเหตุขัดข้องใด ๆ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ จึงมีเพียง ๑๒ ตอน ในภาคที่ ๑ ซึ่งทั้งหมดยังอยู่ในปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ* ซึ่งนับเป็นเรื่องน่าเสียดายอย่างยิ่งที่ไม่ได้ทรงนิพนธ์ต่อจนจบ

๑๖ เรื่องเดียวกัน.

^{๑๗} ท่านผู้ทูลถวายฎีกา สนธิทวงศ์ ณ อยุธยา และศิรินันท์ บุญศิริ, พระประวัติและพระกรณียกิจ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ ฯลฯ, ๒๕๔๕), หน้า ๕-๘.

* ทำนองเดียวกัน พระนิพนธ์ “ความทรงจำ” สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงไว้ม่าจบ แต่เรื่องยาวกว่าพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ เล็กน้อย คือ ถึงตอนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จต่างประเทศครั้งแรก (พ.ศ. ๒๔๑๔-๒๔๑๕)

๗. พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕: สารสำคัญ

พระนิพนธ์พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์ เป็นมรดกที่ล้ำค่าทางประวัติศาสตร์ไทยเล่มหนึ่ง ทั้งในด้านความรู้ทางประวัติศาสตร์และวิธีการที่ทรงใช้ในการนิพนธ์ แต่เนื่องจากบทความนี้ต้องการศึกษาในเรื่องวิธีการที่ทรงนิพนธ์ จึงขอกล่าวถึงสารสำคัญในพระราชพงศาวดารเพียงบางประเด็น เพื่อประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าต่อไป

เรื่องแรก คือ ความห่วงใยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องการมีอำนาจของตระกูลขุนนาง โดยเฉพาะเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค ต่อมาคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาสุริยวงศ์) สมุหพระกลาโหม และบุตรชายของท่าน คือ พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค ต่อมาคือ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์) จางวางมหาดเล็กและผู้บังคับบัญชาการทหารอย่างยุโรป ในวันที่ ๓๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งกับพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ว่า “ไหน ๆ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ (เจ้าฟ้าฯ กรมขุนชินธุปราชญาณ) ก็เป็นเขย*...” การจะให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ครองราชสมบัติต่อไปนั้น ทรงขอฝากฝังให้ช่วยกันทำนุบำรุงให้ดี อย่าให้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นได้^{๑๘} และในวันถัดมา (๑ ตุลาคม) มีพระราชดำรัสกับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุญยรัตนพันธุ์) ว่า “ขอฝากพระราชโอรสธิดา อย่าให้มีภัยอันตราย หรือเป็นที่กีดขวางในการแผ่นดิน ถ้าจะมีความผิดสิ่งใดเป็นข้อใหญ่ขอแต่ชีวิตไว้ ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ”^{๑๙}

อย่างไรก็ดี มีหลักฐานในที่อื่นว่า ในวันที่ ๒๙ กันยายน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการว่า “ให้พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ* ไปกราบไหว้วว่า “ข้าพเจ้าเรียนคุณศรีสุริยวงศ์ ข้าเป็นคนลูกมากรากดก แล้วลูกก็ยังเล็กเด็กอยู่ ไหน ๆ คุณศรีสุริยวงศ์ก็ได้อุปถัมภ์บำรุงข้ามา ถ้าข้าไม่มีตัวแล้ว ขอให้คุณศรีสุริยวงศ์อุปถัมภ์ลูกข้าเหมือนอย่างตัวข้า ขออย่าให้มีภัยอันตรายเป็นที่กีดขวางด้วยการแผ่นดิน ถ้าจะมีความผิดสิ่งหนึ่งสิ่งใดเป็นข้อใหญ่ ขอแต่ชีวิตไว้ ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ...”^{๒๐} ทรงรับสั่งถามพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภเมื่อกลับมาว่า “ท่านว่า

* ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ทรงพอพระราชหฤทัยในคุณแพ (ต่อมาคือ เจ้าคุณพระประยุรวงศ์) ธิดาของพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงขอต่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ แล้วพระราชทานเป็นอัครบริจาริกา

^{๑๘} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕, หน้า ๒๘.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙.

* เพ็ง เพ็ญกุล ต่อมาคือ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง

^{๒๐} เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล), “จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประจักษ์” ท่านเป็นข้าหลวงเดิม บันทึกไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ รวมพิมพ์ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ ๔ และเรื่องรัชกาลที่ ๔ ประจักษ์และสวรรคต (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๑๐). พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงศรีสังกร ต.จ. (ตาบ จารุรัตน์) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๑๙ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๐, หน้า ๕๖.

กระไร” พระยาบุรุษฯ กราบบังคมทูลว่า “ท่านหาได้ว่าประการใดไม่ เป็นแต่ท่านถอนใจใหญ่แล้ว นิ่งอยู่...”^{๒๑} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสั่งให้

“เจ้าพนักงานเอาพระหีบสำหรับทรงพระราชหัตถเลขาทำด้วยงา กรอบทองคำ มีเครื่องสำหรับเขียนหนังสือ ทำด้วยทองคำพร้อมทุกสิ่ง ประดับ ล้วนแล้วไปด้วยเพชรทับทิมมรกต ราคาสองร้อยชั่งเศษ (๑,๖๐๐ บาทเศษ) โปรดเกล้าฯ พระราชทานให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม กับ เงินด้วยพันชั่ง (๘๐,๐๐๐ บาท)”^{๒๒}

ในวันที่ ๓๐ กันยายน ทรงรับสั่งให้พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ขึ้นไปเฝ้าพระแท่น พระราชทาน ดาบให้ เพราะมีความชอบในราชการแผ่นดิน และมีรับสั่งตอนหนึ่งว่า “ไหน ๆ ลูกข้าก็จะได้เป็นลูกเขย เจ้าแล้ว ข้าขอฝากลูกข้ากับเจ้าด้วย...ให้เจ้ารักลูกข้าที่เป็นลูกเขยเจ้าให้มาก ๆ...”^{๒๓} นอกจากนี้ ยังทรงขอซื้อเรือไฟของพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ที่ว่าจะขายด้วย เพื่อ “ให้เป็นเรือส่วนกลางในลูกข้า เมื่อมีธุระไปทางไหนจะได้ใช้ทั่ว ๆ กัน”

ที่กล่าวมาเป็นข้อมูลที่แสดงให้เห็นอำนาจที่มีสูงมากของตระกูลขุนนาคน ซึ่งทำให้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปรียบสถานะของพระองค์ในเวลานั้นว่า “เปรียบ เหมือนคนที่ศีรษะขาดแล้ว” และ “เหมือนตะเกียงริบหรี่จวนจะดับ”

เรื่องที่ ๒ คือ การที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ให้มีการแต่งตั้งวังหน้าโดยผิดประเพณี เพราะ พระเจ้าแผ่นดินมิได้ทรงเลือกเอง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงวิเคราะหว่า เมื่อ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์หลีกเลี่ยงไม่พ้นที่จะต้องเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน จึงคิด “ให้มีอะไรเป็นเครื่อง ป้องกัน อย่าให้คนทั้งหลายสงสัยว่าท่านจะชิงราชสมบัติ...”^{๒๔} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายเรื่องการเลือกวังหน้าโดยอ้างผู้รู้เห็นกับการประชุมเลือกวังหน้าว่า “สังเกตดูผู้ที่ อยู่ในที่ประชุมไม่เห็นชอบโดยมาก ที่เป็นด้วยกลัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เท่านั้น”^{๒๕}

ผู้เขียนได้พบข้อมูลเรื่องนี้เพิ่มเติมในแฟ้มเอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระยาดำรง ราชานุภาพ แต่ไม่ได้ทรงนำมากล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ หรือในพระนิพนธ์ “ความทรงจำ” ของพระองค์ ว่า “ด้วยเจ้าคุณยกขึ้นเป็นวังหน้าครั้งนี้ ผิดธรรมเนียมเดิม เจ้าขุนนาง

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน. ความในวงเล็บเติมโดยผู้เขียน

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐ - ๖๑.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗ - ๑๐๘.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓.

ซุบซิบกันมาก กลัวนานไปจะเกิดร้ายแก่วังหน้า...”^{๒๖} เอกสารนี้เป็นพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ลงวันที่ สมเด็จพระยาตำรากรมพระราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า คงจะทรงราว พ.ศ. ๒๔๑๓ หรือ พ.ศ. ๒๔๑๔ คำว่า เจ้าคุณ หมายถึง เจ้าพระยา ศรีสสุริยวงศ์ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียก โดยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ เป็น กรมพระราชวังบวรฯ หรือ วังหน้า

แต่ไม่ว่าคนทั้งหลายจะมองเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์อย่างไร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ “ทรงวางพระราชหฤทัยอยู่ในสมเด็จพระยาธิบดีเจ้าพระยาธิบดีท่านอื่น ทั้งนี้ก็สมกับที่ข้าพเจ้า (คือ สมเด็จพระยาตำรากรมพระราชานุภาพ) เคยได้ยื่นพระราชดำรัสในสมัยขึ้นหลังมาว่า แม้สมเด็จพระยารักอำนาจราชศักดิ์เพียงใด ก็ไม่ได้เคยทรงสงสัยว่าจะคิดชิงเอาราชสมบัติ”^{๒๗} เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ หรือสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ สมควรได้รับการยกย่องในเรื่องความจงรักภักดีและรู้จักความพอดี เพราะท่านไม่ได้แย่งชิงราชสมบัติ แต่การที่ท่านจัดการแต่งตั้งวังหน้า ทำให้เกิดความระแวงและเหตุร้ายใน พ.ศ. ๒๔๑๗ ที่เรียกกันว่า “วิกฤตการณ์วังหน้า”^{๒๘}

เรื่องที่ ๓ คือ เรื่องการเปลี่ยนแปลงประเพณีราชทูตต่างประเทศเข้าเฝ้า สมเด็จพระยาตำรากรมพระราชานุภาพทรงนิพนธ์เรื่องนี้ไว้ในตอนที่ ๑๒ อย่างน่าสนใจ ด้วยการเข้าเฝ้าเป็นเรื่องใหญ่ในบางประเทศ เช่น พม่า เมื่อทูตเข้าเฝ้าต้องถอดรองเท้า จีน ทูตต้องทำความเคารพด้วยการคำนับแบบจีนที่เรียกว่า ไค่ว์โถว หรือที่เราเรียกกันแต่เดิมว่า “เกาเตา” ซึ่งมักแปลกันผิดๆ ว่า เอาศีรษะโขกพื้น ของไทยก็เคยมีปัญหาเมื่อเซอร์ จอห์น เบาว์ริง ต้องการเข้าเฝ้าโดยยืนและคาตกระบี่ เพราะท่านอ้างว่าท่านเป็นอัศวิน (Knight) และเมื่อคราว เดอ โชมองต์ เข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็เคยยืนและคาตกระบี่เมื่อเข้าเฝ้ามาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงอนุญาตให้เซอร์ จอห์น เบาว์ริง ยืนและคาตกระบี่เข้าเฝ้าได้

สำหรับการเข้าเฝ้าของราชทูตในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระยาตำรากรมพระราชานุภาพทรงเล่าว่า มีการเปลี่ยนแปลงการแทนพระราชสาส์นจาก

^{๒๖} หจข.สบ.๒.๕๗ เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระยาตำรากรมพระราชานุภาพ: พระนิพนธ์-พงศาวดาร กล่อง ๑. ในลักษณะนี้จึงทำให้เกิดความระแวงกันมาก ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชนิพนธ์ว่า “วังหน้าเขามีคนต่างหูต่างตามาก เราจะมีบ้างก็เป็นทีที่คิดขวาง เอาตัวไม่รอด” แต่มีความพยายามของเจ้าพระยาภาณุวงศ์ (ท้าว บุนนาค) “จะคิดชักวังหน้ามาให้สนิทกับข้า” (ข้า คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน. ลายพระหัตถ์สมเด็จพระยาตำรากรมพระราชานุภาพ ถึง เจ้าพระยามหิธร ราชเลขาธิการ ลงวันที่ ๒๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ ซึ่งเป็นเวลาที่ทรงขอหลักฐานข้อมูลจากกรมราชเลขาธิการ

^{๒๘} โปรดดู วุฒิชัย มูลศิลป์, “วิกฤตการณ์วังหน้ากับผลกระทบต่อการปฏิรูปการปกครอง ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๗-๒๔๒๘),” ใน สายธารแห่งความคิด ๓ (กรุงเทพฯ: กองทุนเพื่อวิชาการ วรณยูพา สนิทวงศ์ฯ, ๒๕๕๒), หน้า ๑๖๙-๒๐๖.

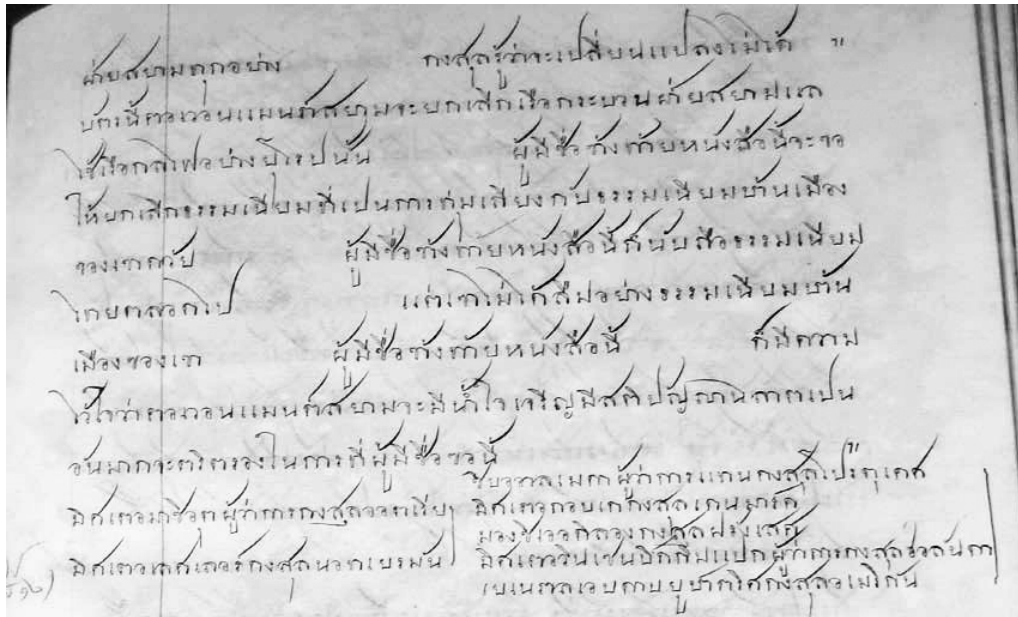
เรือกระบวน เป็นจัดเรือกลไฟไปรับมา แล้วแห่ด้วยกระบวนบก การเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้ทูตฝรั่งเศสเรียกร้องให้เข้าเฝ้าโดยยืน หรือนั่ง ที่แรกไทยไม่ยอม คือ จะให้นั่งเบาะเหมือนเสนาบดีของไทย แต่ทูตฝรั่งเศสไม่ยอม สุดท้ายไทย “ยอมให้ยืนเฝ้าตามประสงค์”^{๒๙}

ที่จริงเรื่องนี้เป็นเรื่องใหญ่ ที่อาจเรียกได้ว่าเป็นวิกฤติการณ์กับชาติตะวันตกครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะมีพระชนมายุ ๑๖ พรรษาเศษ และหลังจากเสด็จขึ้นครองราชสมบัติได้ปีเศษ แต่ยังเป็นระยะที่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอยู่ รายละเอียดของเรื่องนี้สืบเนื่องมาจาก นายเดอลอง ทูตฝรั่งเศส ที่จะมาเป็นกงสุลประจำกรุงเทพฯ เรียกร้องให้ไทยใช้วิธีการแห่พระราชสาส์นโดยใช้เรือกระบวนตามแบบเก่า แต่ไทยแจ้งไปว่า ธรรมเนียมนั้นยกเลิกไปแล้ว และใช้ธรรมเนียมใหม่รับทูตถึง ๔ ชาติแล้ว ซึ่งก็ไม่มีปัญหาแต่อย่างใด เพราะไทยก็ต้อนรับเต็มเกียรติยศอยู่แล้ว ต่อมานายเดอลองไปชักชวนกงสุลต่างชาติในไทย รวม ๗ ชาติ คือ กงสุลออสเตรีย เยอรมนี โปรตุเกส เดนมาร์ก ฝรั่งเศส ฮอลันดา และสหรัฐอเมริกา ยกวันกงสุลอังกฤษไม่ร่วมลงนามด้วย* เรียกร้องให้เปลี่ยนธรรมเนียมเมื่อเข้าเฝ้า จากการที่นั่งบนเบาะ เหมือนพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดี เป็นการยืนและนั่งเก้าอี้ โดยให้ไทยตอบภายใน ๔๘ ชั่วโมง เจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ (ท้วม บุนนาค) เสนาบดีกรมท่า ซึ่งว่าการต่างประเทศ ตอบว่า ยอมให้ยืนเฝ้า แต่จะนั่งเก้าอี้ ธรรมเนียมสยามไม่มี ธรรมเนียมยุโรปก็ไม่มี เป็นเรื่อง “ยอมไม่ได้” อย่างไรก็ดี ไทยตอบไม่ทัน ๔๘ ชั่วโมง เพราะต้องใช้เวลาแปลหนังสือของนายเดอลองกับกงสุลชาติอื่น ซึ่งเขียนมาเป็นภาษาฝรั่งเศส แล้วต้องประชุมปรึกษาในหมู่เสนาบดีของไทยก่อน ที่ทางไทยยอมคือ ให้ยืนเข้าเฝ้าอยู่ครู่หนึ่งแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเชิญให้นั่งบนเบาะ หรือให้ยืนเฝ้าโดยตลอด โดยไม่ต้องนั่ง นายเดอลองกับกงสุล ๗ ชาติ บอกว่า คำตอบของไทยกำกวม ขอให้ตอบแบบ “แจ้งชัด” แล้วให้เวลาไทยตอบภายใน ๒๔ ชั่วโมง มิฉะนั้นจะไม่ถวายพระราชสาส์น และจะนำเรือรบของฝรั่งเศสไปตั้งหลักที่ไซ่ง่อน เพื่อรอคำสั่งจากรัฐบาลฝรั่งเศสต่อไป คำตอบของฝ่ายไทยคือ ให้ยืนเฝ้าโดยตลอด วิกฤติการณ์นี้ซึ่งกินเวลาหลายวันในปลายเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๒ จึงยุติลง^{๓๐}

^{๒๙} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕**, หน้า ๓๐๗ และ ๓๑๐.

* สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวแต่เพียงว่า นายนิวกซ์ กงสุลอังกฤษไม่เห็นด้วยกับนายเดอลองและไม่ลงนามด้วย

^{๓๐} หจข. สมุดพิเศษ เย็บเล่ม เล่ม ๕ การต่างประเทศ, หน้า ๑๒๒ - ๑๕๖. ต่อมาในวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๖ ทันทีที่มีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ ๒ ซึ่งเป็นการครองราชสมบัติด้วยพระองค์เองอย่างสมบูรณ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่ตราพระราชบัญญัติเรื่องเข้าเฝ้า ยกเลิกธรรมเนียมหมอบคลาน กราบไหว้ โดยหมอบคลานเปลี่ยนเป็นยืนเป็นเดิน ถวายบังคมและกราบไหว้เปลี่ยนเป็นก้มศีรษะ ถวายคำนับ

ส่วนหนึ่งของข้อเรียกร้องของกงสุล ๗ ชาตินี้ให้เปลี่ยนแปลงธรรมเนียมเข้าเฝ้า

จากตัวอย่างเหตุการณ์สำคัญที่ยกมา จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระยาตากษานาภาพ ทรงกล่าวถึงเหตุการณ์สำคัญอย่างครบถ้วน และพยายามวิเคราะห์เหตุการณ์โดยใช้หลักการสำคัญ ๓ ประการ ทรงใช้หลักฐานทั้งที่เป็นลายลักษณ์อักษร ที่ทรงรู้เห็นเอง ทรงร่วมในเหตุการณ์ และที่ทรงได้ยิน ทรงรับรู้มาหลายเรื่อง อีกทั้งทรงอธิบายเพิ่มเติมไว้ในเชิงอรรถในบางเรื่อง เพื่อช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจง่ายขึ้น หรือเพื่อให้ผู้อ่านพิจารณาความน่าเชื่อถือ ข้อมูลทั้งหลายมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ แต่เนื่องจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์มีมากมาย บางเรื่อง บางประเด็น ที่ผู้เขียนนำเสนอเพิ่มเติม สมเด็จพระยาตากษานาภาพอาจทรงรับรู้มาก่อน หรืออาจเป็นจดหมายเหตุทางราชการที่ทรงขอจากหน่วยงาน แต่ได้รายละเอียดมาน้อยไม่เท่ากัน ก็ยังทรงนำมาใช้ให้ปรากฏเป็นข้อมูล เพื่อเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ต่อไป ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความก้าวหน้าทางประวัติศาสตร์นิพนธ์ของไทย ที่ก้าวผ่านการเขียนพงศาวดารแบบเก่า ดังนั้น แม้ว่าจะทรงนิพนธ์พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ไม่จบ มีเพียงภาคที่ ๑ แต่ที่เห็นได้ชัดเจนก็คือ ทรงใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ที่ทันสมัยในการนิพนธ์พระราชประวัติและเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงกล่าวได้ว่า ทรงวางรากฐานประวัติศาสตร์นิพนธ์สมัยใหม่ ซึ่งเป็นแบบอย่างที่ดีในการเขียนงานทางประวัติศาสตร์ แม้จะทรงนิพนธ์ได้เพียงพิเศษ ๆ ของรัชสมัยเท่านั้น

สรุป

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ ที่ทรงปฏิรูปประเทศและนำพาประเทศให้คงรักษาเอกราชไว้ได้จากการคุกคามของมหาอำนาจจักรวรรดินิยมตะวันตก เป็นรัชสมัยที่นักวิชาการตลอดจนนักศึกษาทั้งของไทยและต่างชาติให้ความสนใจศึกษาค้นคว้ากันมาก แต่เกือบทั้งหมดเป็นการศึกษาเพียงบางประเด็น บางเรื่อง แต่ไม่มีงานที่ศึกษาในภาพรวมที่แสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงหรือลักษณะสำคัญของช่วงเวลาต่าง ๆ ในเวลา ๔๓ ปีที่ทรงครองราชสมบัติ

พระนิพนธ์พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ แม้จะทรงนิพนธ์ไว้ไม่จบ แต่ทรงกำหนดโครงเรื่องที่เป็นภาพรวมไว้แล้ว ซึ่งแสดงให้เห็นลักษณะสำคัญของช่วงเวลาต่างๆ กันได้ อันจะทำให้เราเข้าใจประวัติศาสตร์ไทยในช่วงเวลาที่สำคัญยิ่ง ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ แม้ว่าพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ซึ่งถือได้ว่าเป็นพระราชพงศาวดารฉบับสุดท้ายที่มีการเขียนในรูปพงศาวดาร แต่วิธีการเขียน (นิพนธ์) แตกต่างจากพระราชพงศาวดารที่มีอยู่ก่อนหน้านี้อย่างยิ่ง ทั้งในวิธีการศึกษา ค้นคว้า และการนำเสนอ นับว่าเป็นตัวอย่างการเขียนงานทางประวัติศาสตร์ที่ก้าวหน้า แต่ก็น่าเสียดายอย่างยิ่งที่ทรงนิพนธ์ไว้ไม่จบ เพราะจะหาใครเขียนประวัติศาสตร์รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ดีเท่า สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพคงไม่มี ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเชื่อว่า “ถ้าเธอแต่งละก็ เชื่อได้ว่า ดี”

บรรณานุกรม

เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ (หจช).ส.บ.๒.๕๗ เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ:
พระนิพนธ์ - พงศาวดาร มีทั้งหมด ๙ กล้อง
_____ . กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ ๕ สมุดพิเศษ เย็บเล่ม เล่ม ๕ การต่างประเทศ.

หนังสือ

จักรกฤษณ์ นรินดิศดุการ. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย.
พระนคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๐๖.
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. “พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงตั้งโบราณคดีสโมสร.” วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ฯ ฉบับที่ ๓๐ (พ.ศ. ๒๕๕๑).
ซัชชัย คุ่มทวีพร. สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่:
การวิเคราะห์เชิงปรัชญา. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๔.
ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. ความทรงจำ. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๐๖.
ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒.
พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร. ๒๕๔๖.
_____ . พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๑.
เดช บุนนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๕๘: กระทรวงมหาดไทย
สมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. แปลโดย ภรณ์ กาญจนนัฐติ.
พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘.
นาฏวิภา ชลิตานนท์. ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
และสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๔.
มหินทรศักดิ์ธำรง, เจ้าพระยา (เพ็ง เพ็ญกุล). “จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
ประจวร.” ใน ประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ ๔ และเรื่องรัชกาลที่ ๔ ประจวร
และสวรรคต. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงศรีสังกร (ตาบ จารุรัตน์) วันที่ ๑๙
มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๐.
วรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และศิรินันท์ บุญศิริ. พระประวัติและพระกรณียกิจสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ ฯลฯ,
๒๕๔๕.
วุฒิชัย มูลศิลป์. “วิกฤตการณ์วังหน้ากับผลกระทบต่อการปฏิรูปการปกครองในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๗ - ๒๔๒๘).” ใน สายธารแห่งความคิด ๓. กรุงเทพฯ:
กองทุนเพื่อวิชาการ วรุณยุพา สนิทวงศ์ฯ, ๒๕๕๒.
สาส์นสมเด็จพระ เล่ม ๔. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๕.
หอสมุดแห่งชาติ. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ: พระนิพนธ์. กรุงเทพฯ:
กรมศิลปากร, ๒๕๑๒.

จารึกพบที่อโรคยศาล*

นางสาวก่องแก้ว วีระประจักษ์**

พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยตามสภาพทางภูมิศาสตร์พื้นที่ทั่วไป เป็นที่ราบสูง มีลักษณะคล้ายกระทะ คือ บริเวณขอบพื้นที่ยกสูง ตอนกลางลึกลงเป็นแอ่ง ภายในแอ่งมีเทือกเขาภูพานทอดเป็นแนวยาวจากทิศตะวันออกเฉียงใต้ไปทิศตะวันตกเฉียงเหนือ แบ่งพื้นที่กลางแอ่งออกเป็น ๒ ส่วน แอ่งที่อยู่ตอนเหนือ เรียกว่า แอ่งสกลนคร โดยทั่วไปเรียกกันว่า อีสานบน หรือ อีสานเหนือ ได้แก่ พื้นที่ในเขตจังหวัดเลย หนองคาย อุดรธานี สกลนคร นครพนม ขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ และมุกดาหาร และส่วนที่อยู่ตอนใต้ เรียกว่า อีสานล่าง หรือ อีสานใต้ ได้แก่ พื้นที่ในเขตจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ อุบลราชธานี ยโสธร ร้อยเอ็ด และชัยภูมิ

จะเห็นได้ว่า พื้นที่อีสานล่างตั้งอยู่ท่ามกลางภูเขาและแม่น้ำ กล่าวคือ ทางตอนใต้มีทิวเขาพนมดงรักทอดยาวเป็นขอบของที่ราบสูง จากอำเภอบุณฑริก จังหวัดอุบลราชธานี ผ่านอำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษ อำเภอพนมดงรัก จังหวัดสุรินทร์ เข้าสู่จังหวัดบุรีรัมย์ นครราชสีมา สิ้นสุดที่จังหวัดสระแก้ว และทิวเขานี้ในปัจจุบันเป็นเส้นแบ่งเขตแดนระหว่างประเทศไทยกับประเทศกัมพูชา ทางตอนเหนือมีแม่น้ำมูล ต้นน้ำอยู่ที่ภูเขาดงพญาเย็น ในเขตอำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา ทอดยาวคู่ขนานไปกับทิวเขาพนมดงรัก ผ่านไปทางจังหวัดสุรินทร์ที่อำเภอชุมพลบุรี อำเภอท่าตูม อำเภอรัตนบุรี จังหวัดศรีสะเกษ และไปลงแม่น้ำโขงที่อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี และยังมีแม่น้ำชีเป็นแม่น้ำสาขา แยกจากแม่น้ำมูลขึ้นไปตอนบนของอีสานใต้ ผ่านพื้นที่ในเขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด และกาฬสินธุ์

เนื่องจากพื้นที่ตั้งแต่หน้าทิวเขาพนมดงรัก มีป่าทึบและป่าเบญจพรรณ กับเป็นที่เกิดของลำน้ำหลายสายที่ไหลลงสู่แม่น้ำมูล และระหว่างทิวเขาเหล่านี้มีลักษณะรูปสัณฐานเหมือนไม้คานยาวเรียงติดเนื่องกัน มียอดเขาเตี้ย ๆ ลักษณะเป็นเนินเขาไม่ต่อเนื่อง ทำให้มีช่องทางน้ำเซาะเป็นช่องเขาขาดจากกันหลายช่อง ช่องเหล่านั้นเป็นช่องทางสัญจรผ่านไปมาระหว่างประเทศไทยกับประเทศกัมพูชาได้หลายช่องทาง

* นำเสนอในที่ประชุมคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย ครั้งที่ ๒/๒๕๕๔ วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๔

** กรรมการชำระประวัติศาสตร์ และอดีตนักอักษรศาสตร์ ๑๐ ช. ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านภาษาโบราณ

ส่วนบริเวณสองฟากฝั่งแม่น้ำมูลและแม่น้ำชีเป็นพื้นที่ราบกว้างใหญ่ เป็นแหล่งที่มีความอุดมสมบูรณ์ มีหลักฐานการอยู่อาศัยของมนุษย์มาตั้งแต่สมัยโบราณ ในยุคสมัยที่เรียกว่าก่อนประวัติศาสตร์ ต่อมาอารยธรรมของชุมชนโบราณเหล่านั้นได้พัฒนาเจริญขึ้นเป็นบ้านเมืองเป็นยุคสมัยประวัติศาสตร์ และสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ตลอดระยะเวลาที่มีพัฒนาการมานั้น ได้ทิ้งร่องรอยมรดกวัฒนธรรมไว้เป็นหลักฐานไม่น้อย ทั้งในรูปแบบศิลปกรรม โบราณสถาน โบราณวัตถุ ความเชื่อ ประเพณี และจารึก หลักฐานอารยธรรมดังกล่าวส่วนใหญ่เกี่ยวเนื่องกับศาสนา ๒ ศาสนา คือ พระพุทธศาสนา เป็นเรื่องของวัฒนธรรมทวารวดี และศาสนาพราหมณ์ เป็นเรื่องของวัฒนธรรมเขมรโบราณ หรือขอมโบราณ ซึ่งเริ่มต้นในยุคสมัยใกล้เคียงกันอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒

วัฒนธรรมทั้งสองกลุ่ม คือ วัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมเขมรโบราณ ต่างก็มีพื้นฐานมาจากอิทธิพลของวัฒนธรรมอินเดียเช่นเดียวกัน แต่ความเจริญของวัฒนธรรมอยู่ต่างภูมิภาคกัน แหล่งสำคัญของวัฒนธรรมทวารวดีอยู่บริเวณภาคกลางของประเทศไทยปัจจุบันแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖ ส่วนวัฒนธรรมเขมรโบราณอยู่บริเวณภาคอีสานของประเทศไทยปัจจุบัน หลักฐานที่พบโดยมากมีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ โดยเฉพาะในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พบจารึกกระบู้ช่อกษัตริย์แห่งอาณาจักรเจนละ และสมัยต่อมาได้มีการขยายอาณาจักรให้กว้างใหญ่เป็นปึกแผ่นมั่นคง เป็นอาณาจักรใหญ่รู้จักกันในชื่อ อาณาจักรเขมรโบราณ โบราณสถาน โบราณวัตถุที่มีอายุในช่วงแรก ๆ ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๘ มักจะเกี่ยวเนื่องกับศาสนาพราหมณ์ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ กษัตริย์แห่งอาณาจักรเขมรโบราณหันมาเลื่อมใสศรัทธาพระพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน โบราณสถาน โบราณวัตถุ ในสมัยนั้นจึงเป็นของที่สร้างขึ้นเนื่องในพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ กษัตริย์แห่งอาณาจักรเขมรโบราณ ครองราชย์อยู่ระหว่างพุทธศักราช ๑๗๒๔ - ๑๗๖๑ พระราชประวัติของพระองค์มีไม่มากนัก ทรงสืบเชื้อสายมาจากกษัตริย์ราชวงศ์มหิธรปุระ ทางพระราชบิดา ซึ่งเป็นราชวงศ์ที่ได้ครอบครองอาณาจักรเขมรโบราณมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗ และได้ปกครองสืบต่อมาอีกหลายศตวรรษ พระองค์เป็นพระโอรสของพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ กับพระนางจุฑามณี หรือพระนางชัยราชจุฑามณี ซึ่งเป็นพระราชธิดาของพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๓ ฉะนั้นพระองค์จึงอยู่ในฐานะที่จะขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์แห่งอาณาจักรเขมรโบราณได้อย่างสมบูรณ์ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ น่าจะประสูติในช่วงปลายรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ประมาณพุทธศักราช ๑๖๗๐ และขณะเมื่อยังเป็นเจ้าชายชัยวรมันอยู่นั้น ก็ได้อภิเษกกับเจ้าหญิงชัยราชเทวี ตั้งแต่ยังมีพระชนมายุน้อย

ประติมากรรมรูปพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗
ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พินาย
จังหวัดนครราชสีมา

เมื่อสิ้นรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ แล้ว พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ ได้ขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อ ขณะนั้นบ้านเมืองอยู่ในภาวะจลาจล มีการสงครามกับอาณาจักรจัมปา พระองค์ได้ส่งพระโอรสคือ เจ้าชายชัยวรมัน เป็นแม่ทัพยกกองทัพเข้าไปในอาณาจักรจัมปาเพื่อปราบปรามจลาจล การสงครามยังไม่ทันจะยุติ พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ ๒ พระราชบิดาก็สิ้นพระชนม์ พระเจ้ายโสวรมันที่ ๑ ได้ขึ้นครองราชสมบัติแทน เจ้าชายชัยวรมันแม้จะไม่ได้สืบราชสมบัติต่อจากพระราชบิดา แต่ก็ทรงยอมรับพระเจ้ายโสวรมันที่ ๒ ด้วยดี และยังแสดงพระองค์ว่า ทรงมีความจงรักภักดีต่อพระเจ้ายโสวรมันที่ ๒ อย่างมาก มีหลักฐานปรากฏชัดเจนในจารึกที่ปราสาทบันทายฉมาร์ กล่าวว่าพระเจ้ายโสวรมันที่ ๒ ถูกศัตรูที่มีชื่อว่า ราหู โจมตี โอรสของเจ้าชายชัยวรมันก็ทรงเข้าช่วยเหลือจนได้รับชัยชนะ

ประมาณพุทธศักราช ๑๗๑๑ พระเจ้ายโสวรมันที่ ๒ ถูกข้าราชการผู้หนึ่งก่อกบฏ และลอบปลงพระชนม์ แล้วยกตนขึ้นครองราชย์แทนในพระนามว่า พระเจ้าตรีภูวนาทิตย์วรมัน เจ้าชายชัยวรมันขณะนั้นยังอยู่ที่อาณาจักรจัมปา ทรงทราบข่าวการแย่งชิงราชสมบัติ ก็รีบยกกองทัพกลับโดยเร็ว เพื่อช่วยเหลือพระเจ้ายโสวรมันที่ ๒ และเพื่ออ้างสิทธิ์ในการสืบราชสมบัติของพระองค์ด้วย แต่เจ้าชายชัยวรมันกลับมาไม่ทัน พระเจ้ายโสวรมันถูกลอบปลงพระชนม์ไปก่อนแล้ว พระองค์จึงประทับอยู่ในอาณาจักรต่อไป เพื่อรอโอกาสที่จะกู้ราชบัลลังก์กลับคืน ปรากฏว่าเจ้าชายชัยวรมันประทับอยู่ในอาณาจักรอย่างสงบด้วยความอดทน รอคอยโอกาสนานถึง ๑๕ ปี

ในพุทธศักราช ๑๗๒๐ กองทัพอาณาจักรจัมปายกเข้าโจมตีอาณาจักรเขมรโบราณ และพระเจ้าตรีภูวนาทิตย์วรมันก็นำจะสิ้นพระชนม์ไปในการรบครั้งนั้น เจ้าชายชัยวรมันเห็นเป็นโอกาสดีที่เวลาแห่งการรอคอยได้มาถึงแล้ว พระองค์จึงได้นำกองทัพเข้าต่อสู้กับกองทัพจามหลายครั้ง การรบที่สำคัญที่สุดน่าจะเป็นการรบทางเรือ ซึ่งพระองค์ทรงได้ชัยชนะ ขับไล่กองทัพของพวกจามออกไปจากอาณาจักรได้สำเร็จ เรื่องราวการรบคราวนี้ได้ถูกบันทึกไว้เป็นภาพสลักบนผนังระเบียงที่ปราสาทบายอน และปราสาทบันทายฉมาร์ ที่สร้างขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่งแสดงให้เห็นพระเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ของพระองค์ ในการนำกองทัพเข้าต่อสู้จนได้รับชัยชนะในสงคราม และยังให้อาณาจักรเขมรโบราณได้เป็นอิสระจากการรุกรานของกองทัพจามด้วย

การสงครามครั้งนี้ยืดเยื้ออยู่นานถึง ๔ ปี ในพุทธศักราช ๑๗๒๔ อาณาจักรเขมรโบราณ จึงกลับเข้าสู่ภาวะปกติ และเจ้าชายชัยวรมันได้ตั้งพระองค์ขึ้นเป็นพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ กษัตริย์ แห่งอาณาจักรเขมรโบราณ พระองค์ทรงปกครองแผ่นดินด้วยพระปรีชาสามารถ ทรงทำนุบำรุง ราชธานี โปรดให้ขุดคู ก่อกำแพงล้อมรอบเมืองพระนครหลวง หรือนครธมในปัจจุบัน เพื่อป้องกัน ศัตรูไม่ให้รุกร้าเข้าสู่พระนครหลวงได้อีก

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แม้จะได้ครองอาณาจักรเขมรโบราณอย่างอิสระแล้ว แต่การ สงครามกับอาณาจักรจัมปายังไม่ยุติลง ระหว่างพุทธศักราช ๑๗๓๖ - ๑๗๓๗ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ยังทรงพยายามที่จะปราบปรามอาณาจักรจัมปาอีกแต่ไม่สำเร็จ จนถึงพุทธศักราช ๑๗๔๖ พระปิตุลาของพระองค์ คือ พระยุพราชองค์ธนปติสามารถปราบปรามอาณาจักรจัมปา ได้สำเร็จ อาณาจักรจัมปาได้ลดฐานะเป็นเพียงแคว้นหนึ่งของอาณาจักรเขมรโบราณ

ถึงแม้ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ จะมีพระราชภาระกับบ้านเมืองทางทิศตะวันออก แต่ก็ได้ทรงละเลยการขยายพระราชอำนาจไปทางทิศเหนือและทิศตะวันตก ดังหลักฐานการได้ พบจารึกทรายทอง เป็นจารึกที่ค้นพบทางทิศเหนือที่สุดในรัชกาลของพระองค์ ทรายทองเป็นเมือง ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำโขง ตรงข้ามกับเมืองเวียงจันทน์ สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ในปัจจุบัน ในจารึกมีศักราชตรงกับพุทธศักราช ๑๗๒๙ นอกจากนั้น ยังมีหลักฐานแสดงว่า อาณาจักรเขมรโบราณสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ มีอำนาจเหนือบางส่วนของแหลมมลายู และตลอดไปจนถึงส่วนหนึ่งของประเทศพม่าด้วย

เมื่อพระนางชัยราชเทวีสิ้นพระชนม์ลง พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็โปรดให้พระเชษฐภคินี ของพระนาง คือพระนางอินทรเทวีขึ้นเป็นมเหสีแทน พระนางทรงมีความรู้ยิ่งกว่านักปรีชญา พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทรงแต่งตั้งให้พระนางเป็นอาจารย์ใหญ่ในวัดทางพระพุทธศาสนา และพระนาง ก็ได้ทรงสั่งสอนบรรดาสตรีทั้งหลาย กับได้ทรงแต่งจารึกปราสาทพินานอากาศด้วยภาษาสันสกฤต ซึ่งหาที่มิได้ ทรงกล่าวสรรเสริญพระชนิษฐภคินีของพระนางไว้ในจารึกนั้นด้วย จึงทำให้ทราบ พระราชประวัติของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ จากข้อความในจารึกนั้น ซึ่งมีเรื่องราวมากมายและยังให้ ทราบว่าพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่มีพระปรีชาสามารถสูงยิ่ง ทรงกอบกู้อาณาจักรเขมรโบราณ ให้พ้นจากความหายนะและทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญสูงสุดได้อีกครั้งหนึ่ง

บรรดาศิลาจารึกที่สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แสดงว่าพระองค์นับถือ พระพุทธศาสนาอย่างแน่นแฟ้น สืบต่อจากพระราชบิดาของพระองค์ คือพระเจ้าธรณินทรวรมัน ที่ ๒ และทรงตัดขาดจากประเพณีของกษัตริย์ผู้ครองราชย์มาก่อนพระองค์ที่ทรงนับถือศาสนา พราหมณ์ ตามความในจารึกปราสาทพระขรรค์ ทำให้ทราบว่า “พระองค์ทรงพบความยินดีใน อมฤต คือคำสั่งสอนของพระศรีศากยมุนี” พระพุทธศาสนาที่พระองค์นับถือเป็นพระพุทธศาสนา ลัทธิมหายาน มีความรักดีและเชื่อมั่นต่อพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร หรือโลกेश्वร ทำให้มีการ

ยกย่องบุคคลที่ตายไปแล้ว หรือแม้ยังมีชีวิตอยู่ขึ้นเป็นเทพเจ้า โดยมีลักษณะเป็นพระโพธิสัตว์ผู้ทรง
ความเมตตากรุณา อย่างไรก็ดี พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็มีพระราชหฤทัยกว้างขวาง มิได้ขัดขวาง
การนับถือศาสนาพราหมณ์

จารึกปราสาทพระขรรค์ ด้านที่ ๔

จากข้อความในจารึกหลักหนึ่งในเมืองพระนครหลวงทำให้ทราบว่า ในอาณาจักรเขมร
โบราณยังมีผู้รู้คัมภีร์พระเวทเป็นจำนวนมาก และยังโปรดให้พราหมณ์ชื่อ หละเชเกศ เป็นพราหมณ์
ในสกุลภารีทวาช เป็นราชบุโรหิตของพระองค์ และประทานตำแหน่งชัยมหาประธานให้รับราชการ
และพราหมณ์ผู้นี้ยังได้ปฏิบัติราชการกับกษัตริย์ที่ครองราชย์สืบต่อจากพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗
ลงมาอีกถึง ๒ พระองค์

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้ทำประโยชน์ให้แก่อาณาจักรเขมรโบราณเป็นอันมาก โดยเฉพาะ
สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ซึ่งปัจจุบันกลายเป็นโบราณสถานโบราณวัตถุอันสำคัญ เช่น เมืองพระนครหลวง
ซึ่งสร้างกำแพงและคูน้ำล้อมรอบ มีประตู ๕ ประตู มีปราสาทบายนเป็นศูนย์กลาง บริเวณรอบ
นอกเมืองพระนครหลวงมีปราสาทบันทายภูฎิ ปราสาทตาพรหมหรือราชวิหาร ซึ่งโปรดให้สร้างขึ้น
ในพุทธศักราช ๑๓๒๙ เพื่อประดิษฐานพระรูปพระนางชัยราชจุฑามณี พระราชชนนีของพระองค์
ภายใต้รูปนางปรีชญาปารมิตาเทพีแห่งความเฉลียวฉลาด และรูปของท่านชัยมังคลารถ
พระมหाराชครูของพระองค์ ต่อมาในพุทธศักราช ๑๓๓๔ โปรดให้สร้างปราสาทชัยศรี ปัจจุบันเรียก
ว่าปราสาทพระขรรค์ เพื่อให้เป็นที่ประดิษฐานพระรูปที่ทรงสร้างถวายพระราชบิดา คือพระเจ้า
ธรณินทรวรมันที่ ๒ ภายใต้รูปของพระโพธิสัตว์โลกेश্বর ถวายพระนามว่าชัยวรมเศวร นอกจาก
นั้นยังโปรดให้สร้างปราสาทขนาดเล็กอีกจำนวนมาก เช่น ปราสาทราชัยศรี สร้างขึ้นกลางสระใหญ่
ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของปราสาทพระขรรค์ ปัจจุบันเรียกว่าปราสาทนาคนพิน เป็นสถาปัตยกรรม
ที่แสดงถึงสระอโนดาต ซึ่งในคัมภีร์พระพุทธานุศาสน์เชื่อว่าอยู่ใกล้กับเขาพระสุเมรุ และน้ำในสระนั้น

ไหลออกมาทางท่อรูปสี่เหลี่ยมต่างชนิดตามทิศทั้ง ๔ บริเวณท้องถนนรอบอาณาจักร มีปราสาท
บันทายฉมาร์ ปราสาทวัดนครที่เมืองกัมพูจาม ปราสาทตาพรหมในแคว้นบาติ เป็นต้น

ในบรรดาสถาปัตยกรรมทางศาสนาเป็นจำนวนมากของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่งกล่าวไว้ใน
ศิลาจารึกปราสาทพระขรรค์ มีกล่าวถึงพระพุทธรูป ๒๓ องค์ พระราชทานนามว่า ชัยพุทธมหานาถ
พระพุทธรูปเหล่านี้โปรดให้ประดิษฐานไว้ตามเมืองต่าง ๆ ในจำนวนเมืองเหล่านั้นมีเมืองลพบุรี
สุพรรณบุรี ราชบุรี เพชรบุรี และเมืองสิงห์รวมอยู่ด้วย เมืองทั้ง ๕ ดังกล่าวมานี้ปัจจุบันอยู่ใน
ประเทศไทยทั้งสิ้น นอกจากนั้นความในจารึกยังกล่าวถึงสิ่งที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ สร้างขึ้นเพื่อ
อำนวยความสะดวกสบายให้แก่ประชาชน คือ การสร้างถนนเป็นเส้นทางคมนาคมทั่วอาณาจักร
จากเมืองพระนครหลวงไปยังเมืองต่าง ๆ และตามเส้นทางถนนเหล่านั้นก็โปรดให้สร้างที่พักคนเดินทาง
บางคนเรียกธรรมศาลาหรือบ้านมีไฟ ไว้เป็นระยะ ๆ รวม ๑๒๑ แห่ง ตั้งอยู่ห่างกันแห่งละประมาณ
๑๕ กิโลเมตร โดยระบุจากเมืองพระนครหลวงไปยังราชธานีของอาณาจักรจัมปา โปรดให้สร้าง
ที่พักคนเดินทาง ๕๗ แห่ง จากเมืองพระนครหลวงไปยังปราสาทหินพิมายในประเทศไทย ๑๗ แห่ง
ส่วนที่เหลือนอกจากนี้อยู่บนถนนเส้นทางเดินไปตามเมืองต่าง ๆ ซึ่งปัจจุบันยังไม่ทราบว่ามี
อยู่ ณ ที่ใด

สิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ โปรดให้สร้างควบคู่ไปกับที่พักคนเดินทาง
ก็คือ อโรคยศาลหรือสถานพยาบาล ซึ่งมีจำนวนถึง ๑๐๒ แห่ง ตั้งอยู่ทั่วอาณาจักรเช่นเดียวกัน
ทั้งนี้เพราะได้มีการค้นพบศิลาจารึกภาษาสันสกฤตซึ่งมีข้อความเกือบจะเหมือนกัน ประดิษฐานไว้
ประจำอโรคยศาล ปัจจุบันพบจารึกดังกล่าวหลายหลัก โดยเฉพาะในประเทศไทยพบแล้ว ๑๒ หลัก
นอกจากนั้นยังพบว่าร่องรอยของรูปแบบแผนผัง รวมทั้งอาคารอโรคยศาลมีลักษณะสถาปัตยกรรม
ที่คล้ายคลึงกันอีกหลายแห่ง ทั้งหมดดูเหมือนจะสร้างขึ้นสมัยเดียวกันทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าว
ได้ว่าในบรรดาอโรคยศาล ๑๐๒ แห่ง ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ โปรดให้สร้างขึ้นนั้นปัจจุบันได้ค้นพบ
สถานที่ตั้งแล้วในประเทศไทย ๓๐ แห่ง และจารึกที่ประดิษฐานอยู่กับอโรคยศาลเหล่านี้ ทำให้
ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับการจัดตั้งอโรคยศาลซึ่งอยู่ภายใต้ความคุ้มครองของพระพุทธเจ้าผู้รักษาโรค
คือ พระโฆษชัยคุรุโพทุรย์ประภา หรือพระผู้รักษาโรคผู้มีพระกายแห่งโพทุรย์ พระองค์ทรงเป็น
พระพุทธเจ้าที่มีผู้นิยมนับถือมากที่สุดพระองค์หนึ่งในประเทศจีนและประเทศทิเบต แม้กระทั่งถึง
สมัยปัจจุบัน

ในตำราพุทธมหายานกล่าวว่า พระโฆษชัยคุรุมีพุทธลักษณะเป็นพระพุทธรูปปาง
มารวิชัย คล่องลูกประคำที่พระศอก พระหัตถ์ทรงวัชระ คนโทน้ำอมฤต พระขรรค์ อย่างใดอย่างหนึ่ง
ประทับนั่งบนดอกบัว (วัชระ หมายถึง พุทธอุปโลก คนโทน้ำอมฤต หมายถึง พุทธบริโลก นอกจากนั้น
วัชระอาจหมายถึงเป็นสัญลักษณ์แห่งปัญญาอันกล้าแข็งแกร่งประดุจเพชรของพระธยานิพุทธเจ้า
จึงตัดอวิชชาและกิเลสกับยังไม่หวั่นไหวในต้นหาและอกุศลธรรม) และยังกล่าวถึงความเชื่อ
ในความสำคัญ (หรืออาถรรพ์) และสิ่งที่พระโฆษชัยคุรุจะประทานให้ได้มี ๔ ประการ คือ

๑. สร้างความสงบสุข ความสวัสดิ์ บำบัดภัยจากบุคคล ภัยจากธรรมชาติ ภัยจากโรคพยาธิ และภัยจากสัตว์ร้าย

๒. เพิ่มความสุขสมบูรณ์ทางลาภยศ เลื่อนยศ เลื่อนตำแหน่ง ได้ยศ ได้ทรัพย์ กันเสนียดจัญไร

๓. กำราบปราบศัตรู ผู้ทำลายศาสนา ฆ่าพระ เป็นต้น

๔. สร้างความเมตตา เสน่ห์ สร้างชื่อเสียงให้ตระกูล ให้อาชีพ

การก่อสร้างสิ่งต่าง ๆ อย่างมากในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทำให้นักปราชญ์บางท่านตั้งข้อสงสัยว่า ในบางกรณีสถานที่บางแห่งอาจไม่ได้สร้างสำเร็จในรัชสมัยของพระองค์ หรืออาจเป็นแต่เพียงก่อสร้างต่อจากส่วนที่กษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ สร้างค้างไว้ให้สำเร็จ และมีบางท่านกล่าวว่าเป็นการสร้างในรัชสมัยของพระองค์ หรือบางที่อาจทรงริเริ่มสร้างขึ้นไว้ในรัชสมัยของพระองค์ แต่การนั้นยังไม่ทันสำเร็จ และกษัตริย์องค์ต่อมาได้ดำเนินการก่อสร้างต่อจนสำเร็จ อย่างไรก็ตาม หากเชื่อถือตามข้อความที่ปรากฏในจารึกจะเห็นว่าเป็นผลงานของพระองค์อย่างแท้จริง

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ สิ้นพระชนม์เมื่อใดไม่ปรากฏหลักฐาน เพียงแต่เป็นที่เข้าใจกันว่าพระองค์ครองราชย์อยู่จนถึงพุทธศักราช ๑๗๖๑ และทรงได้รับสมญานามภายหลังการสิ้นพระชนม์ว่า “มหาบรมสุต”

ตามหลักฐานที่ปรากฏในจารึกปราสาทพระขรรค์ ทำให้ทราบว่า พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ โปรดให้สร้างศาสนสถาน รูปเคารพ อโรคยศาล รวมทั้งที่พักคนเดินทางเป็นจำนวนมาก ในเขตพื้นที่พระราชอำนาจของพระองค์แผ่ไปถึง กับยังมีพระราชโองการให้บำรุงรักษา ประกอบพิธีเคารพบูชาต่อรูปเคารพ และศาสนสถานต่าง ๆ อย่างสม่ำเสมอ นอกจากนั้นในจารึกปราสาทพระขรรค์ยังได้กล่าวถึงการสร้างถนนให้เป็นเส้นทางคมนาคมจากศูนย์กลางของอาณาจักรออกไปยังเมืองต่าง ๆ หลายเส้นทาง ส่วนที่เข้ามาทางประเทศไทยปัจจุบัน คือ ถนนจากเมืองพระนครหลวงมายังเมืองพิมาย เป็นเส้นทางสายตะวันตกเฉียงเหนือ ถนนสายนี้เป็นเส้นทางหลักที่สำคัญสายหนึ่งตลอดเส้นทางถนนผ่านสถานที่สำคัญ ๆ อันเป็นที่ตั้งศาสนสถาน อโรคยศาลหลายแห่ง และยังผ่านชุมชนกลุ่มต่าง ๆ หลายกลุ่ม ชุมชนโบราณบางกลุ่มตามเส้นทางอาจมีฐานะเป็นเมืองโบราณมีหลักแหล่งเป็นระยะ ๆ ตลอดเส้นทาง ซึ่งน่าจะขนานไปกับลำน้ำสายต่าง ๆ ที่ไหลจากทิวเขาพนมดงรักทางทิศใต้ไปสู่ทิศเหนือ ซึ่งมีแม่น้ำมูล แม่น้ำชี เป็นขอบกั้นไว้ และตลอดเส้นทางนั้นในจารึกปราสาทพระขรรค์บอกไว้ชัดเจนว่า ได้สร้างที่พักคนเดินทางไว้เป็นระยะ ๆ ทุก ๆ ๑๕ กิโลเมตร

เส้นทางสายตะวันตกเฉียงเหนือเมื่อเข้ามาสู่ประเทศไทย นักโบราณคดี กรมศิลปากรได้สำรวจและบันทึกไว้ระบุไว้ชัดเจนว่าเส้นทางนี้ผ่านพื้นที่ ๓ จังหวัด ในเขตอีสานล่าง ซึ่งตลอดเส้นทางมีที่พักคนเดินทางเป็นระยะ ๆ ๙ แห่ง โดยเริ่มต้นที่แนวถนนศิลาแลงบริเวณช่องตาเมื่อนอันเป็นที่ตั้งกลุ่มปราสาทตาเมือน คือ ปราสาทตาเมือนธม ปราสาทตาเมือนไต้ และปราสาท

ตาเมื่อน อยู่ในพื้นที่อำเภอพนมดงรัก จังหวัดสุรินทร์ ผ่านจังหวัดบุรีรัมย์และเข้าสู่เมืองพิมายที่ จังหวัดนครราชสีมา ถ้าใช้แผนที่ประเทศไทยปัจจุบันประกอบ จะเห็นว่าจากอำเภอพนมดงรัก จังหวัดสุรินทร์ เส้นทางจะตรงไปทางตะวันตกเฉียงเหนือเข้าสู่อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ และ เฉียงตรงขึ้นเหนือไปเรื่อย ๆ ผ่านอำเภอประโคนชัย อำเภอนางรอง ต่อจากนั้นเข้าสู่เขตจังหวัด นครราชสีมาที่อำเภอหนองหงส์ อำเภอห้วยแถลง และต่อไปยังอำเภอพิมายจึงสิ้นสุดเส้นทาง

อนึ่ง เนื่องจากในปัจจุบันพบหลักฐานวัฒนธรรมเขมรโบราณในรูปโบราณสถาน โดยเฉพาะอโรคยศาล ที่ปักคนดินทาง และจารึกพบที่อโรคยศาล มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เป็นบริเวณกว้างเกือบตลอดเส้นทางแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี ซึ่งครอบคลุมพื้นที่อีสานล่าง และ เลยขึ้นไปถึงส่วนหนึ่งของอีสานบนด้วย จึงทำให้เกิดความคิดว่า เส้นทางเดินของวัฒนธรรมเขมร โบราณเมื่อเข้ามาสู่พื้นที่อันอุดมสมบูรณ์ของอีสานล่าง ซึ่งน่าจะเป็นที่อยู่อาศัยของผู้คนที่รวมกัน อยู่เป็นชุมชน หรือเป็นบ้านเป็นเมืองแล้ว เรียงรายอยู่ตลอดเส้นทางแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี ชุมชน บางกลุ่มอาจจะอยู่มานานก่อนสมัยที่จะมีเส้นทางสายตะวันตกเฉียงเหนือในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อย่างไรก็ดี การที่มีชุมชนอยู่อาศัยมาก่อนหน้าแล้ว อีกทั้งยังได้สร้างศาสนสถานไว้ด้วย มีหลักฐาน เก่าที่สุดอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ย่อมแสดงให้เห็นว่ามีเส้นทางที่ใช้เชื่อมระหว่างศาสนสถาน ทั้งหลายอยู่เดิมแล้วตั้งแต่อ่อนสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ฉะนั้น จึงไม่ใช่สิ่งที่เป็นไปไม่ได้ที่อโรคยศาล จะไปปรากฏอยู่ในที่ต่าง ๆ ทั่วพื้นที่อีสานล่าง และเลยไปถึงส่วนหนึ่งของอีสานบน ตามหลักฐาน ที่สำรวจได้ในขณะดำเนินการศึกษาวิเคราะห์เรื่องนี้อยู่ ปรากฏว่ามีอโรคยศาลที่สร้างขึ้นในช่วง พุทธศตวรรษที่ ๑๘ และมีที่พัฒนาเปลี่ยนแปลงสิ่งก่อสร้างเดิมที่มีมาก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ให้เป็นอโรคยศาลตามรูปแบบแผนผังในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๘ บางแห่งยังได้พบจารึกที่สร้างไว้ ประจำอโรคยศาลเหล่านั้นด้วย

อโรคยศาล มีแผนผังบริเวณ และโครงสร้างอาคารที่เป็นลักษณะเฉพาะ ต่างจาก ศาสนสถานอย่างชัดเจน ถึงแม้ว่าปัจจุบันหลักฐานที่หลงเหลืออยู่จะเห็นได้เพียงซากโบราณสถาน แต่สภาพโดยรวมยังสามารถวิเคราะห์ได้จากองค์ประกอบต่าง ๆ ของโบราณสถาน โบราณวัตถุ และจารึกที่พบในบริเวณหรือพื้นที่ใกล้เคียง ที่สามารถบ่งบอกได้ว่า อโรคยศาลทุกแห่งมีแผนผัง อย่างเดียวกัน มีส่วนประกอบเหมือนกัน และขนาดใกล้เคียงกัน ประกอบด้วยแผนผังอยู่ในรูปทรง สี่เหลี่ยมผืนผ้า มีกำแพงล้อมรอบ ตรงกลางเป็นที่ตั้งปราสาทประธาน สร้างด้วยศิลาแลงและหินทราย หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ตัวปราสาทเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุม แต่ละปราสาทมีขนาด กว้างยาวไม่เท่ากัน อยู่ในระหว่าง ๔ x ๔ เมตร - ๕ x ๕ เมตร เป็นต้น ยอดปราสาทสลักหินทรายรูป ดอกบัว มีประตูเข้าออกด้านเดียวอยู่ทางทิศตะวันออก ส่วนอีก ๓ ด้านเป็นประตูหลอก ต่อจาก ประตูเข้าออกมีมุขยื่นยาวออกไปทางด้านหน้า ขนาดยาวประมาณ ๓ x ๒ เมตร - ๕ x ๒ เมตร หลังคามุขเป็นหินทรายและศิลาแลง ที่ผนังด้านใต้ของมุขบางอาคารมีช่องหน้าต่าง ๑ ช่อง

ปรางค์ประธานของอโรคยศาล
รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุมปราสาทตาเมือนโต๊ด

ปรางค์ประธานหันหน้าไปทางทิศตะวันออก

ปรางค์ประธานมีมุขยื่นยาวไปทางทิศตะวันออก

ชุมประตูกำแพงอโรคยศาลด้านทิศตะวันออก

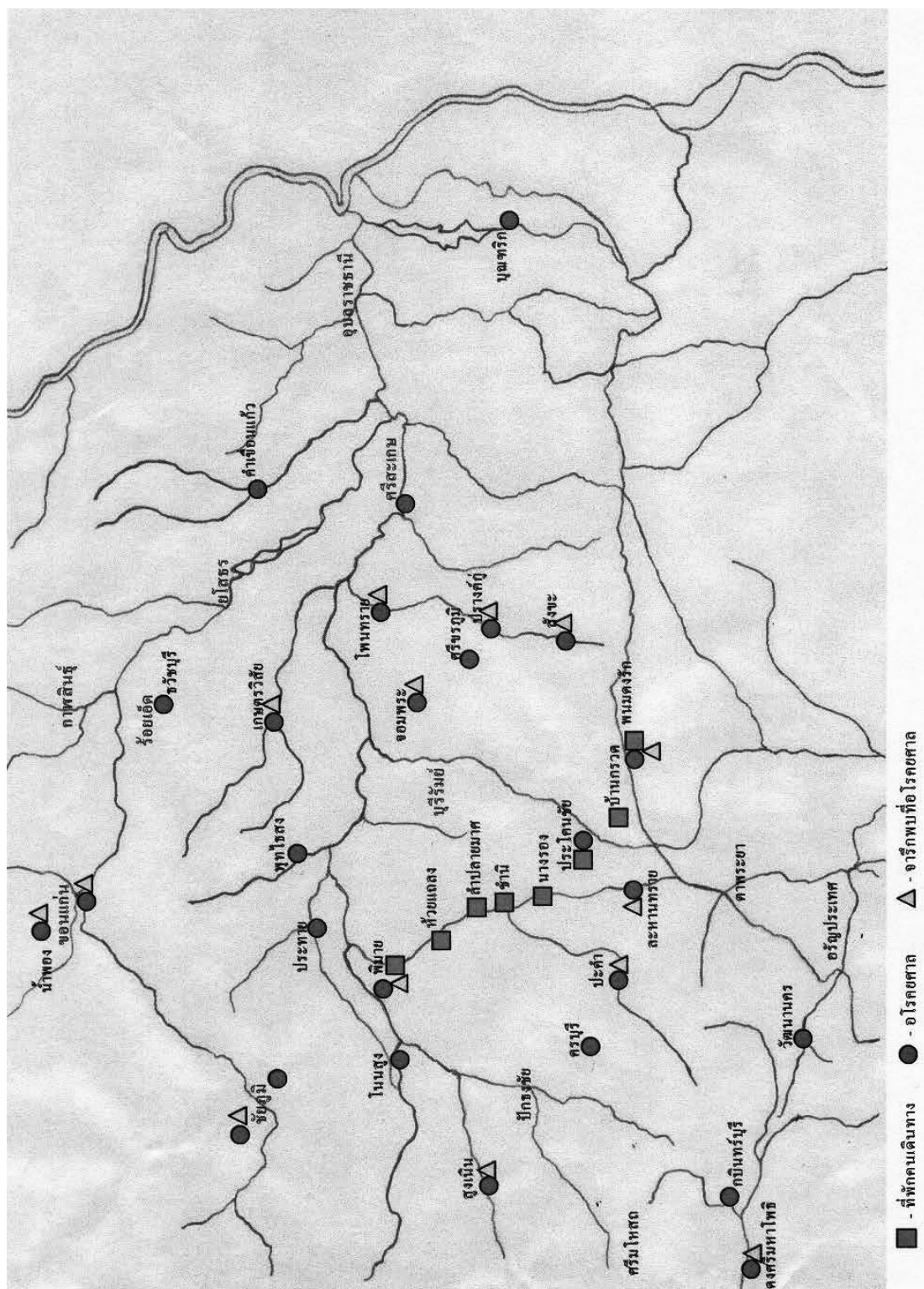
ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทประธานมีอาคารที่เรียกว่า บรรณาลัย เป็นอาคารขนาดเล็ก แผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดประมาณ ๓ x ๔ เมตร-๖ x ๘ เมตร มีช่องประตูเข้าออก ๑ ช่อง อยู่ด้านทิศตะวันออก บางแห่งอยู่ทางทิศตะวันตกเข้าหาปราสาทประธาน สร้างด้วยหินทรายและศิลาแลง อาคารนี้ตั้งอยู่ใกล้ ๆ กับปราสาทประธานของเนื้อที่ส่วนทิศตะวันออก ถ้ามีหลังเดียวมักจะตั้งอยู่ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้หรือทิศใต้เสมอ แต่ถ้ามี ๒ หลังจะอยู่ด้านทิศเหนือกับทิศใต้ ปราสาทและบรรณาลัยมีกำแพงสร้างด้วยศิลาแลง มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าล้อมรอบขนาดกว้างยาวประมาณ ๒๐-๒๕ x ๓๐-๓๕ เมตร มีซุ้มประตูรูปกากบาทอยู่ด้านทิศตะวันออกแบ่งเป็น ๓ คูหา กำแพงด้านทิศตะวันออกตอนที่อยู่จากซุ้มประตูทั้งสองข้างเจาะช่องประตูเข้าออกด้านละ ๑ ช่อง ส่วนผนังซุ้มประตูด้านใต้ มีช่องหน้าต่าง ๑ ช่อง นอกกำแพงมีสระน้ำที่เรียกว่า บาราย รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของปราสาทประธาน บางแห่งพบว่ามากกว่า ๑ สระ และมีสระรูปกลมด้วย

อนึ่ง เมื่อได้ตรวจสอบข้อมูลที่ปรากฏอยู่ในทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย และทะเบียนจารึกในประเทศไทยของกรมศิลปากรร่วมกันแล้ว ทำให้ได้ข้อยุติว่าในบริเวณอีสานล่างของประเทศไทย มีโบราณสถานทีวิเคราะห์รูปแบบแผนผังแล้ว สรุปได้ว่า ส่วนหนึ่งเป็นอโรคยศาลที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ และอีกส่วนหนึ่งมีร่องรอยการพัฒนาเปลี่ยนแปลงสิ่งก่อสร้างจากเทวสถาน ซึ่งมีมาก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ให้มีรูปแบบแผนผังเป็นอโรคยศาลตามคติพระพุทธศาสนา ฝ่ายมหายาน ในพุทธศตวรรษที่ ๑๘

อโรคยศาลที่มีอยู่ในประเทศไทย ปัจจุบันพบในพื้นที่ ๑๑ จังหวัด คือ จังหวัดสุรินทร์ บุรีรัมย์ นครราชสีมา ศรีสะเกษ ร้อยเอ็ด ยโสธร อุบลราชธานี ขอนแก่น ชัยภูมิ ปราจีนบุรี และสระแก้ว จำนวนอโรคยศาลที่พบใน ๑๑ จังหวัด แบ่งออกเป็นอโรคยศาลที่พัฒนาจากเทวสถานในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ และ ๑๖ ให้เป็นอโรคยศาลในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ มีจำนวน ๙ แห่ง (ตั้งแต่ลำดับที่ ๑-๙) และอโรคยศาลที่มีอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ มีจำนวน ๒๑ แห่ง (ตั้งแต่ลำดับที่ ๑๐-๓๐) รวมพบอโรคยศาลในประเทศไทย ๓๐ แห่งดังนี้ คือ

๑. ปราสาทบ้านปราสาท หรือปราสาทกังแอน อยู่ในกลุ่มปราสาทมีชัย หรือปราสาทหมื่นชัย ตั้งอยู่ที่หมู่ ๕-๖ บ้านถนน ตำบลกระเทียม อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ เดิมเป็นเทวสถานมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ ต่อมาได้พัฒนาปรับเปลี่ยนอาคารสิ่งก่อสร้างให้เป็นอโรคยศาลในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ และยังได้พบจารึกประจำอโรคยศาล ให้ชื่อว่า **จารึกปราสาท**

๒. ฤทธิภูมิ ตั้งอยู่ที่หมู่ ๖ บ้านโคกเมือง ตำบลจระเข้มาก อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ เดิมเป็นเทวสถาน มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ ต่อมาได้พัฒนาปรับเปลี่ยนอาคารสิ่งก่อสร้างให้เป็นอโรคยศาลในพุทธศตวรรษที่ ๑๘

๓. **กุฏิณชีหนองบัวลาย (สระเพลง)** ตั้งอยู่ที่หมู่ ๗ บ้านหนองบัวลาย ตำบลจระเข้มาก อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ เดิมเป็นเทวสถาน มีอายุอยู่ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ต่อมาได้พัฒนาปรับเปลี่ยนอาคารสิ่งก่อสร้างให้เป็นอโรคยศาลในพุทธศตวรรษที่ ๑๘

๔. **ปราสาทหนองบัว** ตั้งอยู่ที่หมู่ ๖ บ้านหนองสะแกกว่น ตำบลโนนดินแดง อำเภอละหานทราย จังหวัดบุรีรัมย์ เดิมเป็นเทวสถาน มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ ต่อมาได้พัฒนาปรับเปลี่ยนอาคารสิ่งก่อสร้างให้เป็นอโรคยศาลในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ และยังได้พบจารึกประจำอโรคยศาลในที่ใกล้กับปราสาท ให้ชื่อว่า **จารึกด่านปะคำ**

๕. **ปราสาทครบุรี** ตั้งอยู่ที่หมู่ ๖ บ้านครบุรี ตำบลครบุรีใต้ อำเภอครบุรี จังหวัดนครราชสีมา เดิมเป็นเทวสถาน มีอายุอยู่ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ต่อมาได้พัฒนาปรับเปลี่ยนอาคารสิ่งก่อสร้างให้เป็นอโรคยศาลในพุทธศตวรรษที่ ๑๘

๖. **กุฏิณชีน้อย** ตั้งอยู่ที่ประตู่ชัย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา เดิมเป็นเทวสถาน มีอายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ ต่อมาได้พัฒนาปรับเปลี่ยนอาคารสิ่งก่อสร้างให้เป็นอโรคยศาลในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ และยังได้พบจารึกประจำอโรคยศาล ขณะดำเนินการบูรณะชุดแต่ง ให้ชื่อว่า **จารึกเมืองพิมาย**

๗. **ปราสาทนางรำ** ตั้งอยู่ที่บ้านนางรำ ตำบลนางรำ อำเภอประทาย จังหวัดนครราชสีมา เดิมเป็นเทวสถาน มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ต่อมาได้พัฒนาปรับเปลี่ยนอาคารสิ่งก่อสร้างให้เป็นอโรคยศาลในพุทธศตวรรษที่ ๑๘

๘. **ปราสาทบ้านปราสาท** ตั้งอยู่ที่หมู่ ๗ บ้านปราสาท ตำบลเมืองปราสาท (จันอัด) อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา เดิมเป็นเทวสถาน มีอายุอยู่ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ต่อมาได้พัฒนาปรับเปลี่ยนอาคารสิ่งก่อสร้างให้เป็นอโรคยศาลในพุทธศตวรรษที่ ๑๘

๙. **ปราสาทสระกำแพงน้อย** ตั้งอยู่ที่วัดสระกำแพงน้อย ตำบลขุขันธ์ อำเภอเมือง จังหวัดศรีสะเกษ เดิมเป็นเทวสถาน มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ต่อมาได้พัฒนาปรับเปลี่ยนอาคารสิ่งก่อสร้างให้เป็นอโรคยศาลในพุทธศตวรรษที่ ๑๘

๑๐. **ปราสาทตาเมือนโต๊ด (ปราสาทตาเมียนโตจ)** ตั้งอยู่ที่บ้านหนองคันนา อำเภอพนมดงรัก (กาบเชิง) จังหวัดสุรินทร์ และได้พบจารึกประจำอโรคยศาล ให้ชื่อว่า **จารึกปราสาทตาเมียนโตจ**

๑๑. **ปราสาทข่างปี** ตั้งอยู่ที่หมู่ ๑ บ้านข่างปี ตำบลข่างปี อำเภอศรีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์

๑๒. **ปราสาทจอมพระ** ตั้งอยู่ที่บ้านศรีดงบัง ตำบลจอมพระ อำเภอจอมพระ จังหวัดสุรินทร์ และได้พบจารึกประจำอโรคยศาล ให้ชื่อว่า **จารึกสุรินทร์ ๒**

๑๓. **ปราสาททุ่งศรีสุข (ปราสาทโคกตาสุข หรือ หนองตาสุข)** ตั้งอยู่ที่หมู่ ๓ บ้านโคกจั่ว ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์

๑๔. ปราสาทโคกปราสาท (ปราสาทบ้านโคกจั่ว) ตั้งอยู่ที่หมู่ ๓ บ้านโคกจั่ว ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ และได้พบจารึกบนวัตถุสัมฤทธิ์ ซึ่งพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ถวายไว้กับอโรคยศาลแห่งเมืองวิเรนทรปุระ

๑๕. โบราณสถานวัดโพธิ์ย้อย ตั้งอยู่ที่หมู่ ๑ บ้านปะคำ ตำบลปะคำ อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์

๑๖. กู่ฤๅษี ตั้งอยู่ที่หมู่ ๘ บ้านกู่ฤๅษี ตำบลหนองเยือง อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์

๑๗. ปราสาทหินเมืองเก่า ตั้งอยู่ที่บ้านเมืองเก่า ตำบลโคราช อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา และได้พบจารึกประจำอโรคยศาล ให้ชื่อว่า จารึกปราสาทหินเมืองเก่า

๑๘. ปราสาททามจาน (ปราสาทบ้านสมอ) ตั้งอยู่ที่บ้านทามจาน ตำบลสมอ อำเภอปรางค์กู๋ จังหวัดศรีสะเกษ และได้พบจารึกประจำอโรคยศาล ให้ชื่อว่า จารึกปราสาททามจาน

๑๙. กู่คันหนาม ตั้งอยู่ที่บ้านด่าน ตำบลโพนทราย อำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด และได้พบจารึกประจำอโรคยศาล ให้ชื่อว่า จารึกกู่คันหนาม

๒๐. กู่โพนระฆัง ตั้งอยู่ที่บ้านกู่กาสิงห์ ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด และได้พบจารึกประจำอโรคยศาล ให้ชื่อว่า จารึกกู่โพนระฆัง

๒๑. ปรางค์กู๋ (ปราสาทหนองกู่) ตั้งอยู่ที่บ้านหนองกู่ ตำบลมะฮี อำเภอธวัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด

๒๒. กู่แก้ว ตั้งอยู่ที่บ้านหัวสระ ตำบลดอนช้าง อำเภอเมืองขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น และได้พบจารึกประจำอโรคยศาล ให้ชื่อว่า จารึกโบราณสถานกู่แก้ว

๒๓. กู่ประภาชัย (กู่บ้านนาคำน้อย) ตั้งอยู่ที่บ้านนาคำน้อย ตำบลบัวใหญ่ อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น และได้พบจารึกประจำอโรคยศาล ให้ชื่อว่า จารึกกู่ประภาชัย

๒๔. ปรางค์กู๋ ตั้งอยู่ที่บ้านหนองแฝก ตำบลบ้านเก่า อำเภอบ้านแท่น จังหวัดชัยภูมิ

๒๕. ปรางค์กู๋ ตั้งอยู่ที่บ้านหนองบัว ตำบลในเมือง อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ และได้พบจารึกประจำอโรคยศาล ให้ชื่อว่า จารึกวัดกู่บ้านหนองบัว

๒๖. กู่บ้านจิ้ง ตั้งอยู่ที่ตำบลกู่จาน อำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร

๒๗. ธาตุสมเด็จนางพญา หรือ คูห้วยธาตุ ตั้งอยู่ที่บ้านคูห้วยธาตุ ตำบลหนองสระโน อำเภอบุณฑริก จังหวัดอุบลราชธานี

๒๘. ปราสาทบ้านน้อย ตั้งอยู่ที่บ้านทางหลวง ตำบลฝักชะ อำเภอนานคร จังหวัดสระแก้ว

๒๙. ปราสาทบ้านปราสาท (ปราสาททอง) ตั้งอยู่ที่บ้านปราสาท ตำบลหาดนางแก้ว อำเภอกบินทร์บุรี จังหวัดปราจีนบุรี

๓๐. โบราณสถานหมายเลข ๑๑ ตั้งอยู่ที่บริเวณโบราณสถานชื่อเมืองพระรถ ดงศรีมหาโพธิ ตำบลโคกปิบ อำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี และได้พบจารึกบนวัตถุสัมฤทธิ์ ซึ่งพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ถวายไว้กับอโรคยศาลแห่งตำบลสังโฆ และเมืองศรีวิชัย

จะเห็นได้ว่าอโรคยศาลทั้ง ๓๐ แห่ง ได้พบจารึกที่ประจำอยู่กับอโรคยศาลเหล่านั้นเพียง ๑๒ แห่งเท่านั้น และจารึกที่พบส่วนใหญ่ก็อยู่ในสภาพชำรุด เนื้อศิลาแตกหักหายไปบางส่วนบ้าง รูปอักษรลบเลือนอ่านไม่ได้บ้าง แต่ก็ยังมีบางหลักที่ยังอยู่ในสภาพค่อนข้างสมบูรณ์ นอกจากนั้น ยังพบว่าอาจมีการเคลื่อนย้ายจารึกจากตำแหน่งดั้งเดิมที่เคยประดิษฐานอยู่ ทำให้หลักฐานคลาดเคลื่อนไป อย่างไรก็ตาม การที่จุดตำแหน่งอันเป็นที่ตั้งจารึกจะเคลื่อนย้ายไป ก็ไม่น่าจะไกลจากที่ตั้งเดิมมากนัก และก็มีจารึกบางหลักพบขณะดำเนินการขุดแต่งทางโบราณคดี

เนื่องจากเป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่า จารึกคือประกาศ ดังนั้น หลักจารึกจึงน่าจะตั้งอยู่ในที่คนทั่วไปสามารถเห็นได้ชัดเจน และก็นับว่าเป็นโชคดียิ่งสำหรับเรื่องนี้ นั่นก็คือเมื่อ พุทธศักราช ๒๕๔๕ กรมศิลปากรได้ขุดแต่งโบราณสถานกุโพนระฆัง ซึ่งเป็นอโรคยศาล ตั้งอยู่ที่ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ขณะดำเนินการอยู่นั้นได้ขุดพบจารึกล้อมอยู่ในที่ตั้งเดิม คือ อยู่กับแท่นฐานจารึก ซึ่งจมดินอยู่หน้าซุ้มประตูเข้าออกของปราสาทประธานด้านทิศใต้ รอบแท่นฐานจารึกมีเสาศิลาแลง ๔ เสา ซึ่งปรักหักพังเหลือเพียงโคนเสา ส่วนหลังคาพังทลายไปหมดแล้ว เสาทั้ง ๔ เสาที่น่าจะเป็นเสาซุ้มโถงคลุมหลักจารึกนั่นเอง จากหลักฐานที่พบจารึกหลักนี้ ทำให้ได้แนวคิดว่ามีอโรคยศาลแห่งอื่น ๆ ที่มีจารึกประจำอยู่ก็น่าจะประดิษฐานจารึกไว้ในตำแหน่งเดียวกันกับที่พบ ณ กุโพนระฆังนั้น

ฐานจารึกกุโพนระฆัง

จารึกกุโพนระฆัง

นอกจากจะได้พบจารึกจำนวน ๑๒ หลักแล้ว ยังได้พบจารึกบนวัตถุสัมฤทธิ์อีกจำนวนหนึ่ง จารึกข้อความเหมือนกันโดยกล่าวว่าเป็นของไทยธรรมที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ถวายไว้กับอโรคยศาลแห่งนั้น ๆ โดยระบุชื่อเมืองหรือชื่อตำบลไว้ด้วย

เมื่อได้ศึกษาลักษณะโดยรวมของจารึกพบที่อโรคยศาล โดยเฉพาะศิลาจารึกแล้วได้ข้อยุติว่า จารึกทุกหลักมีลักษณะเฉพาะที่เหมือนกันหลายประการ มีรายละเอียดดังนี้คือ

๑. เป็นจารึกที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ โปรดให้สร้างขึ้น มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๘
๒. เป็นศิลาจารึกทำด้วยหินทรายเนื้อละเอียด ลักษณะเป็นแท่งทรงสี่เหลี่ยม ส่วนบนสอบเข้าเป็นยอดแหลมอย่างทรงกระโจม หรือทรงยอ แต่ละด้านของแท่งศิลาผิวหน้าเรียบ

๓. จารึกอักษร ๔ ด้าน เป็นรูปอักษรขอมโบราณที่ใช้อยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ภาษาสันสกฤต ซึ่งมีลักษณะรูปแบบอักษรเหมือนกัน และแม้แต่การแต่งเป็นโคลง จัดเรียงบรรทัด การแบ่งวรรคก็เหมือนกัน คือ บรรทัดละ ๒ วรรคเหมือนกันทั้ง ๔ ด้าน

๔. ข้อความในจารึกส่วนที่เหมือนกัน คือ ตอนต้นข้อความเริ่มด้วยการกล่าวแสดงความนอบน้อมบูชาพระพุทธเจ้า พระโฆสัชคุรุไวฑูรยะ พระพุทธเจ้าตามคติมหายาน ผู้จัดโรคร้ายทั้งปวง พระศรีสุรยไวโรจนะ และพระศรีจันทรไวโรจนะ ผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจบารมิที่จะขจัดรักษาโรคได้ แล้วกล่าวขอพระเกียรติพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เมื่อได้ครองราชสมบัติแล้ว เป็นกษัตริย์ที่มีความสามารถในการศึกสงคราม ทรงเป็นนักรบที่มีอำนาจมาก ได้ขยายดินแดนออกไปกว้างขวาง นำความเจริญรุ่งเรืองมาสู่อาณาจักร ทั้งยังได้ทำนุบำรุงประชากรราษฎรให้พ้นจากความทุกข์ยาก

ข้อความที่เหมือนกันอีกตอนหนึ่ง กล่าวถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ที่ทรงกล่าวว่า “โรคทางร่างกายของประชาชนเป็นโรคทางใจที่เจ็บปวดยิ่ง เพราะความทุกข์ของราษฎรแม้มิใช่ความทุกข์ของพระองค์ แต่เป็นความทุกข์ของเจ้าเมือง” และยังกล่าวอีกว่าพระองค์เป็นพระราชาผู้มีจิตใจโอบอ้อมอารีต่อปวงประชาชน ได้โปรดให้สร้างศาสนสถานและอโรคยศาลไว้ให้เป็นของประชาชน ดังนั้นทุกคนจึงต้องช่วยกันดูแลรักษา และกล่าวถึงการแต่งตั้งเจ้าหน้าที่ในสถานพยาบาลว่า “มนตรีได้อยู่ในราชธานี มนตรีนั่นนั่นเองควรได้รับการแต่งตั้ง ในที่นี้ในตำแหน่งผู้ปกครองเจ้าหน้าที่และไม่ควรตั้งคนที่ย้ายมาจากเมืองอื่น” กับได้กล่าวถึงข้อกฎหมายเกี่ยวกับการลงโทษผู้กระทำความผิดว่า ถ้าคนในท้องถิ่นหรือคนที่อยู่อาศัยในเมืองนี้แล้ว ขอบกระทำความผิด ทำร้ายผู้อื่น ก็ควรถูกลงโทษ แต่ถ้าบุคคลใดทำความผิด มีโทษติดตัวมาจากเมืองอื่นแล้วมาอาศัยอยู่ในเมืองนี้ ก็ควรยกโทษให้ ทั้งนี้เพราะพระองค์ปรารถนาความสุขให้ให้แก่ประชาชนอย่างแท้จริง และต้องการให้ประชาชนพ้นจากความเดือดร้อน

ตอนสุดท้ายก่อนจบความในจารึก ได้กล่าวถึงคำอธิษฐานแสดงปณิธานของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ว่า ขอให้ชาวเมืองกัมพูชาในอนาคตเป็นผู้ดูแลรักษาสิ่งที่พระองค์ได้ประดิษฐานไว้ และขอให้ผู้ปฏิบัติตามจงเป็นผู้ที่ถึงโมกษะ สมบูรณ์ด้วยทิพยสมบัติในสวรรค์ ส่วนผู้ที่มีศรัทธาต่อศาสนาสร้างบุญกุศลเป็นพื้นฐานของชีวิต ก็ขอให้บุญกุศลนั้นส่งผลให้เป็นบุญกุศลของพระองค์ด้วย

ในการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลศิลาจารึกพบที่อโรคยศาล ไม่สามารถนำจารึกที่พบทั้ง ๑๒ หลักมาประกอบการพิจารณาเปรียบเทียบได้ เนื่องจากมีจารึกบางหลักอยู่ในสภาพชำรุดมาก เนื้อศิลาแตกหักหายไปก็มี อักษรลบเลือนจนอ่านไม่ได้ใจความก็มี และเหลือเพียงเศษศิลาชิ้นเล็ก ๆ ก็มี ด้วยเหตุนี้จึงคัดเลือกมาเฉพาะจารึกที่อยู่ในสภาพดี มีเนื้อหาค่อนข้างสมบูรณ์ได้จำนวน ๕ หลัก ได้แก่ จารึกตาเมียนโตจ จารึกเมืองพิมาย จารึกปราสาท จารึกปราสาททามจาน และจารึก กุโพนระฆัง จารึกทั้ง ๕ หลักนี้จะใช้ประกอบการศึกษาวิเคราะห์และจัดทำเป็นตารางเปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่าง และความเหมือนของข้อความในจารึก ซึ่งพบต่างท้องถิ่นกัน ตามหัวข้อ การศึกษาที่เกี่ยวกับเจ้าหน้าที่ประจำอโรคยศาล รวมทั้งสิ่งของที่ได้รับจากคลังหลวง ซึ่งมีทั้งเครื่องใช้ สำหรับผู้ประกอบพิธี และสำหรับใช้ในพิธีบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำอโรคยศาล เครื่องยาที่ใช้รวมถึง สิ่งของอื่น ๆ

เนื้อหาของเรื่องในจารึกส่วนที่เกี่ยวกับเจ้าหน้าที่ประจำอโรคยศาล ความในจารึกกล่าวไว้ชัดเจนว่า ผู้มอบอโรคยศาลหรือผู้มอบสถานพยาบาลแห่งนี้เป็นผู้แต่งตั้งเจ้าหน้าที่ คำว่าผู้มอบ อโรคยศาลในที่นี้อาจจะหมายถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ หรือผู้ปกครองเมืองหรือชุมชนในแต่ละ ท้องถิ่นนั้น ซึ่งเป็นผู้แต่งตั้งให้มีบุคคลหรือเจ้าหน้าที่ปฏิบัติงานตำแหน่งต่าง ๆ เพื่อให้กิจการของ อโรคยศาลดำเนินไปได้อย่างมีระเบียบ มีประสิทธิภาพ มีคนทำงานทำหน้าที่ให้บริการอย่างเป็น ระบบ จัดให้มีการกำหนดหน้าที่สำหรับผู้ปฏิบัติงานประจำแผนกต่าง ๆ พร้อมกับระบุจำนวนคน แยกเพศชายหญิงไว้ชัดเจน และนำเสนอว่าจำนวนเจ้าหน้าที่ประจำอโรคยศาลแต่ละแห่งทุกหน้าที่ ซึ่งระบุไว้ในจารึกนั้น มีจำนวนคนกำหนดไว้เท่ากันทุกอโรคยศาล รายการเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงาน ประจำอโรคยศาลตามที่ปรากฏในจารึก มีดังต่อไปนี้

ผู้ดูแล ในที่นี้น่าจะหมายถึง ผู้ทำหน้าที่ดูแลทั่วไปในอโรคยศาล เพื่อให้การดำเนินงาน เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ ด้วยความเรียบร้อยปลอดภัย

แพทย์ หมายถึง หมอหรือหมอยา ทำหน้าที่ตรวจรักษาโรค อาการเจ็บป่วยของประชาชน

ผู้ให้สถิติ น่าจะหมายถึง ผู้จัดลำดับเพื่อให้ทราบจำนวนผู้เจ็บป่วยที่เข้ามาทำการรักษา โรคในอโรคยศาล หรือพักรักษาตัวช่วงระยะเวลาหนึ่ง หรือพักฟื้นเมื่อหายจากอาการโรคแล้ว

ผู้ดูแลรักษาทรัพย์ ผู้จ่ายยา ผู้รับข้าวเปลือก และพิน น่าจะหมายถึง ผู้ทำหน้าที่ควบคุม ดูแลรักษาทรัพย์สินของอโรคยศาล ตรวจตราสิ่งของเครื่องใช้ที่นำไปประกอบการปรุงยา หรือการ แจกจ่ายยา รวมทั้งควบคุมตรวจตราการรับของเข้าเก็บในยุ้งฉางให้ตรงตามจำนวน ให้อยู่ในที่ ปลอดภัย ไม่เป็นอันตรายหรือสูญหาย เพื่อเก็บไว้ใช้และเพื่อการจัดแจกจ่ายยา เป็นต้น

ผู้หุงต้ม ผู้ดูแลรักษา และจ่ายน้ำ น่าจะเป็นผู้มีหน้าที่ปรุงยา ปรุงอาหาร และต้องทำ หน้าที่ควบคุมส่วนที่ปรุงเสร็จแล้วนั้น ให้มีคุณภาพ สะอาด ปลอดภัย รวมทั้งดูแลเรื่องน้ำที่ใช้ต้อง สะอาด และต้องตรวจตราให้มีเพียงพอสำหรับการใช้ด้วย

ผู้หาดอกไม้และหญ้าบูชาญ น่าจะมีหน้าที่จัดหาดอกไม้ ใบไม้ (หญ้าอาจหมายถึงใบไม้) รวมทั้งสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ ให้เพียงพอ ครบถ้วน สำหรับการประกอบพิธีพลีกรรม บวงสรวง บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในอโรคยศาล

ผู้ทำความสะอาดศาสนสถาน เป็นผู้มีหน้าที่ทำความสะอาด กวาด ถู เช็ด ขัด ล้าง ภายใน และภายนอกบริเวณศาสนสถาน รวมทั้งภาชนะสิ่งของที่ใช้ประกอบพิธี และตรวจตราดูแลความเรียบร้อยของศาสนสถานที่อยู่ในอโรคยศาล

ผู้จัดพลีทาน น่าจะเป็นผู้ทำหน้าที่จัดเตรียมสิ่งของเครื่องใช้ และดำเนินการให้การประกอบพิธีพลีกรรม บวงสรวง บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ในศาสนสถานประจำอโรคยศาลนั้นเป็นไปอย่างถูกต้อง ถูกวิธี เพื่อให้ผลของการปฏิบัติบูชานั้นมีประสิทธิภาพตามความปรารถนาของผู้ปฏิบัติบูชา

ผู้ทำบัตรและจ่ายบัตรสลาก น่าจะมีหน้าที่บันทึกหลักฐานอาการเจ็บป่วยของคนไข้ (ทำนองเดียวกับการทำบัตรผู้ป่วย) การทำบัตรเพื่อจัดลำดับให้ผู้ป่วยได้รับการรักษาพยาบาลจากแพทย์ และน่าจะหมายรวมถึงการเข้ารับยาที่ใช้รักษาอาการของโรคด้วย

ผู้หาฟืนต้มยา มีหน้าที่จัดหาฟืน นำฟืนส่งมอบให้แก่ผู้ดูแลอโรคยศาล หรือเจ้าหน้าที่รับฟืน สำหรับใช้เป็นเชื้อเพลิงเพื่อการต้มยา ผลิตยา และอาจใช้ในการต้มอย่างอื่น ๆ ด้วย

ผู้ให้สถิติ น่าจะหมายถึง ผู้ทำหน้าที่บันทึกรายการยาและจำนวนยาที่ผลิตได้

ผู้ไม่แกะขี้ที่สันดาปด้วยน้ำ น่าจะหมายถึงผู้มีหน้าที่ไม่ บด ตำ สมุนไพรมันต์ต่าง ๆ ก่อนนำไปต้มเคี่ยวให้เป็นยาต้ม

ผู้ตำข้าว หรือผู้มีหน้าที่ตำข้าว ซึ่งอาจหมายถึง ตำข้าวเปลือกแล้วร่อนให้เป็นข้าวสาร หรือตำข้าวสารให้เป็นข้าวเม็ดละเอียดเพื่อใช้ในการปรุงอาหาร ปรุงยา เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังมีเจ้าหน้าที่ประจำอโรคยศาลอีก ๒ ตำแหน่ง คือ ผู้ประกอบพิธีบูชาญ และโหราจารย์ ทั้งสองตำแหน่งนี้ต้องได้รับความเห็นชอบ และคัดเลือกมาจากบรมครูแห่งศรีราชวิหารซึ่งอยู่ที่ส่วนกลาง คือพระนครหลวง อีกทั้งยังต้องปฏิบัติงานภายใต้การบังคับบัญชาของบรมครูแห่งศรีราชวิหารด้วย ศรีราชวิหารนี้ปัจจุบันรู้จักกันในชื่อว่า ปราสาทตาพรหม ซึ่งน่าจะเป็นที่พำนักของพระมหाराชครูแห่งราชสำนักของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ และพระมหाराชครูผู้นี้ก็คงจะได้รับมอบอำนาจสิทธิ์ขาดแทนพระองค์ ให้เป็นผู้บังคับบัญชาควบคุมการกำหนดตัวบุคคลให้ปฏิบัติงานในทุก ๆ อโรคยศาล และตรวจตราดูแลการปฏิบัติงาน ซึ่งอีกนัยหนึ่งก็คือ ทำหน้าที่ควบคุมความเคลื่อนไหวของคนในชุมชนที่อยู่ห่างไกลเมืองพระนครหลวง เท่ากับเป็นระบบวิธีการปกครองบ้านเมืองในสมัยนั้น แม้จะแสดงเจตนาว่า “มนตรีใดอยู่ในราชธานี มนตรีนั่นนั่นเองควรได้รับการแต่งตั้งในที่นี้ในตำแหน่งผู้ปกครองเจ้าหน้าที่” ตามข้อความนี้อาจหมายถึงให้ผู้อยู่ในท้องถิ่นปกครองตนเอง แต่แท้จริงแล้วอำนาจการปกครองสูงสุดยังคงมีศูนย์ควบคุมอยู่ที่ส่วนกลาง คือเมืองพระนครหลวงนั่นเอง

ขณะเดียวกัน ส่วนกลางก็ได้เอาใจใส่ดูแลความเป็นอยู่ของเจ้าหน้าที่ปฏิบัติงาน และการดำเนินงาน โดยจัดส่งสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ รวมทั้งเครื่องยาจากคลังหลวง อันเป็นส่วนพระราชสำนักพระราชทานให้กับอโรคยศาลเป็นประจำทุกปี และกำหนดให้ใช้เป็นประจำทุกวันก็มี

เมื่อได้ศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับเจ้าหน้าที่ประจำอโรคยศาลโดยรวมแล้ว ทำให้ได้ความคิดว่า การที่กำหนดให้มีเจ้าหน้าที่ปฏิบัติงานตามจำนวนต่าง ๆ นั้น น่าจะเป็นไปตามวัตถุประสงค์ต่อไปนี้

๑. ในด้านการรักษาพยาบาลให้มีประสิทธิภาพ เป็นที่เชื่อถือและสัมฤทธิ์ผล
๒. ในด้านความปลอดภัยของทรัพย์สินของอโรคยศาล ต้องมีการดูแลรักษา ควบคุมการใช้จ่ายวัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ ทั้งในส่วนที่เกี่ยวกับการรักษาพยาบาล และการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในศาสนสถานประจำอโรคยศาล และส่วนอื่น ๆ ให้มีสภาพพร้อมสำหรับการใช้งาน และรอดพ้นจากโจรภัยนานาประการ
๓. ในด้านคุณภาพของยา ต้องมีการควบคุมดูแลการผลิตยา การจัดจ่ายยา ให้เป็นยาที่มีคุณสมบัติใช้เพื่อการรักษาพยาบาลได้อย่างมีประสิทธิภาพ
๔. ในด้านความสะอาด ความน่าเชื่อถือ เพื่อให้เกิดความสบายกายสบายใจแก่ประชาชน ต้องจัดให้มีการทำความสะอาด การประกอบพิธีบูชาต้องมีพราหมณ์หรือผู้มีความรู้ ที่ทำหน้าที่เป็นหมอดูดวงชะตา หมอพิธีกรรม และหมอยา ให้ความอนุเคราะห์แก่อุปการะประชาชนเป็นอย่างดี
๕. ในด้านความเป็นระเบียบเรียบร้อย ในการดำเนินงานได้จัดให้มีการทำบัตร แจกจ่ายบัตร สลาก และบันทึกสถิติ เป็นการแสดงให้เห็นว่าเป็นการจัดการที่มีระเบียบ มีความเสมอภาค ไม่ให้เกิดการเอารัดเอาเปรียบแย่งชิงกัน เป็นต้น (ดูตารางเปรียบเทียบจำนวนเจ้าหน้าที่ประจำอโรคยศาลประกอบ)

ตารางเปรียบเทียบจำนวนเจ้าหน้าที่ประจำอโรคยศาล

รายการ	จาริก ปราสาท ตาเมียนโตจ	จาริก เมืองพิมาย	จาริก ปราสาท	จาริก ปราสาท ทามจาน	จาริกกูโพน ระงัง
ผู้ดูแล	๔ คน	ชำรุด	๔ คน	๔ คน	ชำรุด
แพทย์	๒ คน	ชำรุด	๒ คน	ชำรุด	ชำรุด
ผู้ให้สถิติ	ชาย ๑ คน หญิง ๑ คน	ชำรุด	ชาย ๑ คน หญิง ๑ คน	ชาย ๑ คน หญิง ๑ คน	ชำรุด
ผู้ดูแลรักษาทรัพย์ ผู้จ่ายยา ผู้รับ ข้าวเปลือก และฟืน	ชาย ๑ คน	ชำรุด	ชาย ๒ คน	ชาย ๒ คน	ชำรุด
ผู้หุงต้ม ดูแลรักษา และจ่ายน้ำ	ชาย ๒ คน	ชำรุด	ชาย ๒ คน	ชาย ๒ คน	ชำรุด
ผู้หาดอกไม้ และ หญ้าบูชาโย	ชาย ๒ คน	ชำรุด	ชาย ๒ คน	ชำรุด	ชำรุด
ผู้ทำความสะอาด ศาสนสถาน	ชาย ๒ คน	ชำรุด	ชาย ๒ คน	ชำรุด	ชำรุด
ผู้จัดพลีทาน	ชำรุด	ชำรุด	ชาย ๒ คน	ชาย ๒ คน	ชำรุด
ผู้ทำบัตรและจ่าย บัตรสลาก	ชำรุด	ชำรุด	ชาย ๒ คน	ชำรุด	ชำรุด
ผู้หาพื้นต้มยา	ชำรุด	ชำรุด	ชาย ๒ คน	-	ชำรุด
ผู้ให้สถิติ	๔ คน	ชำรุด	หญิง ๒ คน	หญิง ๒ คน	หญิง ๒ คน
ผู้ไม่เฝ้าขีที่สันดาป ด้วยน้ำ	หญิง ๒ คน	ชำรุด	หญิง ๖ คน	หญิง ๖ คน	-
ผู้ตำข้าว	หญิง ๒ คน	ชำรุด	หญิง ๒ คน	หญิง ๒ คน	หญิง ๒ คน
ผู้ประกอบพิธี บูชาโย	๒ คน	ชำรุด	๒ คน	๒ คน	๒ คน
โหราจารย์	๑ คน	ชำรุด	๑ คน	๑ คน	๑ คน

ข้อความในจารึกส่วนที่กล่าวถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เป็นภาพสะท้อนให้เห็นว่า พระองค์เป็นกษัตริย์ที่ได้รับการยกย่องว่าทรงเป็นผู้นำในหมู่ผู้มีใจโอบอ้อมอารี ทรงห่วงใยประโยชน์ของประชาชน และทรงปรารถนาให้ประชาชนพ้นจากความทุกข์ นอกจากนั้นยังได้ทรงบริจาคทานอันยิ่งใหญ่ มีสิ่งของ ทรัพย์ และสิ่งของต่าง ๆ ไปถวายบูชารูปเคารพในศาสนสถานต่าง ๆ ทั่วอาณาจักร โดยเฉพาะศาสนสถานประจำโรคยศาล ซึ่งบันทึกจารึกไว้ เมื่อศึกษารายละเอียดของรายการสิ่งของที่กำหนดให้เบิกจากคลังหลวงแล้ว จะเห็นได้ว่า ความในจารึกส่วนที่มีเหมือนกันทุกหลักก็คือส่วนที่พระราชทานนั้น อาจแบ่งกลุ่มสิ่งของพระราชทานได้เป็น ๓ ส่วน คือ ส่วนที่พระราชทานให้เป็นเครื่องใช้สำหรับพิธีบูชา ส่วนที่ให้ใช้เป็นเครื่องยา และส่วนที่ให้แก่อุปการะพิธีบูชาญญกับโหราจารย์ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้ คือ

๑. ส่วนที่พระราชทานให้เป็นเครื่องใช้สำหรับพิธีบูชา หมายถึง เป็นสิ่งของที่ต้องใช้ในการประกอบพิธีบูชา บวงสรวง พลีกรรมสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือรูปเคารพในศาสนสถานประจำอโรคยศาล ซึ่งต้องใช้เป็นประจำทุกวัน ดังปรากฏความในจารึกว่า “เครื่องพลีทานที่หล่อเป็นลึงควรให้แก่อุญญโศกทั้งหลายทุกวัน” พิจารณาจากข้อความที่ยกมาข้างต้นน่าจะแสดงให้เห็นชัดเจนว่าการประกอบพิธีบูชา บวงสรวง พลีกรรมสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้น ต้องปฏิบัติเป็นประจำทุกวัน และภายหลังพิธีกรรม สิ่งของที่เลิกใช้ให้แจกจ่ายเป็นทานแก่ผู้เจ็บป่วยทั้งหลาย และข้อความอีกตอนหนึ่งกล่าวว่า “สิ่งบูชาญญนี้พึงได้รับจากคลังของพระราชาสยามเวลา แต่ละอย่างควรให้ในวันเพ็ญ เดือนจัตวา และในพิธีศารท ในกาลที่พระอาทิตย์คล้อยไปทางทิศเหนือ” ข้อความในจารึกตอนนี้น่าจะหมายถึง สิ่งของที่ใช้สำหรับพิธีบูชา มีกำหนดว่าจะได้รับพระราชทานจากคลังหลวงเป็นประจำปีละ ๓ ครั้ง ครั้งแรกคือในวันเพ็ญเดือนจัตวา หมายถึง ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๕ อยู่ระหว่างเดือนเมษายน - พฤษภาคม ครั้งที่สองในพิธีศารท หมายถึงในเทศกาลประกอบพิธีศารทเดือน ๑๐ อยู่ระหว่างเดือนตุลาคม - พฤศจิกายน และครั้งที่สามในกาลที่พระอาทิตย์คล้อยไปทางทิศเหนือ หมายถึงช่วงเวลา เดือน ๑ หรือ ๒ อยู่ระหว่างเดือนธันวาคม - มกราคม สิ่งของทั้งหลายที่พระราชทานนี้ แม้จะมีการกำหนดจำนวนและชนิดของสิ่งของไว้แล้ว แต่มีบางอโรคยศาลได้รับเพิ่มเติมอีก ดังนั้นจึงสังเกตได้ว่าสิ่งของที่พระราชทานนั้นมีแตกต่างกัน (ดูตารางเปรียบเทียบสิ่งของสำหรับพิธีบูชาประกอบ)

ตารางเปรียบเทียบสิ่งของสำหรับพิธีบูชา

รายการ	จารึก ปราสาท ตาเมียนโตจ	จารึก เมืองพิมาย	จารึก ปราสาท	จารึก ปราสาท ทามจาน	จารึกกุโพน ระฆัง
เครื่องนุ่งห่มสีแดง	๑ ผืน	ชำรุด	-	-	-
เครื่องนุ่งห่มที่มี ชายสีแดง	-	ชำรุด	๑ ผืน	๑ ผืน	๑ ผืน
เครื่องนุ่งห่มสีขาว	๒ คู่	ชำรุด	-	-	-
ผ้าสีขาว	-	ชำรุด	๖ ผืน	๖ ผืน	๖ ผืน
ผ้าลายดอก	๑ ผืน	ชำรุด	-	-	-
อาหารโค	๑ ปละ	ชำรุด	๒ ปละ	๒ ปละ	๒ ปละ
ข้าวสาร	๑ โทณ	ชำรุด	๑ โทณ	๑ โทณ	๑ โทณ
กฤษณา	๓ ปละ	ชำรุด	๕ ปละ	๕ ปละ	๕ ปละ
ขี้ผึ้ง	๒ ปละ	ชำรุด	-	-	-
เทียนขี้ผึ้ง	๓ และ ๔ ปละ	ชำรุด	๗ ปละ	๗ ปละ	๗ ปละ
ผลตำลึง	๑ ผล	ชำรุด	-	-	-
น้ำผึ้ง	๒ ปรัส	ชำรุด	๔ ปรัส	๔ ปรัส	๔ ปรัส
น้ำมัน	๒ ปรัส	๑ ปรัส	๓ ปรัส	๓ ปรัส	๓ ปรัส
เนยใส	๓ กุหะ	ชำรุด	๑ ปรัส	๑ ปรัส	๑ ปรัส
เทียนไข	-	๕ ปละ	๕ ปละ	๕ ปละ	๕ ปละ

๒. ส่วนที่พระราชทานสิ่งของสำหรับใช้เป็นเครื่องยา ได้แก่ สมุนไพรสำหรับใช้ต้ม บด เป็นผง และมีทั้งยาร้อน ยาเย็น เป็นต้น สิ่งของที่ใช้เป็นเครื่องยาดังกล่าวนี้อีกจากคลังหลวงเป็นประจำทุกปี และจำนวนที่ได้รับก็จะแตกต่างกันไป ความแตกต่างทั้งจำนวนและชนิดของสิ่งของเป็นเครื่องบ่งบอกถึงขนาดและสภาพของอโรคยศาล ชุมชน และสังคม ที่อโรคยศาลนั้น ๆ ตั้งอยู่ด้วย (ดูตารางเปรียบเทียบสิ่งของสำหรับใช้เป็นเครื่องยาประกอบ)

ตารางเปรียบเทียบสิ่งของสำหรับใช้เป็นเครื่องยา

รายการ	จารึก ปราสาท ตาเมียนโตจ	จารึก เมืองพิมาย	จารึก ปราสาท	จารึก ปราสาท ทามจาน	จารึกกุโพน ระฆัง
พริกผง	-	ชำรุด	หนัก ๒ บาท	หนัก ๒ บาท	หนัก ๒ บาท
บุนนาค	หนัก ๑ บาท	๑ ปละ	หนัก ๒ บาท	หนัก ๒ บาท	หนัก ๒ บาท
จันทน์เทศ	๒ ผล	ชำรุด	๓ ผล	๓ ผล	๓ ผล
มหาหิงค์	หนัก ๔ บาท	ชำรุด	หนัก ๑ บาท	หนัก ๑ บาท	หนัก ๑ บาท
เกลือ	หนัก ๔ บาท	ชำรุด	หนัก ๑ บาท	หนัก ๑ บาท	หนัก ๑ บาท
ผลกระวานเล็ก	หนัก ๔ บาท	ชำรุด	หนัก ๑ บาท	หนัก ๑ บาท	หนัก ๑ บาท
กำยาน	หนัก ๔ บาท	ชำรุด	หนัก ๑ บาท	หนัก ๑ บาท	หนัก ๑ บาท
น้ำตาลกรวด	๑ ปละ	ชำรุด	๒ ปละ	๒ ปละ	๒ ปละ
เหลือบ	๓ ตัว	ชำรุด	๕ ตัว	๕ ตัว	๕ ตัว
ไม้จันทน์	หนัก ๓ บาท	ชำรุด	๑ ปละ	๑ ปละ	๑ ปละ
ยางสนชั้น	หนัก ๓ บาท	ชำรุด	๑ ปละ	๑ ปละ	๑ ปละ
เมล็ดธัญี	-	ชำรุด	๑ ปละ	๑ ปละ	๑ ปละ
ดอกไม้	๑๐๐ ดอก	๑๐๐ ดอก	๑๐๐ ดอก	๑๐๐ ดอก	๑๐๐ ดอก
พริกไทย	-	ชำรุด	๒ ปรีสละ	ชำรุด	๒ ปละ
ผักทอดยอด	๒ สรปะ	๒ สรปะ	๒ สรปะ	๒ สรปะ	๒ สรปะ
อบเชย	๑ กำมือ	ชำรุด	๑ กำมือครึ่ง	ชำรุด	๑ กำมือครึ่ง
ใบไม้	-	ชำรุด	๔๐ ใบ	ชำรุด	๔๐ ใบ
น้ำกระเทียม และเปลือก	๑ ปละ	ชำรุด	๑ ปละ	๑ ปละ	๑ ปละ
มิตรเทวะ	หนัก ๓ บาท	๖ กุฑวะ	๑ ปละ	๑ ปละ	๑ ปละ

รายการ	จารึก ปราสาท ตาเมียนโตจ	จารึก เมืองพิมาย	จารึก ปราสาท	จารึก ปราสาท ทามจาน	จารึกกุโพน ระฆัง
น้ำผึ้ง	๒ กุฑวะ	๖ กุฑวะ	๓ กุฑวะ	-	๓ กุฑวะ
พริกขี้หนู	๒ กุฑวะ	ชำรุด	๓ กุฑวะ	-	๓ กุฑวะ
น้ำพุทรา	-	ชำรุด	๑ ปรัสถะ	-	๑ ปรัสถะ
ข้าวบาร์ลีย์	หนัก ๑ บาท	ชำรุด	-	-	-
ดีปลีผง	หนัก ๑ บาท	ชำรุด	-	-	-
การบูร	๓ ผล	ชำรุด	-	-	-
ตำลึง	๓ ผล	๓ ผลครึ่ง	-	-	๕ ผล
ถั่วฝักยาว	๓ ฝัก	ชำรุด	-	-	-
ผลกระวานใหญ่	๒ กุฑวะ	ชำรุด	-	๒ ปละ	๑ ปรัสถะ
ชิงแห้ง	๒ กุฑวะ	ชำรุด	-	๒ ปละ	๑ ปรัสถะ
พริกไทยพันธุ์ขาว	๒ กุฑวะ	ชำรุด	-	๒ ปละ	-
หญ้ากระต้าง	๑ กำมือ	ชำรุด	-	-	-
กิ่งไม้	๒๘ กิ่ง	ชำรุด	-	-	-
พุทรา	๑ ลูก	ชำรุด	-	-	-
น้ำดอกไม้ม	๓ กุฑวะ	ชำรุด	-	-	-
ทารวเนท	-	ชำรุด	๑ ปละครึ่ง	-	๑ ปละครึ่ง
เปลือกไม้ม	-	๓ ปละ	-	-	-
พริก	-	๑ ปรัสถะ	-	-	-
น้ำเต่างวงช้าง	-	ชำรุด	-	-	๑ ปรัสถะ

๓. ส่วนที่พระราชทานให้แก่ผู้ประกอบพิธีบูชาญ และโหราจารย์ ซึ่งอยู่ประจำ
 อโรคยศาลแต่ละแห่ง กำหนดว่าเป็นของต้องพระราชทานให้เป็นประจำทุกปี (ดูตารางเปรียบเทียบ
 สิ่งของที่พระราชทานแก่ผู้ประกอบพิธีบูชาญ และโหราจารย์ประกอบ)

ตารางเปรียบเทียบสิ่งของที่พระราชทานแก่ผู้ประกอบการพิธีบูชาัญญ และโหราจารย์

รายการ	จารึก ปราสาท ตาเมียนโตจ	จารึก เมืองพิมาย	จารึก ปราสาท	จารึก ปราสาท ทามจาน	จารึกกุโพน ระฆัง
เสื่อยาว (ปรกเท้า)	-	๓ ตัว	-	๓ ตัว	-
เสื่อผ้ายาว ๑๐ คืบ	-	๑๒ คู่	-	-	-
สิ่งของยาว ๑๐ ศอก	-	๓๖ คู่	๑๒ คู่	๑๒ คู่	๑๒ คู่
ผ้ายาว ๙ คืบ	๑๒ คู่	๓ คู่	ชำรุด	๑๕ คู่	๑๕ ผืน
ผ้ายาว ๑๐ คืบ	๓ คู่	-	-	-	-
ภาชนะดีบุกบรรจุ ของได้ ๒ กัญฐิกา	๙ ใบ	-	-	๙ ใบ	๙ ใบ
ภาชนะดีบุกบรรจุ ของได้ ๑๐ กัญฐิกา และ ๕ กัญฐิกา	-	-	๙ ใบ	-	-
ข้าวสาร	๙ ขาริกา	๒ กัญฐิกา	๑๒ ขาริกา	๑๒ ขาริกา	๑๒ ขาริกา
เทียนไข	-	๖ ปละ	๓ ปละ	-	๓ ปละ
กฤษณา	-	๑๒ ปละ	๖ ปละ	๖ ปละ	๖ ปละ
ยางสนชั้น	-	๑๒ ปละ	-	-	-
ขี้ผึ้ง	-	๑๒ ปละ	-	-	๓ ปละ
เครื่องแต่งตัว ยาว ๙ คืบ	-	๑๕ คู่	-	-	-
ภาชนะดีบุก	-	๓ ใบและ ๙ ใบ	-	-	-
เทียนขี้ผึ้ง	-	๖ ปละ	-	๓ ปละ	-
ข้าวสาร (อีก)	-	๑๕ ขาริกา	-	-	-
ข้าวสาร (อีก)	-	๑๒ ขาริกา	-	-	-

รายการ	จารึก ปราสาท ตาเมียนโตจ	จารึก เมืองพิมาย	จารึก ปราสาท	จารึก ปราสาท ทามจาน	จารึกกุโพน ระฆัง
เสื่อยาว (อีก)	-	๓ ตัว	-	-	-
ข้าวสาร (อีก)	-	๒ กัญญิกา	-	-	-
กฤษณา (อีก)	-	๙ ปละ	-	-	-

น่าสังเกตว่ารายการสิ่งของที่จัดบันทึกไว้ในจารึกนั้น น่าจะเป็นสิ่งของหายาก ราคาแพง อาจจะได้ผลิตขึ้นเองหรือปลูกขึ้นเองในพื้นที่นั้น ส่วนหนึ่งอาจจะนำเข้ามาจากต่างแดนหรือต่างท้องถิ่น จึงกำหนดให้เป็นของสำคัญที่ต้องอ้างสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นผู้แทน โดยจัดไว้ให้เป็นของสำหรับการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เหลือจากนั้นจึงนำมาใช้ปรุงยาหรือแจกจ่ายให้แก่ประชาชน ทั้งนี้อาจจะเป็นหลักจิตวิทยาอย่างหนึ่งที่เป็นวิธีการปลูกจิตสำนึกให้เกิดความรู้สึกเชื่อมั่นศรัทธาว่าอุปกรณ์สิ่งของเครื่องใช้ รวมทั้งสมุนไพรต่าง ๆ ส่วนที่เป็นของดี มีคุณวิเศษ ได้มาจากผู้ยิ่งใหญ่หรือผู้เป็นใหญ่นั้นคือรูปเคารพผู้ศักดิ์สิทธิ์ และกษัตริย์ผู้เรืองอำนาจ ยังผลให้สิ่งของเหล่านั้นมีคุณสมบัติพิเศษ มีฤทธิ์มีอำนาจตามความปรารถนาแห่งจิตเพิ่มมากขึ้นเป็นทวีคูณตามความเชื่อนั้น อีกทั้งยังจงใจให้เห็นว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงเป็นกษัตริย์ที่มีพระเมตตาสูงส่ง ห่วงใยและรักใคร่ประชาชนของพระองค์อย่างยิ่ง

อีกประการหนึ่ง สิ่งของทั้งหลายถ้าหากเป็นของพื้นบ้านทั่วไป หาได้ไม่ยากในท้องถิ่น สิ่งของเหล่านั้นก็คงจะไม่มีการนำไปบันทึกจารึกไว้ และสิ่งของบางอย่าง อโรคยศาลบางแห่งอาจมีความจำเป็นต้องใช้จำนวนมากบ้างน้อยบ้าง ความต้องการไม่เท่ากัน ดังนั้น จึงมีการจัดสรรพระราชทานให้ตามส่วนที่กำหนดไว้ก่อนเป็นเบื้องต้น และก็ได้พระราชทานเพิ่มเติมให้อีกเป็นคราว ๆ นอกเหนือจากส่วนที่กำหนดไว้เป็นประจำแต่เดิม เป็นการทยอยส่งให้เป็นงวด ๆ ตามฤดูกาลที่มีความจำเป็นต้องใช้

จารึกพบที่อโรคยศาลอีกกลุ่มหนึ่งปรากฏอยู่บนวัตถุสัมฤทธิ์รูปร่างต่าง ๆ กัน พบที่อโรคยศาล ๒ แห่ง คือ

๑. ปราสาทโคกปราสาท หรือปราสาทบ้านโคกจั่ว พบจารึกปรากฏอยู่บนแผ่นสัมฤทธิ์รูปวงโค้ง ลักษณะเหมือนเป็นกรอบคั่นช่องรูปพระจันทร์เสี้ยว มีขนาดกว้าง ๒๑.๗ เซนติเมตร สูง ๑๓.๕ เซนติเมตร จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมร ความว่า “*ศักราช ๑๑๑๕ พระไทยธรรมของพระบาทกมรเตงอัญศรีชยวรมเทวะ ถวายแด่พระอโรคยศาล ณ วิเรนทรปุระ*” ถ้าแปลเป็นภาษาไทย หมายถึง มหาศักราช ๑๑๑๕ ตรงกับพุทธศักราช ๑๗๓๖ สิ่งของพระราชทานของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงถวายแด่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำอโรคยศาล ณ วิเรนทรปุระ

๒. โบราณสถานหมายเลข ๑๑ พบจารึกปรากฏอยู่บนวัตถุสัมฤทธิ์ ๕ ชิ้น ได้แก่

๑) ขันทรงกลม รูปลักษณะจารึกปรากฏอยู่ที่รอบขอบบนของขันสัมฤทธิ์ ขนาดกว้าง ๑๘ เซนติเมตร สูง ๗ เซนติเมตร รอบขอบบน ๕๙ เซนติเมตร เป็นอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมร ความในจารึกกล่าวว่า “ไทยธรรมพระกมรเตงอัญศรีวิเรนธราธิบตีวรม (ถวาย) แต่กมรเตงชคตศรีวิเรศวร ณ ตำบลสังโวกตะ ศักราช ๑๑๐๙” ตรงกับพุทธศักราช ๑๗๓๐

๒) ขันทรงวงรี รูปลักษณะจารึกปรากฏอยู่ที่รอบขอบบนของขันสัมฤทธิ์ขนาดกว้าง ๓ เซนติเมตร สูง ๗ เซนติเมตร รอบขอบบน ๔๐ เซนติเมตร เป็นอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมร ความในจารึกกล่าวว่า “ไทยธรรมพระกมรเตงอัญศรีวิเรนธราธิบตีวรม (ถวาย) แต่กมรเตงชคตศรีวิเรศวร ณ ตำบลสังโวกตะ ศักราช ๑๑๐๙” ตรงกับพุทธศักราช ๑๗๓๐

๓) กรอบคั่นฉ่อง รูปลักษณะจารึกปรากฏอยู่ที่กรอบคั่นฉ่องรูปพระจันทร์เสี้ยว ขนาดกว้าง ๒๐ เซนติเมตร สูง ๑๓ เซนติเมตร จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมร ความในจารึกกล่าวว่า “ศักราช ๑๑๑๕ (ตรงกับพุทธศักราช ๑๗๓๖) พระไทยธรรมของพระบาทกมรเตงอัญศรีขยวรม ถวายแต่พระอโรคยศาล ณ ศรีวิตลปุระ”

๔) เชิงเทียน รูปลักษณะจารึกปรากฏอยู่ที่รอบขอบจานรองเทียน ๒ ชิ้น ทำด้วยสัมฤทธิ์ ขนาดกว้าง ๑๒ เซนติเมตร สูง ๑๙ เซนติเมตร รอบขอบจานกลม ๓๖ เซนติเมตร จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมร ความในจารึกกล่าวว่า “ศักราช ๑๑๑๕ (ตรงกับพุทธศักราช ๑๗๓๖) พระไทยธรรมของพระบาทกมรเตงอัญศรีขยวรมเทวะ ถวายแต่พระอโรคยศาล ณ ตำบลสังโวก”

๕) สังข์ รูปลักษณะจารึกปรากฏอยู่ตามความยาวของขอบปากสังข์ สัมฤทธิ์ ขนาดกว้าง ๑๑ เซนติเมตร สูง ๙ เซนติเมตร ยาว ๒๖ เซนติเมตร จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมร ความในจารึกกล่าวว่า “ไทยธรรม (ของ) พระวรโคง”

จารึกสังข์สัมฤทธิ์

เมื่อได้ศึกษาข้อความในจารึกที่ปรากฏบนวัตถุสัมฤทธิ์ ซึ่งพบที่อโรคยศาล ทั้ง ๒ แห่งแล้ว มีข้อสังเกตว่าวัตถุเหล่านั้นเป็นของไทยธรรมที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ และผู้ปกครองบ้านเมือง หรือผู้เป็นใหญ่แห่งชุมชน เป็นผู้ถวายไว้กับอโรคยศาล

อย่างไรก็ดี พิจารณาจากชื่อที่ปรากฏในจารึกทำให้ทราบว่า อโรคยศาล ปราสาทโคกปราสาท เป็นอโรคยศาล

ประจำเมืองวิเรนทรปุระ โบราณสถานหมายเลข ๑๑ เป็นอโรคยศาลที่มีรูปเคารพนามว่า กมรเตงชคตศรีวิเรศวร แห่งตำบลสังโวก และน่าจะเป็นอโรคยศาลประจำเมืองศรีวิตลปุระด้วย

พระพุทธรูปและพระพิมพ์จากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา: วิเคราะห์รูปแบบ แนวคิดและคติความเชื่อ ในการบรรจุในกรุเจดีย์*

ศาสตราจารย์ ดร. ศักดิ์ชัย สายสิงห์**

วัดราชบูรณะกับหลักฐานการค้นพบ กรุพระปรางค์

วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา (รูปที่ ๑) เป็นวัดที่มีประวัติการสร้างและมีความเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยา ดังกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารว่า ในรัชสมัยของสมเด็จพระนครินทราธิราช พระองค์ได้ทรงส่งพระราชโอรสทั้งสามองค์ไปปกครองเมืองสำคัญ ได้แก่ เจ้าอ้ายพระยาทรงครองเมืองสุพรรณบุรี เจ้าอีพระยาทรงครองเมืองแพร่ศรีราชา (สรนครบุรี) และเจ้าสามพระยาทรงครองเมืองชัยนาท (คือพิษณุโลกในปัจจุบัน) เมื่อครั้งที่สมเด็จพระนครินทราธิราชเสด็จสวรรคต ใน พ.ศ. ๑๙๖๗ เจ้าอ้ายพระยาและเจ้าอีพระยาทรงยกกองทัพมายังกรุงศรีอยุธยา ทรงกระทำยุทธหัตถีต่อกันบริเวณป่าถ่าน (ด้านหน้าวัด

รูปที่ ๑ วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา

* บทสรุปจากรายงานวิจัย เรื่อง “พระพุทธรูปและพระพิมพ์จากกรุพระปรางค์ประธาน วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา: วิเคราะห์รูปแบบ แนวคิดและคติความเชื่อในการบรรจุในกรุเจดีย์” ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากกองทุนอุดหนุนการวิจัยและสร้างสรรค์คณะโบราณคดี ประจำปีงบประมาณ ๒๕๖๒ และนำเสนอในที่ประชุมคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย ครั้งที่ ๓/๒๕๖๔ วันที่ ๒๗ กรกฎาคม ๒๕๖๔

** กรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย และอาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

ราชบูรณะ) และสิ้นพระชนม์พร้อมกันทั้งสองพระองค์ เจ้าสามพระยาจึงได้ทรงครองราชสมบัติต่อจากพระราชบิดา และได้รับการถวายพระนามขึ้นเป็น สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ก่อพระเจดีย์ขึ้นบริเวณป่าถ่าน ซึ่งเจ้าอ้ายพระยาและเจ้ายี่พระยาสิ้นพระชนม์ และทรงสถาปนาพระอารามขึ้นในปีเดียวกันนั้น ถวายพระนามว่า วัดราชบูรณ^๑ (คือ วัดราชบูรณะ)

วัดราชบูรณะจึงเป็นวัดที่มีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์และงานศิลปกรรมในสมัยอยุธยาเป็นอย่างมาก ด้วยเหตุที่มีประวัติการก่อสร้างที่แน่นอน มีรูปแบบของพระปรางค์ที่ยังคงรักษารูปแบบดั้งเดิมไว้ได้มากที่สุดโดยไม่มีการบูรณะในสมัยหลัง ทั้งระบบของแผนผังวัดรูปแบบของพระปรางค์จัดเป็นงานศิลปกรรมในสมัยอยุธยาตอนต้น สอดคล้องกับประวัติการก่อสร้าง^๒ และความสำคัญของพระปรางค์วัดราชบูรณะ คือ การค้นพบสิ่งของเครื่องใช้ที่บรรจุไว้ในกรุพระปรางค์เมื่อครั้งแรกสร้าง ซึ่งเหลือหลักฐานอยู่เพียงวัดเดียว ในขณะที่วัดอื่น ๆ นั้นได้ถูกลักลอบขุดไปหมดแล้ว วัดราชบูรณะก็ถูกคนร้ายเจาะกรุลงไปและขโมยสมบัติไปบางส่วนด้วยเช่นกัน

ในรายงานของกรมศิลปากรได้กล่าวถึงเหตุการณ์การลักลอบขุดกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะว่าเกิดขึ้นในระหว่างวันที่ ๒๖-๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๐ และในวันที่ ๒๘ ตุลาคม และมีรายงานอย่างเป็นทางการว่ามีการลักลอบขุดหาสมบัติในกรุพระปรางค์ คนร้ายได้ขโมยสมบัติต่าง ๆ ที่อยู่ภายในส่วนหนึ่งออกไป ส่วนใหญ่เป็นพวกสิ่งของมีค่าและอัญมณีต่าง ๆ กรมศิลปากรจึงได้มีการแจ้งเจ้าหน้าที่ตำรวจและได้มีการติดตามจับกุมคนร้ายและติดตามสมบัติกลับคืนมาได้ส่วนหนึ่ง กรมศิลปากรจึงได้มีการเปิดกรุ ภายหลังจากการสำรวจและเก็บสิ่งของจากคนร้ายได้ขุดไว้ และนำสมบัติขึ้นมาเก็บรักษาเพื่อเป็นสมบัติของชาติต่อไป ในการทำงานของกรมศิลปากรยังได้พบกรุที่อยู่ด้านข้างอีกหลายกรุที่ยังไม่ได้เปิด กรมศิลปากรจึงทำการเปิดกรุทั้งหมดและได้พบพระพุทธรูปและพระพิมพ์ซึ่งบรรจุไว้เป็นจำนวนมาก

ความสำคัญของบรรดาสิ่งของที่พบนั้นสูงด้วยมูลค่าและคุณค่าอย่างประเมินค่ามิได้ สิ่งของที่พบหลัก ๆ ประกอบไปด้วย พระบรมสารีริกธาตุและสถูปจำลองประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ เครื่องพุทธรูป ประกอบด้วย เครื่องสูง ข้าวของเครื่องใช้ ซึ่งเป็นเครื่องทอง เครื่องแก้ว สำริด และที่สำคัญ คือ เครื่องราชกกุธภัณฑ์ ชุดเครื่องราชูปโภค ที่เป็นเครื่องประดับจำพวกเครื่องทอง อัญมณี ซึ่งน่าจะสร้างขึ้นเพื่อการอุทิศถวาย อีกส่วนหนึ่งที่มีความสำคัญและพบเป็นจำนวนมาก คือ พระพุทธรูปและพระพิมพ์ ซึ่งสร้างและบรรจุไว้ในกรุ อาจสร้างขึ้นตามคติโบราณเรื่องการสืบพระศาสนา อันเป็นที่มาของความสำคัญในการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ด้วยเหตุสำคัญ คือ

^๑ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๓ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๒), หน้า ๒๑๘.

^๒ สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะสมัยอยุธยา งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๕๐), หน้า ๕๕-๖๐.

ศิลปวัตถุเหล่านี้ย่อมสร้างขึ้นก่อนหรือสร้างขึ้นพร้อมกับการสร้างพระปรางค์ มีลักษณะรูปแบบอายุสมัยใดและประการสำคัญ คือ สร้างขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ของคติใดเป็นสำคัญ

สำหรับพระพุทธรูปและพระพิมพ์ได้มีการศึกษาไว้เป็นเบื้องต้นแล้วในคราวที่มีการค้นพบนั้น โดยศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล เป็นผู้ศึกษาเรื่องพระพุทธรูป และนายมานิต วลลิโกดม ศึกษาเรื่องพระพิมพ์ คือ พระพุทธรูปและพระพิมพ์ในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งตีพิมพ์เผยแพร่โดยกรมศิลปากร^๓ สำหรับการศึกษาของทั้งสองท่านถือเป็นผู้เชี่ยวชาญที่มีการตีความอย่างน่าเชื่อถือและเป็นที่ยอมรับมาจนถึงปัจจุบัน ทั้งเรื่องอายุสมัยและรูปแบบศิลปกรรม แต่ในการตีความนั้นยังเห็นความเห็นในลักษณะของการใช้ความเชี่ยวชาญเฉพาะบุคคล ยังขาดการอธิบายความ การศึกษาเปรียบเทียบและการวิเคราะห์ทางด้านหลักฐานอื่น ๆ ประกอบกับการนำเสนอ นั้น เป็นรูปแบบของการอธิบายและการตีความเฉพาะชิ้นและเฉพาะกลุ่ม จึงเป็นประเด็นทางวิชาการที่อาจมีผู้มีข้อคิดเห็นคัดค้านหรือเห็นต่างไปก็เป็นได้

ดังนั้น ในการศึกษาใหม่ครั้งนี้จะทำการวิเคราะห์รูปแบบ การจัดหมวดหมู่ของพระพุทธรูปและพระพิมพ์ เพื่ออธิบายลักษณะ ที่มาของรูปแบบ แนวทางการกำหนดอายุสมัย ให้ชัดเจนขึ้น โดยสามารถอธิบายถึงที่มาของรูปแบบ อันจะเป็นการแสดงหลักฐานสำคัญของการกำหนดอายุสมัย การสร้างพระปรางค์วัดราชบูรณะที่มีการกำหนดว่าเป็นงานในสมัยอยุธยาตอนต้น ซึ่งตรงกับประวัติการสร้าง แต่มีผู้เสนอแนวความคิดใหม่ที่แตกต่างไปว่าสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถและมาสร้างขึ้นใหม่ในสมัยของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ^๔ ซึ่งโบราณวัตถุที่พบอยู่ภายในจะเป็นหลักฐานในการไขปริศนาข้อนี้ได้ดีที่สุด เนื่องจากตั้งแต่แรกสร้างมาเพียงจะมีการเปิดกรุเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๕๐๐ โดยการศึกษาและการวิเคราะห์เบื้องต้นของผู้วิจัย ยังไม่พบว่ามีการศิลปกรรมใดที่มีอายุในสมัยอยุธยาตอนกลางลงมา ส่วนใหญ่เป็นงานศิลปกรรมที่มีมาก่อนสมัยอยุธยาและอยุธยาตอนต้นเท่านั้น

อีกประการหนึ่งที่สามารถทำการศึกษวิเคราะห์เพิ่มเติม คือ ในส่วนของคติการสร้าง เช่น รูปแบบและคติการสร้างพระพิมพ์ เรื่องของพิธีกรรมการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ มีความสัมพันธ์กับการบรรจุสิ่งของเพื่อพุทธบูชา สิ่งของที่อุทิศถวาย จำพวกเครื่องทองที่เป็นเครื่องราชกกุธภัณฑ์ มีความสัมพันธ์กับงานจิตรกรรม ซึ่งเขียนเรื่อง ชาตก พระอดีตพุทธเจ้า พุทธประวัติ อาจมีความเกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่อง “หน่อพุทธางกูร” คือ ความเชื่อเรื่องพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ทรงเป็นหน่อพุทธางกูร เมื่อสวรรคตไปแล้วจะบังเกิดเป็นพระโพธิสัตว์และอนาคตพระพุทธรูปเจ้าองค์ต่อ ๆ ไป

^๓ กรมศิลปากร, พระพุทธรูปและพระพิมพ์ในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (นนทบุรี: กรมศิลปากร, ๒๕๕๓).

^๔ ปิริยะ ไกรฤกษ์, ศิลปะสุโขทัยและอยุธยา ภาพลักษณ์ที่ต้องเปลี่ยนแปลง (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๕), หน้า ๑๓๔ - ๑๓๘.

ในการศึกษารั้วนี้มีวัตถุประสงคที่สำคัญ คือ เพื่อให้ทราบถึงรูปแบบศิลปกรรมของพระพุทธรูปและพระพิมพ์ การกำหนดรูปแบบศิลปกรรม อธิบายที่มาของรูปแบบ อันเป็นส่วนหนึ่งของการกำหนดอายุงานศิลปกรรมในสมัยอยุธยาตอนต้น รวมทั้งคติ และศรัทธาความเชื่อในการสร้าง การบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ การบรรจุสิ่งของมีค่าในกรุเจดีย์ และนำไปใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์และการจัดแสดงโบราณวัตถุที่ได้จากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะให้ชัดเจนขึ้น

ผลการศึกษาพระพุทธรูปและพระพิมพ์จากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ

รูปแบบพระพุทธรูปและอายุสมัย

ในการศึกษารูปแบบศิลปกรรมและอายุสมัยได้พิจารณากำหนดอายุสมัยใหม่ให้แคบลงอีกกว่าเดิมที่เคยมีการศึกษาไว้ ทั้งได้มีการอธิบายลักษณะรูปแบบและเหตุผลไว้ในงานวิเคราะห์แต่ละกลุ่ม โดยมีส่วนที่เห็นด้วยและแบ่งตามที่ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงกำหนดไว้^๕ คือ ศิลปะจากต่างประเทศ พระพุทธรูปจากต่างประเทศ (อินเดีย ลังกา พม่า และชวา) ประมาณ ๗ องค์ โดยตรวจสอบตัวอย่างพระพุทธรูปเพิ่มเติมจากที่ไม่ได้พิมพ์เผยแพร่ประกอบ

ในส่วนของศิลปะในประเทศไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙ มีการจำแนกและกำหนดอายุรูปแบบใหม่เพิ่มเติม เช่น ศิลปะทวารวดีมีการกำหนดอายุให้แคบกว่าเดิมที่ทรงกำหนดไว้โดยรวม ๆ ว่าอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ และศิลปะศรีวิชัย มีพระพุทธรูปขนาดเล็กบางองค์ที่น่าจะกำหนดใหม่ว่าเป็นศิลปะเขมรในประเทศไทยแบบบายน เป็นต้น ในส่วนที่มีการกำหนดใหม่ค่อนข้างมาก คือ

ศิลปะสมัยลพบุรี โดยแบ่งเป็น ศิลปะเขมรที่พบในประเทศไทย พุทธศตวรรษที่ ๑๗-กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ และ ศิลปะสมัยลพบุรี กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘-ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙

สำหรับ ศิลปะสุโขทัย มีการกำหนดปรับเปลี่ยนบางองค์โดยย้ายมาจากศิลปะแบบอู่ทองหรืออยุธยา สำหรับพระพุทธรูปแบบอู่ทองและอยุธยามีการศึกษาใหม่เพิ่มเติม ทั้งการจัดกลุ่มรูปแบบและกำหนดอายุใหม่ คือ ศิลปะสมัยอยุธยาตอนต้น

แบบอู่ทองรุ่นที่ ๒ ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐

แบบอู่ทองรุ่นที่ ๓ ช่วงต้นถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐

^๕ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, “โบราณวัตถุที่ค้นพบจากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะรุ่นที่ ๒,” ใน กรมศิลปากร, พระพุทธรูปและพระพิมพ์ในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (นนทบุรี: กรมศิลปากร, ๒๕๕๗), หน้า ๑๗-๓๐.

แบบอยุธยา (รวมพระพุทธรูปหินทราย) คือ กลุ่มพระพุทธรูปที่เกิดจากการผสมผสานทางงานช่างระหว่างแบบอู่ทองรุ่นที่ ๒ กับรุ่นที่ ๓ ช่วงกลางถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐

แนวความคิดสำคัญที่มีการศึกษาไว้ตั้งแต่เมื่อครั้งมีการค้นพบพระพุทธรูปและพระพิมพ์จากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ โดยศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงเสนอเป็นบทวิเคราะห์สรุป ดังนี้^๖ คือ

ประเด็นแรก คือ ไม่ปรากฏว่ามีพระพุทธรูปที่มีอายุหลังกว่าอายุของการสร้างพระปรางค์วัดราชบูรณะที่ระบุดังกล่าว พ.ศ. ๑๙๖๗

ประเด็นที่สอง พระพุทธรูปแบบลพบุรีและแบบอู่ทอง พบมากในกรุ แสดงให้เห็นว่าศิลปะทั้งสองแบบนี้ได้รับความนิยมอยู่ในสมัยอยุธยาตอนต้นอย่างมาก

ประเด็นที่สาม การที่ไม่พบพระพุทธรูปแบบเชียงแสน (ศิลปะล้านนา) จึงมีผู้เสนอว่าพระพุทธรูปเชียงแสนเกิดขึ้นหลัง พ.ศ. ๑๙๖๗ แต่ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงไม่เห็นด้วย และทรงเห็นว่า ในช่วงนั้นอยุธยาอาจจะยังไม่มีความสัมพันธ์กับล้านนา หรือชางอยุธยาไม่นิยมพระพุทธรูปแบบล้านนาก็ได้ แม้แต่พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยเองก็พบน้อยมาก

ประเด็นที่สี่ การศึกษาพระพุทธรูปในกรุพระปรางค์ แสดงให้เห็นว่าอิทธิพลศิลปะสุโขทัยได้เข้ามาปรากฏในศิลปะอยุธยาเร็วกว่าที่เคยเสนอกันไว้ประมาณ ๕๐ ปี เพราะแต่เดิมเชื่อว่าเริ่มขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จขึ้นไปเสวยราชย์และประทับที่เมืองพิษณุโลกใน พ.ศ. ๒๐๐๖

ประเด็นที่ห้า ข้อสันนิษฐานเรื่องพระพุทธรูปหินทรายที่มีผู้เสนอว่าเกิดขึ้นในสมัยของพระเจ้าปราสาททอง จากการค้นพบพระพุทธรูปหินทรายในกรุพระปรางค์ จึงทรงเชื่อว่าพระพุทธรูปหินทรายสร้างขึ้นแล้วในสมัยอยุธยาตอนต้น

ประเด็นทางวิชาการ ข้อสังเกตและข้อคิดเห็นใหม่

จากผลการวิจัยครั้งนี้ได้มีการตรวจสอบประเด็นดังกล่าวใหม่อีกครั้งหนึ่ง มีข้อมูลที่สามารถวิเคราะห์เพิ่มเติม อีกทั้งได้เสนอประเด็นใหม่ทางวิชาการเพิ่มเติม รวมทั้งข้อสังเกตและข้อคิดเห็น ดังนี้

ประเด็นแรก ไม่ปรากฏว่ามีพระพุทธรูปที่มีอายุหลังกว่าอายุของการสร้างพระปรางค์วัดราชบูรณะที่ระบุดังกล่าว พ.ศ. ๑๙๖๗

ผลการศึกษาพบว่าเป็นไปตามข้อสันนิษฐานเดิมว่า ไม่พบพระพุทธรูปที่มีอายุหลังไปกว่าปีที่สร้างพระปรางค์ พ.ศ. ๑๙๖๗ โดยได้ตรวจสอบและวิเคราะห์รูปแบบพระพุทธรูปและพระพิมพ์

^๖ เรื่องเดียวกัน.

ทั้งหมด มีการวิเคราะห์ร่วมกับงานศิลปกรรมอื่น ๆ ที่พบร่วมกัน โดยเฉพาะลวดลายจิตรกรรมฝาผนังและวิเคราะห์ร่วมกับรูปแบบปรากฏประจักษ์ ลวดลายประดับกับเจดีย์บวราร พบว่าม้งงานศิลปกรรม ๓ กลุ่ม คือ กลุ่มที่มีมาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา (ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๐) งานกลุ่มที่ ๒ เป็นงานที่สร้างขึ้นใหม่โดยเลียนแบบศิลปะที่มีมาก่อนสมัยอยุธยา เช่น ศิลปะสุโขทัยที่พบมากคือ พระพิมพ์ ซึ่งน่าจะสร้างขึ้นใหม่ตามพิมพ์เดิมเพื่อการบรรจุในคราวสร้างพระปรากฏกลุ่มที่ ๓ เป็นงานศิลปกรรมที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยอยุธยาตอนต้น ได้แก่ กลุ่มพระพุทธรูปที่พบมากที่สุด คือ พระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ ๓ และรองลงมาคือแบบอุทธรุ่นที่ ๒ อันเป็นเหตุผลหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า พระพุทธรูปทั้งสองแบบนี้ จัดเป็นงานศิลปกรรมในสมัยอยุธยาตอนต้น โดยไม่พบพระพุทธรูปที่จัดอยู่ในสมัยอยุธยาตอนกลางเลย เช่น พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย หรือพระพุทธรูปที่มีฐานสิงห์^๗ เป็นต้น

ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้มีประเด็นที่น่าสนใจเพิ่มเติมคือ ได้พบพระพุทธรูปในกลุ่มที่เรียกว่าแบบอยุธยา (แท้) ซึ่งพบอยู่จำนวนไม่มากนัก เป็นกลุ่มที่พัฒนารูปแบบซึ่งในสมัยต่อมาจะกลายเป็นรูปแบบเฉพาะของศิลปะอยุธยาตอนกลางอย่างแท้จริง แต่เดิมเชื่อว่าพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาตอนกลางนั้นเริ่มต้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๑ จากการวิเคราะห์รูปแบบพระพุทธรูปในกลุ่มนี้ใหม่แล้ว แสดงให้เห็นการผสมผสานรูปแบบระหว่างพระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ ๓ กับอิทธิพลศิลปะสุโขทัย ซึ่งพบทั้งสำริดและหินทราย เช่น ยังคงทำฐานหน้ากระดานว่าเป็นร่องแบบอุทธรแต่พระพักตร์รูปไข่แบบศิลปะสุโขทัย หรือทำเป็นพระพุทธรูปลีลาแบบสุโขทัย เป็นต้น สิ่งสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าเป็นแบบอยุธยาแท้ คือ พระพักตร์กลมแป้น พระเนตรเปิด และพระโอษฐ์กว้าง เป็นต้น จึงแสดงให้เห็นว่าพระพุทธรูปแบบอยุธยาแท้เริ่มเกิดขึ้นแล้วในสมัยเจ้าสามพระยาก่อนที่จะพัฒนาอย่างแท้จริงในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งสัมพันธ์กับรูปแบบศิลปกรรมหลายอย่างที่นิยมในสมัยอยุธยาตอนกลาง ซึ่งเริ่มเกิดขึ้นแล้วในช่วงปลายของอยุธยาตอนต้น เช่น พัฒนาการของลวดลายพรรณพฤกษาที่เกิดขึ้นที่วัดราชบูรณะนี้ด้วยเช่นกัน

ประเด็นที่สอง พระพุทธรูปแบบลพบุรีและแบบอุทธรูป พบมากในกรุ แสดงให้เห็นว่าศิลปะทั้งสองแบบนี้ได้รับความนิยมอยู่ในสมัยอยุธยาตอนต้นเป็นอย่างมาก

ประเด็นนี้ส่วนหนึ่งเป็นไปตามข้อสันนิษฐานเดิม เรื่องพระพุทธรูปแบบอุทธรูปนั้นเป็นรูปแบบที่นิยมสร้างในสมัยอยุธยาตอนต้น ทั้งแบบอุทธรุ่นที่ ๒ และรุ่นที่ ๓ ส่วนพระพุทธรูปแบบลพบุรีนั้น ในความหมายคือ รวมทั้งศิลปะเขมรในประเทศไทยและสมัยลพบุรี ซึ่งจากหลักฐานที่

^๗ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, ๒๕๕๖), หน้า ๔๐๐ - ๔๑๘.

พบเป็นจำนวนมาก ส่วนหนึ่งน่าจะเป็นศาสนวัตถุซึ่งรวบรวมมา มากกว่าที่จะเป็นความนิยมที่สร้างขึ้นใหม่ โดยเฉพาะกลุ่มพระพุทธรูป พระโพธิสัตว์สำริดทรงเครื่องในศิลปะเขมรแบบนครวัดและบายน ไม่ควรจะเป็นงานที่สร้างขึ้นใหม่ เพราะทั้งรูปแบบและคติการสร้างไม่ใช่ยุคสมัยของศิลปะดังกล่าวแล้ว โดยเฉพาะหลายองค์ที่สร้างขึ้นตามคติของพุทธศาสนาหายาน

ประเด็นที่สาม การไม่พบพระพุทธรูปแบบเชียงแสน (ศิลปะล้านนา) ทำให้แต่เดิมมีผู้เสนอว่าพระพุทธรูปเชียงแสนเกิดขึ้นหลัง พ.ศ. ๑๙๖๗ แต่ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ไม่ทรงเห็นด้วย และทรงเห็นว่าในช่วงนั้นอยุธยาอาจจะยังไม่มีความสัมพันธ์กับล้านนาหรือชางอยุธยาไม่นิยมพระพุทธรูปแบบล้านนาก็ได้ แม้แต่พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยเองก็พบน้อยมาก^๘

ผลการศึกษาเป็นไปตามข้อสันนิษฐานของศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล เนื่องจากไม่พบพระพุทธรูปและศิลปกรรมในศิลปะล้านนาในกรุพระปรางค์เลย และผู้วิจัยเห็นด้วยกับเหตุผลที่ทรงเห็นว่าในช่วงนั้นอยุธยาอาจจะยังไม่มีความสัมพันธ์กับล้านนา หรือชางอยุธยาไม่นิยมพระพุทธรูปแบบล้านนาก็ได้ แม้แต่พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยเองก็พบน้อยมาก

เหตุผลเพิ่มเติมก็คือ จากการศึกษาเรื่องพระพุทธรูปของผู้วิจัยเกี่ยวกับพระพุทธรูปล้านนา แต่เดิมมีความเข้าใจว่าพระพุทธรูปแบบล้านนาหรือเชียงแสน โดยเฉพาะแบบเชียงแสนสิ่งหนึ่ง (พระพุทธรูปขัดสมาธิเพชร) มีอายุเก่าไปถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ นั้น จากการศึกษาใหม่พบว่า พระพุทธรูปแบบเชียงแสนสิ่งหนึ่งนั้นจัดอยู่ในศิลปะล้านนาอายุเก่าสุดราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ซึ่งพบบ่อยน้อยมาก พบว่ามีความนิยมสร้างจริง ๆ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ นิยมสร้างอย่างมากและแพร่หลายในช่วงต้นถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ดังนั้นในช่วงระยะเวลาที่สร้างพระปรางค์วัดราชบูรณะ อยุธยาน่าจะยังไม่มีติดต่อกับล้านนาโดยตรง เพราะได้พบหลักฐานศิลปะอยุธยาที่มีอิทธิพลศิลปะล้านนา ในสมัยอยุธยาตอนกลางราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ถึงความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรอยุธยาและล้านนาในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและพระเจ้าติโลกราช และครั้งสำคัญอีกครั้งหนึ่งเมื่อกรุงศรีอยุธยาได้ยกทัพไปตีอาณาจักรล้านนา และมีการเกณฑ์ชาวล้านนาลงมาช่วยกรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระชัยราชา จึงมีการสร้างเจดีย์แบบล้านนาในอยุธยาและมีการสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อยแบบล้านนา เป็นต้น^๙

^๘ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, “โบราณวัตถุที่ค้นพบจากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะรุ่นที่ ๒,” ใน กรมศิลปากร, *พระพุทธรูปและพระพิมพ์ในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา*, หน้า ๑๗-๓๐.

^๙ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, *พระพุทธรูปในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย*, หน้า ๔๐๘-๔๑๘.

ประเด็นที่สี่ การศึกษาพระพุทธรูปในกรุพระปรางค์แสดงให้เห็นว่าอิทธิพลศิลปะสุโขทัยได้เข้ามาปรากฏในศิลปะอยุธยาเร็วกว่าที่เคยเชื่อกันไว้ประมาณ ๕๐ ปี เพราะแต่เดิมเชื่อว่าเริ่มขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จขึ้นไปเสวยราชย์และประทับที่เมืองพิษณุโลก ใน พ.ศ. ๒๐๐๖

ประเด็นนี้มีเหตุผลชัดเจน ด้วยเหตุที่มีการศึกษางานศิลปกรรมสมัยอยุธยาอย่างละเอียดแล้วพบว่า บทบาทของศิลปะสุโขทัยปรากฏอย่างมากในศิลปะอยุธยาตอนต้น และเริ่มเข้ามาแล้วอย่างน้อยตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ โดยพบหลักฐานเจดีย์ทรงปราสาทยอดแบบสุโขทัยที่ได้อิทธิพลมาจากสุโขทัย โดยนำมาสร้างเป็นเจดีย์บริวารในวัดมหาธาตุ อยุธยา ที่น่าจะสร้างขึ้นพร้อมการสถาปนาวัดมหาธาตุในสมัยขุนหลวงพะงั่ว สอดคล้องกับประวัติที่พระองค์ได้ไปตีอาณาจักรสุโขทัย และหลังจากนั้นได้พบการสร้างเจดีย์แบบเดียวกันนี้เป็นเจดีย์ประจำมณฑลพระราม มีการประดับพระพุทธรูปลีลาซึ่งเป็นอิทธิพลศิลปะสุโขทัย^{๑๐} ส่วนหลักฐานสำคัญด้านพระพุทธรูปคือแบบอุทธรุ่นที่ ๓ ที่ได้รับอิทธิพลศิลปะสุโขทัยนั้นเกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาเดียวกันนี้ นอกจากนี้ยังพบพระพุทธรูปลีลาหินทรายซึ่งแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะสุโขทัย ที่มีจารึกระบุ พ.ศ. ๑๙๑๙ นับเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงกระแสอิทธิพลศิลปะสุโขทัยในอยุธยานับแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐

ส่วนประเด็นที่มีการพบพระพุทธรูปสุโขทัยในกรุพระปรางค์น้อยมากนั้น มีเหตุผลที่ได้จากการศึกษาคือ ได้พบพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยเพิ่มเติมอีกหลายองค์ โดยสัดส่วนแล้วก็ไม่น้อยมากนัก แต่เหตุผลสำคัญน่าจะมาจาก ๒ สาเหตุคือ ข้อแรกพระพุทธรูปที่บรรจุในกรุนี้ ส่วนใหญ่น่าจะเป็นงานที่สร้างใหม่ จึงพบพระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ ๒ และรุ่นที่ ๓ เป็นจำนวนมาก พระพุทธรูปที่อยู่ในสมัยก่อนอยุธยานั้นพบน้อยมาก คงเป็นศาสนวัตถุที่ไดรวบรวมมาและนำมาบรรจุรวมกัน ข้อที่สอง พระพุทธรูปที่บรรจุในกรุย่อมมีขนาดเล็ก ทั้งพระพุทธรูปยืนและประทับนั่งทุกสมัยจะมีความสูงเฉลี่ยอยู่ระหว่าง ๒๐ - ๓๐ เซนติเมตร มีเพียงบางองค์เท่านั้นที่มีความสูงระหว่าง ๕๐ - ๘๐ เซนติเมตร ทั้งนี้เพราะเกี่ยวข้องกับพื้นที่และพิธีการบรรจุ จึงพบว่ามีพระพุทธรูปที่มีขนาดประมาณพระพุทธรูปบูชา ไม่ใช่พระพุทธรูปที่สร้างถวายเพื่อประดิษฐานตามวัด ตัวอย่างที่ชัดที่สุดคือ กลุ่มพระพุทธรูปแบบอุทธรุ่นที่ ๒ และรุ่นที่ ๓ ที่พบจำนวนมากนั้น ทั้งหมดมีขนาดเล็กและเท่า ๆ กันทั้งหมด และที่สำคัญลักษณะรูปแบบใกล้เคียงกันอย่างมาก จึงน่าจะเป็นกลุ่มฝีมือช่างเดียวกัน เท่ากับบ่งบอกได้ว่ามีเจตนาที่จะสร้างขึ้นใหม่เพื่อการบรรจุในกรุอย่างแท้จริง ดังนั้นพระพุทธรูปสุโขทัยที่พบน้อย เพราะโดยทั่วไปมีขนาดใหญ่ ไม่สามารถนำมาบรรจุในกรุได้ ส่วนที่สร้างใหม่ก็เป็นงานที่ช่างอยุธยาไม่สร้างพุทธศิลป์แบบสุโขทัยแล้ว

^{๑๐} ศักดิ์ชัย สายสิงห์, *เจดีย์ในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการและพลัศร์ธา* (นนทบุรี: เมืองโบราณ, ๒๕๖๐), หน้า ๕๒๖.

ประเด็นที่ห้า ข้อเสนอฐานเรื่องพระพุทธรูปหินทรายที่มีผู้เสนอว่าเกิดขึ้นในสมัยของพระเจ้าปราสาททอง จากการค้นพบพระพุทธรูปหินทรายในกรุพระปรางค์ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงเชื่อว่าพระพุทธรูปหินทรายสร้างขึ้นแล้วในสมัยอยุธยาตอนต้น^{๑๑}

ประเด็นนี้ไม่ใช่ประเด็นสำคัญแล้ว เพราะข้อเสนอฐานเรื่องพระพุทธรูปหินทรายที่กล่าวมาเกิดขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลายนั้นไม่มีความน่าเชื่อถือมานานแล้ว ด้วยเหตุที่หลักฐานเกี่ยวกับพระพุทธรูปหินทรายนั้นเป็นงานที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้นอย่างแท้จริง พบทั้งแบบที่เป็นอุทธรุ่นที่ ๒ รุ่นที่ ๓ และแบบอยุธยาอย่างแท้จริง รวมทั้งเทคนิคการสลักที่เกิดจากการนำหินมาต่อกัน ล้วนแต่จัดเป็นสมัยอยุธยาตอนต้น และหลักฐานมักพบพร้อมกับการสร้างปรางค์ในสมัยอยุธยาตอนต้นเกือบทุกแห่ง^{๑๒}

ประเด็นการค้นพบใหม่เพิ่มเติมจากการศึกษาพระพุทธรูป

ในงานวิจัยครั้งนี้ได้พบประเด็นทางวิชาการเพิ่มเติมและมีการค้นพบใหม่จากการศึกษาพระพุทธรูป คือ

สมัยลพบุรี

จากการศึกษาและกำหนดอายุของศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงใช้เรียกนั้น หมายถึงศิลปะเขมรที่พบในประเทศไทย และส่วนหนึ่งเป็นศิลปะในสมัยหลังวัฒนธรรมเขมรที่พบในภาคกลางของประเทศไทย กำหนดอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๙ ในการศึกษาครั้งนี้เห็นว่าควรแบ่งศิลปะในวัฒนธรรมเขมรออกจากศิลปะที่พบในภาคกลางของประเทศไทย และเสนอใหม่ให้เรียกศิลปะในวัฒนธรรมเขมรว่า “ศิลปะเขมรในประเทศไทย” คือ ศิลปะในวัฒนธรรมเขมรที่พบอยู่ในสมัยนครวัดและบายน ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘ กับ “สมัยลพบุรี” ได้แก่ศิลปะที่เกิดขึ้นในภาคกลางที่มีแหล่งบันดาลใจมาจากศิลปะเขมร ในสมัยที่อาณาจักรกัมพูชาโบราณล่มสลายลงแล้วและก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ อันจะมีผลต่อการวิเคราะห์หลักฐานทางศิลปกรรมเขมรและศิลปะก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา อันจะแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของกลุ่มชนผู้สถาปนากรุงศรีอยุธยาว่ามีความสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นกับเมืองลพบุรี

^{๑๑} หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, “โบราณวัตถุที่ค้นพบจากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะรุ่นที่ ๒,” ใน กรมศิลปากร, พระพุทธรูปและพระพิมพ์ในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, หน้า ๑๗ - ๓๐.

^{๑๒} ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย, หน้า ๓๔๘.

นอกจากนี้ ในศิลปะเขมรในประเทศไทยยังได้มีการศึกษาและเสนอข้อคิดเห็นเพิ่มเติมจากที่ได้มีการศึกษาไว้แล้วให้ละเอียดขึ้นได้แก่

รูปที่ ๒

พระพุทธรูปยืน สวรรค์ สมัยนครวัด
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
เจ้าสามพระยา

ศิลปะเขมรในประเทศไทย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ (รูปที่ ๒)

การจำแนกระหว่างศิลปะสมัยนครวัดกับสมัยบายันออกจากกันและข้อเสนอนี้ใหม่เรื่องพระพุทธรูปทรงเครื่องที่จัดอยู่ในสมัยนครวัด และส่วนหนึ่งจัดเป็นแบบนครวัด - บายน อาจนิยมหรือนำมาบูชาต่อเนื่องในสมัยบายัน และกลุ่มหนึ่งน่าจะสร้างขึ้นในสมัยบายันแต่มีรูปแบบแบบนครวัด

พระพุทธรูปในศิลปะเขมรสมัยบายันที่พบในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ พบเป็นจำนวนมาก ถ้าวิเคราะห์แล้วประมาณร้อยละ ๘๐ ของศิลปะเขมรทั้งหมดเป็นพระพุทธรูปสำริดขนาดเล็ก จากการศึกษาสามารถแบ่งออกได้เป็น ๓ กลุ่มรูปแบบ คือ

- กลุ่มที่ ๑ ศิลปะบายันที่สืบต่อมาจากแบบนครวัด
- กลุ่มที่ ๒ แบบบายันแท้ พระพักตร์แบบบายัน มีการทรงเครื่องเล็กน้อย
- กลุ่มที่ ๓ ศิลปะบายันที่ได้รับอิทธิพลศิลปะปาละ

สมัยลพบุรี ระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙

โดยแบ่งกลุ่มออกเป็น พระพุทธรูปแบบอุทธรู้นที่ ๑ จัดรวมอยู่ในศิลปะสมัยลพบุรี ซึ่งหมายถึงพระพุทธรูปที่พบในศิลปะภาคกลางของประเทศไทย ตั้งแต่ครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๘ จนถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ คือ กลุ่มหนึ่งที่ทำสืบต่อมาจากศิลปะเขมรแต่มีลักษณะเฉพาะที่เป็นท้องถิ่นแล้ว

สำหรับพระพุทธรูปแบบอุทธรู้นที่ ๑ พบในกรุพระปรางค์ประมาณร้อยละ ๑ ของพระพุทธรูปทั้งหมด (พบ ๗ องค์) แต่จากการสำรวจและวิเคราะห์เพิ่มเติมได้พบเพิ่มอีกจำนวนหนึ่ง รวมแล้วประมาณ ๑๐ องค์

ในที่นี้จึงได้มีการกำหนดรูปแบบและอายุใหม่โดยมีข้อสังเกตคือ แม้จะมีการจำแนกกลุ่มรูปแบบใหม่ เช่น กลุ่มหนึ่งย้ายจากศิลปะลพบุรี (เขมรในประเทศไทย) มาเป็นแบบอุทธรู้นที่ ๑ (สมัยลพบุรี) (รูปที่ ๓) และมีการย้ายจากแบบอุทธรู้นที่ ๑ บางองค์มาไว้ในแบบอุทธรู้นที่ ๒ และจากแบบอุทธรู้นที่ ๒ ไปเป็นแบบอุทธรู้นที่ ๑ จำนวนที่ย้ายเมื่อเปรียบเทียบสัดส่วนแล้ว

ไม่มากกว่าร้อยละ ๕-๑๐ จึงไม่ทำให้สัดส่วนปริมาณที่พบนั้นเปลี่ยนแปลงไปมากนัก เพราะส่วนหนึ่งเป็นงานที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้น เป็นงานต่อเนื่องทางศิลปกรรม ฝีมือช่างอาจมีการผสมผสานกันได้

โดยมีข้อสังเกตที่เพิ่มขึ้นจากการค้นพบพระพุทธรูปที่มีรูปแบบใหม่และเป็นประเด็นที่น่าสนใจ คือ

๑. พระพุทธรูปแบบอุทธรูที่ ๑ ปางสมาธิ ขัดสมาธิราบ แสดงอิทธิพลและความนิยมที่สืบทอดมาจากศิลปะเขมร

๒. พระพุทธรูปแบบอุทธรู ปางมารวิชัย ขัดสมาธิเพชร มีพระรัศมีเป็นต่อมกลมหรือยอดแหลม ๆ และชายสังฆาฏีสั้นเหนือพระถัน แสดงอิทธิพลศิลปะปาละ ทั้งสองกลุ่มนี้มีพระพักตร์เหมือนกัน แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานรูปแบบที่เกิดขึ้นใหม่ในภาคกลางของประเทศไทย สัมพันธ์กับข้อสันนิษฐานเรื่อง พระพุทธรูปแบบอุทธรูที่ ๑ เริ่มมีพระรัศมีเป็นต่อมกลม หรือยอดแหลม ๆ ที่เป็นอิทธิพลศิลปะปาละ ซึ่งน่าจะเข้ามาพร้อมกับการทำขัดสมาธิเพชร ในขณะที่ศิลปะเขมรไม่มีพระรัศมี และไม่นิยมพระพุทธรูปขัดสมาธิเพชร

รูปที่ ๓
พระพุทธรูปปางมารวิชัย
แบบอุทธรูที่ ๑ สมัยลพบุรี
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
เจ้าสามพระยา

สมัยสุโขทัย (รูปที่ ๔)

พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยมีการจัดกลุ่มรูปแบบใหม่ และค้นพบตัวอย่างเพิ่มจากเดิม สามารถตอบข้อสันนิษฐานว่าเหตุใดจึงมีการพบพระพุทธรูปสุโขทัยจำนวนน้อยมาก ทั้ง ๆ ที่ในสมัยนี้อยุธยาได้ผนวกสุโขทัยไว้กับอาณาจักรอยุธยาแล้ว

การที่ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงกำหนดว่า เป็นพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัยมีจำนวน ๖ องค์ และกำหนดว่าเป็นหมวดวัดตระกวน มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๒๐ ทรงตั้งข้อสังเกตว่ามีฝีมือช่างที่คลាយไปจากศิลปะสุโขทัยมาก กำหนดอายุเวลาได้ยาก และพระพุทธรูปสุโขทัยแท้ ๆ ไม่มีเลย ทั้ง ๆ ที่เป็นยุคที่อยุธยาตีอาณาจักรสุโขทัยได้แล้ว ในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว)

รูปที่ ๔
พระพุทธรูปปางมารวิชัย สมัยสุโขทัย
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
เจ้าสามพระยา

จากการวิเคราะห์รูปแบบใหม่ของผู้วิจัยพบว่า กลุ่มพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัยที่ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงจัดว่าเป็นแบบหมวดวัดตระกวน เป็นพระพุทธรูป ขัดสมาธิราบ พระพักตร์รูปไข่ พระรัศมีเป็นเปลว ลักษณะพระพักตร์เป็นแบบหมวดใหญ่ที่พบ โดยทั่วไปในศิลปะสุโขทัย ซึ่งควรจัดอยู่ในแบบหมวดใหญ่ น่าจะอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ ไม่เก่าไปถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๒๐ และบางองค์ทรงจัดเป็นสมัยสุโขทัยนั้นได้มีการจัดใหม่เป็น แบบอุททองรุ่นที่ ๓ และในทางกลับกันบางองค์ที่ทรงจัดไว้ในสมัยอยุธยา นั้น ก็น่าจะจัดอยู่ในศิลปะ สุโขทัยได้ด้วย ซึ่งทำให้มีพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยเพิ่มขึ้นจากเดิมที่ทรงกำหนดไว้ราว ๕-๖ องค์

พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยทั้งหมดแสดงพุทธลักษณะแบบศิลปะสุโขทัย แต่อาจจะมียุคมีโอ คลายจากต้นแบบมาแล้วตามข้อสังเกตของศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล เช่น บางองค์ พระพักตร์ค่อนข้างกลม พระโอษฐ์ไม่หยักเป็นคลื่น และสัดส่วนพระพุทธรูป ค่อนข้างเตี้ยกว่า พระพุทธรูปหมวดใหญ่ทั่ว ๆ ไป อย่างไรก็ตามลักษณะนี้ปรากฏอยู่ในหมวดหรือสกุลช่างกำแพงเพชร แล้วเช่นกัน ด้วยลักษณะที่กลายไปจากต้นแบบเล็กน้อยนี้ จึงน่าจะจัดอยู่ในช่วงหลังของศิลปะ สุโขทัย ซึ่งมีอายุอยู่ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐ แล้ว

ประเด็นเรื่องพระพุทธรูปแบบอุททอง รุ่นที่ ๒ (รูปที่ ๕) และอุททอง รุ่นที่ ๓ (รูปที่ ๖)

จากการค้นพบพระพุทธรูปแบบอุททองรุ่นที่ ๒ และรุ่นที่ ๓ เป็นจำนวนมากในกรุ พระปรางค์ ถือเป็นตัวอย่างและหลักฐานทางศิลปกรรมครั้งสำคัญมาก ในเรื่องกำหนดรูปแบบ อายุสมัยของพระพุทธรูปทั้งสองกลุ่มนี้ได้ชัดเจน และควรจัดเป็นศิลปะในสมัยอยุธยาตอนต้นอย่าง แท้จริง รวมทั้งจากจำนวนที่พบซึ่งมีเป็นจำนวนมากที่สุด ด้วยขนาดที่ค่อนข้างเล็กจึงน่าจะสร้าง ขึ้นในคราวเดียวกัน โดยมีวัตถุประสงค์ที่สำคัญคือ การบรรจุไว้ในพระปรางค์ อาจไม่ใช้การเก็บ รวบรวมมาเพื่อการบรรจุ แต่น่าจะเป็นการหล่อขึ้นในคราวสร้างพระปรางค์ แสดงให้เห็นว่าช่าง กลุ่มหนึ่งยังคงถนัดในการสร้างพระพุทธรูปแบบอุททองรุ่นที่ ๒ แต่กลุ่มหนึ่งซึ่งน่าจะเป็นกลุ่มใหญ่ ถนัดในการสร้างพระพุทธรูปแบบอุททองรุ่นที่ ๓ สอดคล้องกับหลักฐานทางศิลปกรรมอื่น ๆ และหลักฐาน ทางประวัติศาสตร์ที่ว่าในสมัยของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) นี้มีความสัมพันธ์ กับสุโขทัย โดยเป็นระยะเวลาที่ทรงผนวกอาณาจักรสุโขทัยมาไว้ในอาณาจักรอยุธยาแล้ว

จากการตรวจสอบรูปแบบใหม่แล้วมีความเห็นว่า เห็นด้วยกับกลุ่มศิลปะแบบอุททอง รุ่นที่ ๓ ตามความเห็นของศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล คือ กลุ่มที่ได้รับอิทธิพลศิลปะ สุโขทัย ซึ่งมีการกำหนดรูปแบบได้ค่อนข้างชัดเจน ตามความเห็นของผู้วิจัยและจากการศึกษาใน ชั้นหลัง ๆ ควรจัดไว้ในสมัยอยุธยาตอนต้น และควรมีอายุอยู่ในราวต้นถึงปลายพุทธศตวรรษ ที่ ๒๐ แล้ว

รูปที่ ๕ พระพุทธรูปปางมารวิชัย
แบบอุทธรุ่นที่ ๒ สมัยอยุธยา
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
เจ้าสามพระยา

รูปที่ ๖ พระพุทธรูปปางมารวิชัย
แบบอุทธรุ่นที่ ๓ สมัยอยุธยา
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
เจ้าสามพระยา

การกำหนดรูปแบบพระพุทธรูปที่เรียกว่าแบบอุทธรุ่นทั้งสามรุ่น แม้ว่าจากการศึกษาวิเคราะห์ของศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ส่วนใหญ่เป็นที่น่าเชื่อถือ แต่ก็ยังมีรายละเอียดเล็ก ๆ น้อย ๆ ในการกำหนดรูปแบบซึ่งยังไม่ชัดเจนระหว่างรุ่นที่ ๑ และรุ่นที่ ๒ โดยกำหนดอายุว่า แบบอุทธรุ่นที่ ๑ อยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘ แบบอุทธรุ่นที่ ๒ กำหนดอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๑๙ ผู้วิจัยได้เสนอแนวทางการจัดรูปแบบ วิเคราะห์ที่มาเพิ่มเติม รวมทั้งการอธิบายเรื่องอายุสมัยให้ชัดเจนขึ้น และวิเคราะห์ร่วมกับความสัมพันธ์ทางประวัติศาสตร์ เพราะพระพุทธรูปแบบอุทธรุ่น ๑ นั้นน่าจะจัดอยู่ก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา คือ สมัยลพบุรี ในพุทธศตวรรษที่ ๑๘ - ๑๙ พระพุทธรูปแบบอุทธรุ่น ๒ และ ๓ นั้นจัดอยู่ในศิลปะอยุธยาตอนต้น ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๐ แล้ว

นอกจากนี้ ได้มีการวิเคราะห์รูปแบบศิลปกรรมร่วมกับกลุ่มพระพิมพ์ ซึ่งพบแบบอุทธรุ่นที่ ๒ และรุ่นที่ ๓ นี่เป็นจำนวนมาก ในจำนวนและสัดส่วนเท่า ๆ กับพระพุทธรูป โดยมากกว่าศิลปะสมัยอื่น ๆ มาก จึงน่าจะเป็นรูปแบบและความนิยมที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้นในคราวสร้างพระปรางค์อย่างแท้จริง

รูปที่ ๗

พระพุทธรูปปางมารวิชัย ทินทรา
จากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
เจ้าสามพระยา

การเกิดพระพุทธรูปแบบอยุธยา (แท้)

(รูปที่ ๗)

จากรายงานของศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล พบว่ามีพระพุทธรูปแบบอยุธยาแล้ว โดยได้พบจำนวนหนึ่ง ซึ่งผู้วิจัยได้ตรวจสอบรูปแบบพระพุทธรูปในกลุ่มนี้ใหม่ แล้วพบว่า เป็นไปตามที่ได้ทรงเสนอไว้ โดยได้พบตัวอย่างเพิ่มเติมทั้งกลุ่มพระพุทธรูปสำริดและหินทราย และวิเคราะห์รูปแบบเพิ่มเติมเพื่อหาคำอธิบายในรายละเอียดของรูปแบบ พัฒนาการให้ชัดเจนขึ้น โดยมีข้อเสนอที่สำคัญ คือ

พระพุทธรูปในกลุ่มนี้ เกิดจากการผสมผสานรูปแบบระหว่างพระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่นที่ ๒ ที่เป็นอิทธิพลศิลปะเขมรและลพบุรี กับแบบอู่ทองรุ่นที่ ๓ ที่เป็นอิทธิพลศิลปะสุโขทัย ซึ่งจากหลักฐานแล้วเชื่อว่าทั้งสองกลุ่มนี้สร้างขึ้นในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกัน โดยแบบอู่ทองรุ่นที่ ๒ นั้นสร้างสืบต่อมาจากสมัยลพบุรีจึงเกิดขึ้นก่อนเล็กน้อย ส่วนแบบอู่ทองรุ่นที่ ๓ นั้นเกิดขึ้นหลังเล็กน้อยเมื่อได้รับอิทธิพลศิลปะ

สุโขทัยลงมา ส่วนพระพุทธรูปในกลุ่มนี้ที่จัดเป็นแบบอยุธยาแท้ จะมีรูปแบบที่ผสมผสานกันของทั้งสองกลุ่ม เช่น ยังคงลักษณะหลายอย่างที่เป็นลักษณะร่วมของพระพุทธรูปแบบอู่ทอง คือ ฐานหน้ากระดานว่าเป็นร่อง ขมวดพระเกศาเล็กมาก สังขาริเป็นแผ่นยาว เป็นต้น ส่วนสำคัญที่จัดเป็นแบบอยุธยา (แท้) คือ ลักษณะพระพักตร์และการแสดงออกของสีพระพักตร์ ที่ไม่ใช่พระพักตร์สีเหลี่ยม เครื่องขริมแบบเขมร และไม่เป็นรูปไข่แบบสุโขทัย แต่พระพักตร์กลม ๆ แบน ๆ แบบอยุธยา และการทำพระขนงที่ป้ายแบบศิลปะอยุธยา พระโอษฐ์กว้างและมีริมพระโอษฐ์ยกขึ้นแบบอยุธยาแล้วเช่นกัน

งานช่างลักษณะเฉพาะนี้อาจจะเกิดร่วมสมัยกันได้เนื่องจากช่างทั้งสองกลุ่มที่สร้างงานได้มีการพัฒนารูปแบบผสมผสานกันจนเริ่มเกิดเป็นงานศิลปะแบบใหม่และเริ่มต้นเป็นลักษณะเฉพาะของตัวเอง เพราะเมื่อค้นพบรูปแบบเฉพาะของตัวเองที่เรียกว่าอยุธยา (แท้) แล้ว จะเกิดความนิยมสร้างกันอย่างมากในสมัยอยุธยาตอนกลางตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นต้นไป และไม่พบแบบอู่ทองรุ่นที่ ๒ และรุ่นที่ ๓ ในสมัยอยุธยาตอนกลางอีกเลย

จึงกล่าวได้ว่าพระพุทธรูปแบบอยุธยาแท้เริ่มขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) แล้ว ก่อนที่จะพัฒนาจนเกิดเป็นลักษณะเฉพาะในรัชกาลต่อมา คือ สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สัมพันธ์กับงานศิลปกรรมอื่น ๆ เช่น ลวดลายที่เริ่มเปลี่ยนจากลายประดิษฐ์อิทธิพลศิลปะเขมรมาเป็นลายพรรณพฤกษาที่เป็นอิทธิพลศิลปะจีน ทั้งที่พบในงานศิลปกรรม

หลายอย่าง เช่น ลวดลายประดับพระปรมาภิไธย ลายประดับฐานพระพิมพ์ ในกรุพระปรมาภิไธย และงานปูนปั้นประดับองค์ปรมาภิไธย

จากการศึกษาพระพุทธรูป พระพิมพ์ หรืองานศิลปกรรมอื่น ๆ ไม่พบโบราณวัตถุที่มีอายุหลังกว่าสมัยอยุธยาตอนต้นเลย (หลังกว่าพุทธศตวรรษที่ ๒๐) เช่น ไม่พบพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย พระพุทธรูปที่ใช้ฐานสิงห์ ซึ่งเป็นรูปแบบเฉพาะของพระพุทธรูปในสมัยอยุธยาตอนกลาง ดังนั้น การที่มีผู้ตั้งข้อสันนิษฐานว่าศิลปะอยุธยาโดยเฉพาะพระปรมาภิไธยประธานขนาดใหญ่ทั้งวัดพระราม ๓ วัดราชบูรณะแห่งนี้สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเท่านั้น ไม่เกินไปถึงสมัยอยุธยาตอนต้นจึงไม่มีความเป็นไปได้โดยสิ้นเชิง

ประเด็นการค้นพบใหม่เพิ่มเติมจากการศึกษาพระพิมพ์

ประเด็นในการศึกษา ได้แก่ พระพิมพ์ เป็นศาสนวัตถุที่ถือเป็นการสืบพระศาสนา จึงมีการเก็บรวบรวม นำมาสร้างแม่พิมพ์และพิมพ์ขึ้นใหม่เพื่อการบรรจุ

ตัวอย่างพระพิมพ์ในศิลปะสมัยก่อนอยุธยา โดยเฉพาะพระพิมพ์ในศิลปะต่างประเทศ เช่น อินเดีย หรือพระพิมพ์สมัยทวารวดีพบน้อยมาก แสดงว่าเป็นของที่ตกค้างอยู่ หรือเป็นศาสนวัตถุที่มีการบูชาสืบมาจึงนำมาบรรจุไว้ในกรุ เป็นกรณีพิเศษ

ประเด็นที่น่าสนใจคือ ได้พบพระพิมพ์สมัยก่อนอยุธยามากที่สุด คือ พิมพ์ศิลปะเขมร (รูปที่ ๘) ทั้ง ๆ ที่พระพิมพ์ในศิลปะเขมร ส่วนใหญ่สร้างขึ้นตามคติพุทธศาสนา มหายาน แต่มีการนำมาบรรจุเป็นจำนวนมากและส่วนใหญ่ไม่ได้พิมพ์ใหม่ โดยเฉพาะพระพิมพ์ที่เป็นรูปเคารพขึ้นพิเศษ เช่น พระพุทธรูปแบบตรีภพ พระรัตนตรัยมหายาน หรือพระพิมพ์พระโพธิสัตว์ พระหวัชระ กลุ่มนี้พบเฉพาะขึ้น แสดงให้เห็นว่าเป็นศาสนวัตถุซึ่งนำมาจากที่อื่น ไม่ได้สร้างขึ้นในคราวสร้างปรมาภิไธย ยกเว้นพิมพ์ขนาดเล็กและเป็นพระพุทธรูปองค์เดียวไม่มีภาพเล่าเรื่องประกอบ หรือพระแผง เช่น

พระพุทธรูปนาคปรก พระพิมพ์องค์เดียวกลุ่มนี้พบเป็นจำนวนมาก น่าจะมีการนำพิมพ์มาสร้างใหม่ ศาสนวัตถุเหล่านี้จะนำมาจากพระคลังสมบัติที่มีการรวบรวมไว้บูชา หรือจากกรุเจดีย์ที่มีการสร้างไว้ในวัฒนธรรมเขมรหรือสมัยลพบุรี การนำมาบรรจุก็น่าจะสอดคล้องกับคติความเชื่อเรื่องการสืบพระศาสนา

รูปที่ ๘ พระพิมพ์
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
เจ้าสามพระยา

รูปที่ ๙
แม่พิมพ์ พระพิมพ์แบบมหายาน
ศิลปะเขมร สมัยบายน
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ

ส่วนที่เป็นประติมากรรมซึ่งแสดงประติมานวิทยาในพุทธศาสนามหายาน เช่น พระพุทธรูปตรีภักดิ์ พระรัตนตรัยมหายาน หรือพระเทวโชนะ ที่เป็นรูปแบบเฉพาะตามความเชื่อของมหายานนั้น มีการพบแต่ไม่มากนัก ซึ่งน่าจะเกิดจากการรวบรวมมา ไม่มีการสร้างพิมพ์ขึ้นใหม่ และพิมพ์เหล่านี้ได้พบอยู่โดยทั่วไปในศิลปะเขมรสมัยบายน โดยเฉพาะได้พบที่เป็นแม่พิมพ์เป็นจำนวนมาก และเป็นพิมพ์เดียวกับที่พบในกรุ ตัวอย่างเช่นที่จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ (รูปที่ ๙) เนื่องด้วยไม่น่าจะเกี่ยวกับความเชื่อของชาวอยุธยาในยุคต้นที่เป็นชาวพุทธแบบเถรวาทแล้ว ดังนั้นจึงไม่จำเป็นต้องวิเคราะห์เกี่ยวกับความเชื่อในการสร้างของพระพิมพ์ชุดนี้ เพราะน่าจะเป็นศาสนวัตถุที่ตกค้างมาจากสมัยก่อนหน้านี้นำนามาบรรจุไว้ตามความเชื่อเรื่องการสืบศาสนามากกว่าการสร้างขึ้นใหม่ตามคติทางพุทธศาสนามหายาน

พระพิมพ์ที่น่าจะมีการสร้างใหม่ คือ พระพิมพ์ในสมัยอยุธยาตอนต้น ซึ่งแบ่งกลุ่มได้ดังนี้

จากการศึกษาแล้วพบว่า เป็นไปตามข้อสันนิษฐานของศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล คือ

๑. พระพิมพ์เลียนแบบสุโขทัย

ส่วนใหญ่ทำเป็นพระพุทธรูปลีลา (รูปที่ ๑๐) ทั้งพระพุทธรูปลีลาพระองค์เดียว พระพุทธรูปลีลาอยู่ตรงกลางและมีพระพุทธรูปปางมารวิชัยอีกเป็นจำนวนมาก พระพุทธรูปปางมารวิชัยและพระสาวก และพระพุทธรูปปางยมกปาฏิหาริย์ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม เชื่อว่ากลุ่มหนึ่งน่าจะมีการนำมาจากสมัยสุโขทัยด้วยเช่นกัน

รูปที่ ๑๐ พระพิมพ์พระพุทธรูปลีลา
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา

๒. พระพิมพ์แบบอยุธยาแท้ (รูปที่ ๑๑)

ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย ปางประทานอภัย ปางสมาธิหรือปางปฐมเทศนา มีทั้งที่เป็นพระองค์เดียว ประดิษฐานในเรือนแก้ว หรือมีสาวกประกอบ พระลีลาที่เลียนแบบสุโขทัย พระพุทธเจ้าประทับในร่มโพธิ์พฤกษ์ ที่สำคัญคือ มีพระพิมพ์กลุ่มหนึ่งที่มีจารึกอักษรจีนอยู่ด้านหลัง กล่าวถึงชาวจีนที่ร่วมสร้างพระพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล

จากการพบพระพิมพ์ครั้งนี้ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัททิศทรงมีความเห็นว่า จากหลักฐานพระพิมพ์ทั้งหมดทำให้ทราบถึงศิลปะในสมัยอยุธยาตอนต้นได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะพระพิมพ์ที่นอกจากจะเป็นเครื่องสืบศาสนาแล้วยังมีประโยชน์ในการชี้ให้เห็นว่าในสมัยอยุธยาตอนต้นนี้นิยมผูกวลิตลายแบบใด

จากข้อสังเกตดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า พระพิมพ์ที่พบในกรุพระปรางค์ครั้งนี้ ส่วนหนึ่ง เช่น พระพิมพ์แบบลพบุรี นั้น น่าจะเป็นของที่สืบทอดมาเพราะทำจากดินเผาและสำริด ส่วนที่พบมากและทำจากเนื้อชิน โดยเฉพาะแบบสุโขทัยและแบบอยุธยาแท้ นั้น น่าจะสร้างขึ้นใหม่เพื่อการบรรจุในครั้งนี้ จึงทรงกำหนดเรียกว่าแบบสุโขทัย คือ มีรูปแบบศิลปะสุโขทัยแต่สร้างขึ้นใหม่ในการบรรจุครั้งนี้ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัททิศทรงเห็นอายุพระพิมพ์ที่ใหม่สุดคือพระพิมพ์แบบอยุธยา ทำให้การกำหนดอายุอยู่ในสมัยอยุธยาตอนต้น ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ คราวที่มีการสร้างพระปรางค์

ส่วนในการศึกษาของนายมานิต วลลิโกดม ได้กล่าวถึงการสร้างพระพิมพ์โดยรวม ทั้งเรื่องคตินิยม มูลเหตุในการสร้าง ในส่วนของการศึกษาด้านรูปแบบศิลปกรรมของพระพิมพ์ได้แบ่งพระพิมพ์ตามยุคสมัย โดยเรียกเป็นศิลปะแบบทวารวดี แบบลพบุรี แบบสุโขทัย แบบอู่ทอง และแบบอยุธยา โดยในแต่ละสมัยจะแบ่งกลุ่มย่อยตามลักษณะของพระพิมพ์ เช่น แบ่งตามลักษณะของปางต่าง ๆ ตามจำนวนพระพุทธรูป พระพิมพ์ลอยตัว พระแผงตามลักษณะของซุ้ม เช่น ซุ้มเรือนแก้ว ซุ้มโพธิ์พฤกษ์ ซุ้มสีมาทิศ เป็นต้น แต่เป็นการกำหนดเรียกโดยผู้ศึกษาและแสดงโดยตัวอย่าง มีคำอธิบายลักษณะรูปแบบเพียงเล็กน้อยเท่านั้นว่าเป็นอะไร^{๑๓} ในแต่ละรูปแบบไม่ได้

รูปที่ ๑๑
พระพุทธรูปประทับในซุ้มกรอบหน้านาง
หรือซุ้มเรือนแก้ว
มีส่วนยอดเป็นซุ้มโพธิ์พฤกษ์
และมีพระสาวก ๒ ข้าง
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
เจ้าสามพระยา

^{๑๓} มานิต วลลิโกดม, “พระพิมพ์วัดราชบูรณะ,” พระพุทธรูปและพระพิมพ์ในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (นนทบุรี: กรมศิลปากร, ๒๕๕๗), หน้า ๓๙ - ๑๕๐.

แสดงลักษณะหรือการอธิบายทางด้านรูปแบบศิลปกรรมว่าจัดเป็นสมัยต่าง ๆ เพราะเหตุใด และทั้งหมดในเนื้อหาเป็นภาพตัวอย่างพระพิมพ์แบบต่าง ๆ เท่านั้น

ในส่วนนี้ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาวิเคราะห์และการอธิบายลักษณะรูปแบบศิลปกรรมเพิ่มเติมจากที่นักวิชาการทั้งสองท่านได้เสนอไว้ เพื่อความเข้าใจในลักษณะ รูปแบบ และอายุสมัย รวมทั้งการเพิ่มเติมที่มาของรูปแบบ และบางพิมพ์อาจมีการกำหนดอายุสมัยใหม่ ระหว่างพระพิมพ์ที่ทั้งสองท่านเรียกว่า สมัยลพบุรี ได้แบ่งเป็นศิลปะเขมรที่พบในประเทศไทยและสมัยลพบุรี กับแบบอุททองเป็นสมัยลพบุรี เป็นต้น

ความคิดเห็นโดยรวมแล้วเห็นด้วยกับการที่ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแสดงความเห็นว่าพระพิมพ์ส่วนใหญ่แม้จะเป็นสมัยต่าง ๆ ทั้งก่อนหรือร่วมสมัยกับอยุธยาตอนต้น โดยเฉพาะกลุ่มที่ทำจากเนื้อชิน มีรูปแบบซ้ำ ๆ และพบเป็นจำนวนมาก น่าจะเป็นการสร้างขึ้นใหม่ตามพิมพ์เดิมเพื่อการบรรจุในกรุครั้งนี้ เช่น พระพิมพ์แบบปาละของอินเดีย พระพิมพ์แบบสุโขทัย ดังนั้นจึงทรงเรียกว่า “แบบอินเดีย” “แบบสุโขทัย” แทนสมัย

ในการศึกษาครั้งนี้ได้แบ่งพระพิมพ์ออกตามสมัย โดยอิงกับความเห็นของศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล และปรับเปลี่ยนบางสมัย โดยเฉพาะศิลปะลพบุรี เป็นศิลปะเขมรในประเทศไทยและสมัยลพบุรี ดังนี้

๑. แบบต่างประเทศ มีพระพิมพ์แบบปาละของอินเดีย ทำด้วยชิน ๑ องค์ ซึ่งอาจรวมอยู่ในแบบปาละที่พบอยู่ในสมัยทวารวดี

๒. แบบทวารวดี ๕ องค์ เช่น พระพิมพ์แบบพุทธคยา แบบศิลปะปาละของอินเดีย น่าจะเป็นพระพิมพ์แบบปาละของอินเดียที่ในสมัยทวารวดีนำมาใช้ การพบในกรุพระปรางค์ครั้งนี้ อาจทำพิมพ์ขึ้นใหม่ในสมัยอยุธยาพร้อมกับการสร้างกรุในครั้งนี้

๓. แบบเขมรในประเทศไทย พบเป็นจำนวนมากพอสมควร เป็นพระพิมพ์แบบมหายาน เช่น มีพระพุทธรูปเจ้าหลายพระองค์ หรือพระพุทธรูปเจ้าประทับตรงกลาง และด้านข้างมีพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอยู่เบื้องขวา นางปรัชญาปรมิตาอยู่เบื้องซ้าย หรือมีรูปเทวศิระ เป็นต้น ซึ่งมีทั้งพระพิมพ์และแผ่นดินทอง

๔. แบบลพบุรี ในกลุ่มนี้แยกมาจากแบบศิลปะลพบุรี (เขมรในประเทศไทย) โดยสามารถแบ่งกลุ่มรูปแบบได้อีกกลุ่มหนึ่ง ตามลักษณะของพระพุทธรูป โดยรวมกลุ่มที่นายมานิต วาล์โกดม จัดว่าเป็นสมัยอุททองไว้ในสมัยลพบุรีนี้ด้วย

๕. ศิลปะอยุธยา (เลียนแบบสุโขทัย) ส่วนใหญ่ทำเป็นพระพุทธรูปลีลา ทั้งพระพุทธรูปลีลาพระองค์เดียว พระพุทธรูปลีลาอยู่ตรงกลางและมีพระพุทธรูปปางมารวิชัยอีกเป็นจำนวนมาก พระแผงที่เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัยและพระสาวก และพระพุทธรูปปางยมกปาฏิหาริย์ เป็นต้น

๖. ศิลปะอยุธยา (แบบอุททอง ๒ และแบบอุททอง ๓) ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย ปางประทานอภัย ปางสมาธิหรือปางปฐมเทศนา มีทั้งที่เป็นพระพุทธรูปองค์เดียว

ประดิษฐานในซุ้มเรือนแก้ว หรือมีสาวกประกอบ พระลิลาสีงเวียนแบบสุโขทัย พระพุทธรูปประทับเหนือโพธิบัลลังก์ เป็นต้น

จากรูปแบบศิลปกรรมของพระพิมพ์สอดคล้องกับพระพุทธรูปส่วนใหญ่ที่พบ คือ พระพิมพ์ในศิลปะอยุธยาตอนต้นแบบอุทธรุ่นที่ ๒ และ ๓ รวมทั้งพิมพ์ที่ทำเลียนแบบ เช่น พิมพ์สุโขทัย ก็น่าจะสร้างขึ้นเพื่อการบรรจุในพระปรางค์ไม้พวงงานศิลปะที่สร้างสมัยหลังกว่าอยุธยาตอนต้นเลย จึงนับเป็นหลักฐานสำคัญอีกประการหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าพระปรางค์วัดราชบูรณะเป็นงานที่สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา)

แนวคิดและคติการสร้าง พิธีกรรมการบรรจุสิ่งของในกรุ

หลักฐานที่เหลืออยู่จากการลักลอบขุดกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ อย่างน้อยก็ถือว่าเป็นหลักฐานสำคัญอย่างมากเรื่องคติการสร้างและบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ การถวายเครื่องพุทธรูปรวมถึงการบรรจุสิ่งของอื่น ๆ เช่น เครื่องราชกกุธภัณฑ์ เครื่องราชูปโภคต่าง ๆ สิ่งของเหล่านี้ล้วนแต่สร้างและบรรจุได้ตามความเชื่อและพลังศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนาอย่างแท้จริง เนื่องจากเมื่อสร้างเสร็จแล้วก็จะปิดกรุเป็นการถาวรไม่มีการเปิดอีกเลยจนกว่าเจดีย์จะพังทลายลงมา

กรุพระปรางค์วัดราชบูรณะถือเป็นกรุสุดท้ายในกลุ่มพระปรางค์ขนาดใหญ่ที่เหลืออยู่ โดยที่ผ่านมายังไม่มีการลักลอบขุดกรุ จนกระทั่งถูกผู้ร้ายลักขุดกรุตามที่เป็นข่าว แต่สมบัติส่วนที่เหลือก็ยังนับเป็นหลักฐานสำคัญพอที่จะสันนิษฐานเกี่ยวกับพิธีกรรมในการบรรจุสิ่งของเหล่านี้ได้มากพอสมควร

๑. คติการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและการถวายสิ่งของเพื่อเป็นพุทธรูปรูปในการสถาปนาเจดีย์

จากหลักฐานที่พบที่เกี่ยวข้องกับการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุของกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะแห่งนี้ชัดเจนอย่างมาก ตามบันทึกของนักโบราณคดีในการค้นหาสิ่งของภายหลังจากการถูกลักลอบขุดกรุ ตามบันทึกกล่าวว่า ได้พบกรุชั้นที่ ๒ และชั้นที่ ๓ ซึ่งอยู่ลึกลงไปจากชั้นแรกโดยเฉพาะในชั้นที่ ๓ นี้ยังไม่ได้มีการรบกวนจากคนร้ายเพราะเพิ่งพบ แล้วจึงทำการเปิดใหม่ ตามบันทึกกล่าวว่า ห้องกรุชั้นที่ ๓ มีขนาดกว้างและยาวประมาณ ๐.๘๐ เซนติเมตร และเป็นกรุสำหรับบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ โดยได้พบสิ่งของที่วางอยู่ในตำแหน่งเดิม อันประกอบด้วย เจดีย์ทองคำ ซึ่งน่าจะเป็นเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุซึ่งมีภาชนะครอบไว้ ๔ ชั้น ได้แก่ ชั้นนอกสุดเป็นเหล็กบุชิน ชั้นที่ ๒ และชั้นที่ ๓ เป็นทองเหลือง ชั้นที่ ๔ เป็นเงิน แล้วจึงถึงชั้นเจดีย์ทองคำที่เปิดได้ ภายในบรรจุพระพุทธรูปทองคำ พระเจดีย์แก้วผลึก (ซึ่งน่าจะเป็นเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ) พระพุทธรูปแก้วผลึก ที่สำคัญคือ จาริกลานทองคำ หรือแผ่นพระสุพรรณบัฏซึ่งจารึก

ด้วยอักษรขอม กล่าวถึง “กมรเตงธรรมาภินันท์” ได้เลื่อนตำแหน่งเป็น “ศรีจันทรภาณุชัยวรราชโหราธิบดี”^{๑๔} นอกจากนั้นยังมีสิ่งของเล็ก ๆ ที่บรรจุร่วมกันในเจดีย์ ภายนอกเจดีย์ยังพบสิ่งของที่บรรจุไว้บริเวณรอบ ๆ เจดีย์ทองคำ เช่น พระพุทธรูปทองคำ เงิน สำริด พระพิมพ์ชิน ข้าวของเครื่องใช้จำพวกภาชนะทำจากเงิน สำริด ทองเหลือง เครื่องเคลือบ และรูปสัตว์ต่าง ๆ ทำด้วยทองคำ และเงิน พิมพ์เป็นแผ่นๆ บรรจุเรียงรายอยู่โดยรอบ

ประเพณีการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุในการสร้างพระเจดีย์

จากการค้นพบกรุที่วัดราชบูรณะในส่วนของกรุที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุถือว่ายังอยู่ในสภาพที่ไม่ได้ถูกรบกวนหรือทำลายโดยคนร้าย เพราะยังอยู่ในสภาพเดิมที่มีการค้นพบเจดีย์ทองคำที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุพร้อมเจดีย์ครอบหลายชั้น ซึ่งประเพณีการบรรจุลักษณะเดียวกันนี้ได้พบหลักฐานเช่นเดียวกันอย่างน้อย ๒ แห่ง มีลักษณะการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุเช่นเดียวกันคือ กรุพระปรางค์วัดมหาธาตุ ออยุธยา ที่เจดีย์ประธานและเจดีย์บริวารประจํามุมด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ลักษณะการบรรจุไว้ในสถูปที่ทำซ้อนกันหลายชั้นและชั้นในสุดเป็นเจดีย์หรือผอบที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุพร้อมมีการบรรจุ พระพุทธรูป พระพิมพ์ ที่สร้างจากทองคำ สำริด และชิน รวมทั้งการบรรจุสิ่งของมีค่าเพื่อเป็นพุทธบูชาาร่วมกัน

ข้อสันนิษฐานที่ ๑

เรื่องการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุและพระธาตุ

การสร้างเจดีย์หรือพระธาตุมักมีการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและพระธาตุไว้ภายในเจดีย์ตามคติคือ มีการประดิษฐานไว้ในห้องกรุที่มีการสร้างเป็นห้องก่อผนังป้องกัน พระบรมสารีริกธาตุต้องประดิษฐานอยู่ระดับเดียวกับพื้นดิน ตัวอย่างที่วัดราชบูรณะ หรือมีการฝังลงไปใต้ดินเล็กน้อยบริเวณใจกลางเจดีย์ เช่นหลักฐานที่พบที่พระปรางค์ประธานวัดมหาธาตุ ลีกลงไปจากระดับพื้นเล็กน้อย ซึ่งหลักฐานนี้น่าจะเป็นประเพณีการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและพระธาตุตามตำนานและจารึกที่กล่าวถึงทั้งในสมัยสุโขทัยและล้านนา

ตามความเชื่อที่สืบทอดกันมาเรื่องการสร้างเจดีย์เชื่อว่าเป็นการสร้างขึ้นเพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุหรือพระเกศาธาตุของพระพุทธเจ้า ตามตำนานมักกล่าวถึงว่าเมื่อมีการพบหรืออัญเชิญพระเกศาธาตุหรือพระบรมสารีริกธาตุ จะมีการสร้างสถูปเพื่อบรรจุพระเกศาธาตุหรือพระบรมสารีริกธาตุนั้นเพื่อการบูชา หรือในกรณีที่มีเจดีย์พังทลายลงมากจะมีการอัญเชิญพระธาตุออกมา

^{๑๔} กรมศิลปากร, จิตรกรรมและศิลปวัตถุในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนคร ศรีอยุธยา, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๕๗), หน้า ๖๓.

และสร้างสถาปเพื่อบรรจุพระธาตุใหม่อีกครั้ง ตัวอย่างเช่น ในศิลาจารึกหลักที่ ๑ จารึกพ่อขุนรามคำแหงที่กล่าวถึงเมื่อครั้งพระองค์เสด็จเมืองศรีสัชนาลัย “๑๒๐๗ (พ.ศ. ๑๘๒๘) ให้ขุดเอาพระธาตุออกทั้งหลายเห็น กระทำบูชาบำเรอแก่พระธาตุได้หวัน จึงเอาฝังในกลางเมืองศรีสัชนาลัย และก่อพระเจดีย์เหนือหกเข้า (๒ ปี) จึงแล้ว ตั้งเวียงผาล้อมพระมหาธาตุ สามเข้าจึงแล้ว”^{๑๕} หมายถึงเมื่อพระองค์เสด็จเมืองศรีสัชนาลัยได้มีการสร้างพระธาตุขึ้นใหม่กลางเมืองโดยมีการขุดพระธาตุ อาจจะมาจากเจดีย์องค์เดิมที่พังทลายลงแล้ว อัญเชิญมาฝังหรือมาประดิษฐานที่กลางเมืองแล้วสร้างเจดีย์ครอบพระธาตุนั้นเป็นเวลา ๒ ปี (ข้าว) จึงแล้วเสร็จ

หลักฐานการสร้างพระธาตุจึงมักกล่าวถึงการได้พระธาตุมาหรือการอัญเชิญพระธาตุมาแล้วจึงสถาปนาเจดีย์เพื่อบรรจุพระธาตุนั้น เช่น ตำนานการสร้างพระธาตุในล้านนา ในสมัยพระเจ้ากือนา ได้นิมนต์พระสุนทรจากกรุงสุโขทัยเพื่อไปทำสังฆกรรมภิกษุในล้านนา พระสุนทรได้อัญเชิญพระธาตุจากสุโขทัยไปยังล้านนา ๒ ดวง ดวงหนึ่งบรรจุในเจดีย์ที่วัดบุปผาราม (สวนดอก) ในเจดีย์ที่พระเจ้ากือนาทรงสร้างขึ้น และอีกดวงหนึ่งให้อัญเชิญขึ้นหลังช้าง เมื่อช้างไปหยุด ณ ที่แห่งใดก็ให้สร้างพระธาตุไว้ ณ ที่นั้น ช้างได้ไปหยุดบนดอยสุเทพจึงสร้างเจดีย์ขึ้นเพื่อบรรจุพระธาตุนั้น ชื่อว่าพระธาตุดอยสุเทพ^{๑๖} เป็นต้น

สันนิษฐานว่าการบรรจุพระธาตุในการสร้างเจดีย์คือ มีการอัญเชิญพระธาตุมาประดิษฐานขึ้นก่อน แล้วจึงสร้างเจดีย์ครอบพระธาตุหรือครอบสถานที่ที่มีการพบพระบรมสารีริกธาตุนั้น มักพบว่าการประดิษฐานพระธาตุนั้นจะอยู่ระดับเดียวกับพื้น จากหลักฐานที่พบที่วัดราชบูรณะแห่งนี้ หรือตามเจดีย์ในล้านนาที่มีหลักฐานหรือร่องรอยการบรรจุพระธาตุเหลืออยู่ เช่น ที่วัดเจดีย์หลวง กลางเมืองเชียงใหม่ หรือวัดอุโมงค์ (สวนพุทธธรรม) เมืองเชียงใหม่ ที่มีการขุดแต่งและพบว่าการเจาะอุโมงค์ที่สามารถเดินเข้าไปภายในองค์เจดีย์ได้จนถึงตรงกลาง (ระดับเดียวกับพื้นดิน) ได้พบห้องกรุที่สันนิษฐานว่าเป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งน่าจะมีการบรรจุสิ่งของเพื่อเป็นพุทธบูชาไว้ด้วย เพราะมีการสร้างเป็นห้องกรุบรรจุสิ่งของ และพบว่าทั้งสองแห่งนี้มีการทำอุโมงค์ทางเดินเพื่อเข้าไปบูชาพระบรมสารีริกธาตุได้ อาจเป็นเจดีย์ที่มีขนาดใหญ่มากสำหรับพระธาตุขนาดเล็กจะปิดตายไม่สามารถเข้าไปได้

สำหรับหลักฐานที่พบในสมัยอยุธยา ไม่สามารถเข้าไปภายในได้ และมีการออกแบบโดยปิดมิดชิดมั่นคงแข็งแรงป้องกันการพังทลาย หรือการโจรกรรมไว้หลายชั้น ที่สำคัญคือ การมีห้องที่ก่อกำแพงป้องกันเป็นแนวสลับกันไปจากระดับพื้นของคูหาปราสาทลงไปยังระดับพื้นดิน เช่น วัดราช

^{๑๕} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย* (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๒๗. จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลอง ๗๐๐ ปี ลายสือไทย พุทธศักราช ๒๕๒๖), หน้า ๑๙.

^{๑๖} พระปัญญาเถร, *ชินกาลมาลีปกรณ์*, แปลโดย แสง มนวิthur, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: มิตรนภาการพิมพ์, ๒๕๑๐. พิมพ์เป็นอนุสรณ์แด่ นายกี นิยมานเหมินท์), หน้า ๑๐๕.

บุรณะทำเป็นห้องกรูถึง ๓ ชั้น ชั้นล่างสุดที่อยู่ระดับพื้นดินจึงเป็นห้องที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ จะมีแผ่นปิดกรูที่เป็นแผ่นหินขนาดหนามากปิดอยู่ ส่วนที่วัดมหาธาตุก็น่าจะมีลักษณะเดียวกัน เพียงแต่กรูชั้นบน ๆ ถูกรบกวนโดยคนร้ายที่ลักลอบขุด แต่กรูชั้นสุดท้ายที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ คนร้ายขุดไปไม่ถึง กรมศิลปากรจึงค้นพบอยู่ในสภาพเดิม

ข้อสันนิษฐานที่ ๒

การสร้างเครื่องป้องกันหลายชั้นเพื่อการรักษาพระบรมสารีริกธาตุ

รูปที่ ๑๒ เจดีย์ทองคำ
บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
เจ้าสามพระยา

การที่มีการสร้างกรูก่อกำแพงมั่นคงแข็งแรง มีแผ่นปิดกรูด้วยหินขนาดใหญ่และหนา รวมทั้งการบรรจุที่ต้องมีภาชนะหรือเจดีย์ครอบไว้หลายชั้น ชั้นนอกเป็นวัสดุที่คงทน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นหิน บางแห่งจะเป็นเหล็กก็มี ชั้นในเข้าไปจะเป็นชิน สำริด ไม้ เงิน ทองคำ และแก้วผลึก เป็นต้น ตัวอย่างที่สำคัญมากคือ กรูปรังค์ประธานวัดมหาธาตุ ที่มีเจดีย์ครอบถึง ๗ ชั้น และชั้นนอกสุดเป็นหิน ส่วนที่วัดราชบุรณะมีเจดีย์ครอบ ๔ ชั้น ชั้นนอกสุดเป็นเหล็ก ชั้นในสุดส่วนใหญ่จะเป็นทองคำ และส่วนที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ชั้นในสุดส่วนใหญ่เป็นทองคำหรือแก้วผลึก (รูปที่ ๑๒)

การที่ต้องมีวัสดุครอบไว้หลายชั้นและเป็นวัสดุที่มีความมั่นคงแข็งแรงไว้ด้านนอก เป็นเครื่องป้องกันพระบรมสารีริกธาตุ เพราะถือเป็นพระธาตุศักดิ์สิทธิ์ เป็นสิ่งของหายาก และประการสำคัญเชื่อมโยงกับคติเรื่องการสืบทอดพระศาสนา ตามความเชื่อที่ว่าเมื่อศาสนาเสื่อมลง ไม่มีการทำนุบำรุงพระศาสนา หรือบ้านเมืองถูกทิ้งร้างไป ทำให้เจดีย์

พังทลายลงมา ส่วนของพระบรมสารีริกธาตุจะยังคงอยู่เพื่อจะได้มีการนำไปบูชาต่อเป็นการสืบศาสนา เช่น มีการสร้างเจดีย์ครอบขึ้นใหม่ หรือมีการอัญเชิญไปประดิษฐานยังที่แห่งใหม่ ศาสนาจะได้คงอยู่สืบไป เช่นในจารึกหลักที่ ๑ ซึ่งกล่าวถึงพ่อขุนรามให้ขุดเอาพระธาตุฝังลงกลางเมือง และสร้างพระเจดีย์ขึ้นใหม่เพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ก็แสดงให้เห็นว่าพระองค์ได้พระธาตุซึ่งอาจจะมาจากเจดีย์ที่พังทลายลงมาแล้ว จึงทรงสถาปนาเจดีย์แล้วบรรจุพระธาตุขึ้นใหม่ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังสังเกตได้ว่านอกจากสร้างหลายชั้นแล้ว วัสดุแต่ละชั้นยังเป็นสิ่งของที่มีค่า ทั้งเงิน ทองคำ และแก้วผลึก เหล่านี้ล้วนแต่เป็นของมีค่า ไม่เสื่อมสภาพ จึงล้วนเป็นเครื่องป้องกันพระบรมสารีริกธาตุด้วยทางหนึ่ง รวมทั้งพบว่ามีการใส่น้ำมันจันทน์หอมแช่พระบรมสารีริกธาตุเพื่อรักษาด้วย

ข้อสันนิษฐานเรื่องที่ ๓

เรื่องประเพณีการบรรจุสิ่งของร่วมกับพระบรมสารีริกธาตุเพื่อเป็นพุทธบูชา

จากการขุดกรุวัดราชบูรณะและวัดมหาธาตุ นอกเหนือจากเรื่องคติการสร้างและวิธีการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุแล้วยังพบว่า มีการบรรจุสิ่งของไว้ในกรุด้วย ซึ่งสำหรับกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะต้องแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนใหญ่ ๆ คือ ส่วนของความเชื่อทางศาสนา ได้แก่ พระพุทธรูป พระพิมพ์ และเครื่องพุทธบูชา กับส่วนที่ ๒ เป็นเครื่องทรง เครื่องราชูปโภคและเครื่องราชกกุธภัณฑ์ สำหรับพระมหากษัตริย์ จึงแสดงให้เห็นว่านอกจากคติการสร้างเพื่อพุทธศาสนาแล้ว น่าจะมีคติการสร้างเพื่อการอุทิศถวายแด่พระมหากษัตริย์หรือผู้ถวายชนม์ด้วยเช่นกัน

การถวายเป็นพุทธบูชาเพื่อการสืบพระศาสนาและเครื่องพุทธบูชา

สำหรับกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ มีการค้นพบสิ่งของที่บรรจุร่วมกับผอบพระบรมสารีริกธาตุและร่วมในกรุเดียวกันกับพระบรมสารีริกธาตุคือ ในกรุชั้นที่ ๓ สำหรับวัตถุที่พบว่ามี การบรรจุอยู่ในผอบร่วมกับพระบรมสารีริกธาตุ คือ พระพุทธรูปและพระพิมพ์ทองคำ แผ่นพระสุพรรณบัฏที่มีจารึก เป็นต้น ส่วนนอกเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุยังพบพระพุทธรูป พระพิมพ์ ที่บรรจุร่วมกันเป็นจำนวนมาก ดังนั้น ในกรุชั้นนี้จึงน่าจะเป็นการสร้างขึ้นตามคติของการสืบพระศาสนา นอกจากนี้ในกรุชั้นอื่น ๆ ยังมีการบรรจุพระพุทธรูป พระพิมพ์ เป็นจำนวนมาก ทั้งหมดคงสร้างขึ้นตามความเชื่อที่ว่า เมื่อศาสนาครบ ๕,๐๐๐ ปี จะหมดยุคของพระพุทธเจ้าศรีศากยมุนี ศาสนาจะเสื่อมลงจนคนไม่รู้จักพระศาสนา จึงมีพิธีการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและปกปักรักษาไว้เป็นอย่างดี ส่วนพระพุทธรูปและพระพิมพ์คงสร้างขึ้นเพื่อการสืบศาสนาตามคำกล่าวที่ว่า ถ้าเจดีย์พังทลายลงหรือศาสนาเสื่อมไม่มีคนทำนุบำรุงรักษาเจดีย์ เมื่อมีการมาพบพระพุทธรูปและพระพิมพ์ที่บรรจุอยู่จะได้นำไปบูชา หรือสร้างเจดีย์ขึ้นครอบใหม่ เพื่อเป็นการดำรงให้ศาสนาพุทธคงอยู่สืบไป

เครื่องพุทธบูชา (รูปที่ ๑๓)

สิ่งของเครื่องใช้ชุดหนึ่งที่เป็นจำพวกพระปรางค์จำลอง เครื่องทองที่ทำเป็นช้างทรงเครื่อง ภายในมีผอบบรรจุสิ่งของมีค่า (อาจเป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ) ต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง แผ่นทอง จำหลักเป็นรูปสัตว์หิมพานต์ และสัตว์ในธรรมชาติ เช่น ช้าง ม้า สิงห์ หงส์ นาค ปลา เต่า เป็นต้น เหล่านี้อาจทำขึ้นเพื่อเป็นพุทธบูชา และอีกส่วนหนึ่งอาจเกี่ยวข้องกับสิ่งของเพื่อการอุทิศให้กับผู้สิ้นพระชนม์ก็ได้

สำหรับการบรรจุสิ่งของมีค่าเพื่อเป็นพุทธบูชานี้ได้พบหลักฐานครั้งสำคัญเกี่ยวกับการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและเครื่องพุทธบูชาในคราวที่มีการเจาะเจดีย์เมื่อครั้งสร้างเขื่อนภูมิพลนั้น

รูปที่ ๑๓ ช้างทรงเครื่อง
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
เจ้าสามพระยา

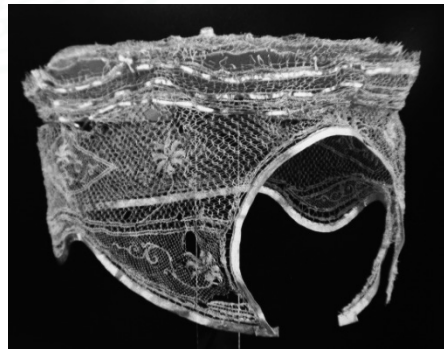
เมืองโบราณที่อยู่ในเขตอำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่ อยู่ในเขตพื้นที่น้ำท่วมถึงจึงได้มีการสำรวจเมือง เจดีย์ต่าง ๆ และได้มีการเปิดกรุเจดีย์เพื่อสำรวจสิ่งของที่บรรจุอยู่ภายใน เพื่อนำออกมาเก็บรักษา จึงได้มีการค้นพบการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและเครื่องพุทธบูชาบรรจุไว้ภายใน ตัวอย่างสิ่งของที่พบ ได้แก่ พระบรมสารีริกธาตุที่บรรจุไว้ในผอบแก้ว และมีภาชนะครอบหลายชั้น พระพุทธรูป พระพิมพ์ พระบฏ และเครื่องพุทธบูชาต่าง ๆ ในชุดเครื่องสูง เช่น บัลลังก์ ฉัตร เครื่องสูง ตุง เครื่องประดับ เช่น แหวน ส่วนใหญ่เป็นของจำลอง ทำจากเงินและทอง นอกจากนี้ยังเป็นสิ่งของที่เป็นข้าวของเครื่องใช้ เช่น เครื่องถ้วยจีน เป็นต้น

สิ่งของเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นสิ่งของมีค่าและมีความมั่นคงถาวร เพราะส่วนหนึ่งทำจากทองคำ เงิน อัญมณี สำริด เป็นการบรรจุร่วมกับพระบรมสารีริกธาตุเพื่อเป็นพุทธบูชา ซึ่งคตินี้ น่าจะเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนิกชนโดยทั่วไปทุกยุคสมัย ตามหลักฐานที่พบในล้านนา ลังกา และพม่า โดยเฉพาะ

ในประเทศพม่า ถือว่ามีศรัทธาอย่างสูงต่อการถวายสิ่งของมีค่าแด่พระศาสนา เช่น พระนางชินสอพุทธทรงถวายทองคำน้ำหนักเท่ากับพระองค์ เพื่อปิดมหาธาตุเจดีย์ชเวดากอง หรือประเพณีการถวายสิ่งของ ทั้งสร้อย เข็มขัด แหวน และเครื่องประดับอื่น ๆ ที่ทำจากทองคำ อัญมณี ถวายโดยการแขวนไวยอดฉัตร พระธาตุสำคัญของเมืองพม่า เช่น เจดีย์ชเวดากอง เป็นต้น เหล่านี้ถือเป็นเครื่องพุทธบูชา

๒. คติการบรรจุสิ่งของมีค่าเพื่อการอุทิศถวายแด่ผู้สิ้นพระชนม์ น่าจะมีความเชื่อเรื่องหน่อพุทธางกูร (รูปที่ ๑๔)

สิ่งของอีกส่วนหนึ่งที่พบจากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ คือ ชุดเครื่องทรงพระมหากษัตริย์ เครื่องราชกกุธภัณฑ์ เครื่องราชูปโภค และข้าวของเครื่องใช้อื่น ๆ อาจเป็นเครื่องประกอบพระราชอิสริยยศ เช่น ชุดพานพระศรี พระสุพรรณศรี กระปุกตลับต่าง ๆ ส่วนใหญ่เป็นเครื่องทอง ประดับ

รูปที่ ๑๔ พระมาลาทองคำ
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา

ลวดลายและอัญมณีรวมทั้งจาริกลานทอง สิ่งของเหล่านี้สร้างขึ้นเพื่อบรรจุไว้ในกรุโดยสร้างแล้วปิดตาย เท่ากับว่าสร้างขึ้นตามความเชื่อเพื่อการอุทิศถวายแด่ผู้สิ้นพระชนม์อย่างแท้จริง ตามความเชื่อเรื่องโลกหน้า

รูปที่ ๑๕ จิตรกรรมเรื่องพระอดีตพุทธเจ้าที่ผนังกรุ ปรากฏประธาน วัตรชาบุรณะ

ข้อสันนิษฐานความเชื่อเรื่องหน่อพุทธางกูร

จากหลักฐานทางศิลปกรรมที่พบเกี่ยวกับประเพณีการสร้างพระธาตุ การสร้างกรุเพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ เครื่องพุทธบูชา รวมทั้งการถวายสิ่งของเพื่อการพระราชกุศลสัมพันธ์กับงานจิตรกรรมฝาผนังที่เขียนเรื่อง เท่าที่ประมวลได้คือ พระอดีตพุทธเจ้า (๒๔ พระองค์) ชาตกในชุด ๕๐๐ พระชาติ ทศชาติ พุทธประวัติ ซึ่งแสดงไว้อย่างละเอียด (รูปที่ ๑๕) การเขียนจิตรกรรมในส่วนนี้เขียนไว้และปิดตายไม่ได้ให้คนทั่วไปได้ชม แสดงว่าเป็นการเขียนเพื่อความเชื่ออย่างแท้จริง โดยการสันนิษฐานในขั้นต้นอาจหมายถึงการเขียนเพื่อเป็นพุทธบูชา ในลักษณะเดียวกับการสร้างพระพุทธรูปและพระพิมพ์ เพื่อเป็นพุทธบูชาและการสืบพระศาสนาก็ได้

รูปที่ ๑๖ จุลมงกุฎทรงน้ำเต้า
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
เจ้าสามพระยา

แต่สำหรับที่กรุพระปรางค์วัดราชบูรณะอาจมีแนวความคิดที่แทรกเพิ่มเติมคือเรื่องหน่อพุทธางกูร ตามข้อสันนิษฐานที่ว่าพระมหากษัตริย์ หรือพระบรมวงศานุวงศ์ เมื่อสวรรคตหรือสิ้นพระชนม์แล้วจะเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ หรือพระองค์คือพระโพธิสัตว์ผู้เสด็จลงมาเสวยพระชาติเป็นมนุษย์เพื่อช่วยเหลือมนุษย์ เมื่อสวรรคตแล้วจะกลับไปเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์บนสวรรค์ชั้นดุสิต หรืออาจบำเพ็ญทานบารมีหลายพระชาติ แล้วสุดท้ายจึงจะเสวยพระชาติเป็นพระพุทธเจ้า

การตีความวัดราชบูรณะกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ มีหลักฐานชัดเจนว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) ทรงสถาปนาขึ้นเพื่อการพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลแด่พระเชษฐาทั้งสองพระองค์

หลักฐานสิ่งของที่บรรจุร่วมในกรุที่สำคัญคือ ชุดเครื่องทรงพระมหากษัตริย์หรือเจ้านาย พร้อมเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เครื่องราชูปโภคต่าง ๆ สิ่งของเหล่านี้มีวัตถุประสงค์เพื่อถวายต่อบุคคล ไม่ใช่เครื่องพุทธบูชาต่อพระศาสนา (รูปที่ ๑๖) เป็นเครื่องอุทิศถวายต่อผู้สิ้นพระชนม์ เป็นสิ่งของจำพวกเครื่องทรงและข้าวของเครื่องใช้ที่ถวายตามความเชื่อว่าผู้สิ้นพระชนม์จะได้ทรงนำไปใช้

จึงสันนิษฐานว่าส่วนหนึ่งของการสร้างและการอุทิศถวายนี้ น่าจะสร้างขึ้นถวายเจ้าอ้ายพระยาและเจ้ายี่พระยาตามคติเรื่องหน่อพุทธางกูร เมื่อประมวลกับงานจิตรกรรมอธิบายได้ว่า

คติการสร้างพระอดีตพระพุทธเจ้า ในความหมายว่าพระพุทธเจ้าไม่ได้มีพระองค์เดียว มีหลายพระองค์มากมายมหาศาลจนไม่สามารถประมาณได้ หรือเท่าที่นับได้ในชุด ๒๔ พระองค์ ๒๗ หรือ ๒๘ พระองค์ ตามแต่หลักฐานการเชื่อมโยงและการนับจำนวน เป็นต้น

การสร้างชาดกในชุด ๕๐๐ พระชาติ ในความหมายคือ พระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์กว่าจะทรงตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ละพระองค์ต้องทรงบำเพ็ญทานบารมีหลายพระชาติ เช่น พระศรีศากยมุนีทรงบำเพ็ญทานบารมีถึงราว ๕๐๐ พระชาติจึงจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

เพราะฉะนั้น การที่พระมหากษัตริย์หรือพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง สิ้นพระชนม์ อาจหมายถึงพระโพธิสัตว์พระองค์หนึ่งได้จุติลงมาบนโลกมนุษย์เป็นพระโพธิสัตว์เพื่อบำเพ็ญทานบารมีพระชาติหนึ่ง และอาจต้องบำเพ็ญทานบารมีไปอีกหลาย ๆ พระชาติ จนไปตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ดังนั้น ในความหมายพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ คือ หน่อพุทธางกูร หรือพระโพธิสัตว์ผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าองค์ต่อไป

แนวความคิดนี้สอดคล้องกับคำจารึกต่าง ๆ ที่พบตามจารึกและฐานพระพุทธรูปในศิลปะสุโขทัย ล้านนา และอยุธยา ในการสร้างพระพุทธรูปเพื่อการถวายในพุทธศาสนา การจารึกมักจะกล่าวถึงผู้สร้าง การสร้างอุทิศถวายและการขอผลบุญกุศลให้ไปเกิดในชาติหน้าที่ดีขึ้น และมีการขอให้ไปเกิดในยุคพระศรีอาริย์ มีบางจารึกที่ขอให้ถึงซึ่งพระนิพพาน ในความหมายคือ การหลุดพ้นคือการเป็นพระพุทธรูปเจ้านั่นเอง

คติความเชื่อเรื่องพระมหากษัตริย์ทรงเปรียบเสมือนพระโพธิสัตว์นี้ น่าจะเกี่ยวข้องกับหลักฐานในสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ที่สถาปนาวัดพระศรีสรรเพชญ์และในพงศาวดารกล่าวถึงการสร้างประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์ ๕๐๐ พระชาติถวายวัดพระศรีสรรเพชญ์^{๑๗} ซึ่งได้มีการค้นพบประติมากรรมชุดนี้หลายชิ้น นอกจากนี้ยังพบว่าวัดพระศรีสรรเพชญ์มีการสร้างเจดีย์บริวารล้อมรอบทั้งหมด ๒๘ พระองค์ คติความได้ว่าเป็นเจดีย์ที่แทนพระอิตตพุทธเจ้า^{๑๘} แสดงให้เห็นว่าคติความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์และพระอิตตพุทธเจ้ายังมีอยู่อย่างชัดเจนในรัชกาลของพระองค์ที่สืบทอดมาจากพระราชบิดา

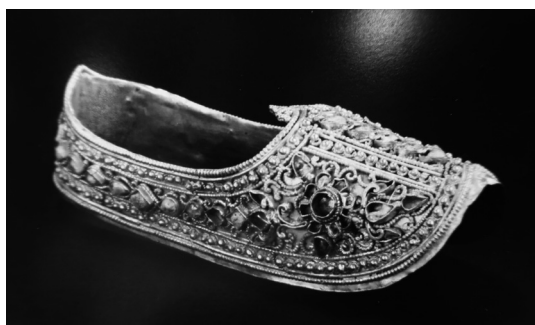
อาจกล่าวได้ว่า การสถาปนาวัดราชบูรณะโดยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) เป็นการสถาปนาพระธาตุในการพระพุทธรูปศาสนา มีการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุตามแบบโบราณราชประเพณี และสร้างขึ้นเนื่องในการพระราชกุศลถวายแด่พระเชษฐาทั้งสองพระองค์ที่สิ้นพระชนม์ในวาระเดียวกัน จากสิ่งของที่บรรจุไว้ในกรูร่วมกับพระบรมสารีริกธาตุอาจแบ่งออกเป็น ๒ หมวด คือ หมวดหนึ่ง สร้างขึ้นเพื่ออุทิศถวายในพระพุทธรูปเพื่อการสืบพระศาสนา ตั้งแต่ประเพณีการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุที่มีการฝังอย่างมั่นคงแข็งแรง ก่อกรุผนังกำแพงและการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุที่ต้องมีเจดีย์ครอบหลายชั้น มีการบรรจุพระพุทธรูปและพระพิมพ์เป็นจำนวนมาก รวมทั้งเครื่องพุทธรูปบูชาต่าง ๆ เป็นต้น

ส่วนสิ่งของอีกหมวดหนึ่ง ได้แก่ ชุดเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เครื่องราชูปโภค รวมถึงสิ่งของเครื่องใช้ที่มีค่าต่าง ๆ ที่เป็นส่วนของเครื่องทรงและเครื่องประกอบพระราชอิสริยยศ พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ (รูปที่ ๑๘, ๑๙) เหล่านี้น่าจะสร้างขึ้นเพื่อการอุทิศส่วนพระราชกุศลแด่ผู้สิ้นพระชนม์ และสร้างตามคติเรื่องหน่อพุทธางกูรเพื่อถวายแด่เจ้าอ้ายพระยาและเจ้ายี่พระยา ตามความเชื่อที่ว่าทั้งสองพระองค์ได้เสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์พระชาติหนึ่ง เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วจะไปเป็นพระโพธิสัตว์และในพระชาติต่อ ๆ ไปจะได้เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งจากสิ่งของที่บรรจุร่วมกันในกรูนี้อาจตีความเชื่อมโยงกับหลักฐานงานจิตรกรรมที่เขียนเรื่อง พระอิตตพุทธเจ้าในความหมายว่า มีพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ ชาดก ๕๐๐ พระชาติ ในความหมายถึงพระพุทธเจ้า

^{๑๗} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๓, หน้า ๒๑๙.

^{๑๘} ศักดิ์ชัย สายสิงห์, เจดีย์ในประเทศไทย: รูปแบบ พัฒนาการและพลังศรัทธา, หน้า ๕๔๒ - ๕๔๔.

แต่ละพระองค์จะต้องบำเพ็ญทานบารมีหลายพระชาติกว่าจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า อาจแปลความได้ว่าเปรียบเสมือนเจ้าอ้ายพระยาและเจ้ายี่พระยาได้เสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์พระชาติใด พระชาติหนึ่งในจำนวนหลาย ๆ พระชาติ เป็นต้น

รูปที่ ๑๗ ฉลองพระบาท
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา

รูปที่ ๑๘ ชุดเครื่องราชกกุธภัณฑ์
ที่มา: พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา

บทสรุป

พระพุทธรูปและพระพิมพ์ในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะพบหลายสมัยด้วยกัน ทั้งที่เป็นรูปแบบศิลปะต่างประเทศ ได้แก่ ศิลปะอินเดีย ลังกา เขมร แต่พบน้อยมาก ส่วนใหญ่ที่พบเป็น พระพุทธรูปและพระพิมพ์ในสมัยอยุธยาตอนต้น ร่วมสมัยกับการสร้างพระปรางค์ ที่พบมากที่สุดคือ พระพุทธรูปแบบอุททองรุ่นที่ ๓ และรองลงมา คือ แบบอุททองรุ่นที่ ๒ จึงเป็นหลักฐานสำคัญที่บอกได้ว่า พระพุทธรูปทั้งสองแบบเป็นรูปแบบที่นิยมสร้างในสมัยอยุธยาตอนต้น คือ แบบอุททองรุ่นที่ ๒ ยังเป็นรูปแบบที่ต่อเนื่องมาจากสมัยลพบุรี ส่วนแบบอุททองรุ่นที่ ๓ เป็นอิทธิพลศิลปะสุโขทัยที่เข้ามาแล้วตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งน่าจะเกิดขึ้นในสมัยของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) เมื่อพระองค์ได้ทรงครองเมืองพิษณุโลกและมีสัมพันธไมตรีกับเมืองสุโขทัย

สำหรับคติการสร้างพระพุทธรูปและพระพิมพ์ที่สร้างขึ้นเป็นจำนวนมากนั้น น่าจะสร้างขึ้นตามคติการสืบพระศาสนา เพราะมีการสร้างกรุบรรจุไว้อย่างดี สำหรับพระพิมพ์ได้แบบอย่างและคตินิยมของพระพิมพ์ในสมัยอยุธยาตอนต้น เช่น พิมพ์พระพุทธรูปลีลา พระแสง เป็นต้น

อีกประเด็นหนึ่ง คือ เรื่องคติความเชื่ออาจมีความเกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องหน่อพุทธรังษี เรื่องพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ ทรงเป็นหน่อพุทธรังษี เมื่อสวรรคตไปแล้วจะบังเกิดเป็นพระโพธิสัตว์ และอนาคตพระพุทธเจ้าองค์ต่อ ๆ ไป สอดคล้องกับประเพณีการสร้างสิ่งของเพื่อการอุทิศถวายและเรื่องราวในงานจิตรกรรม

รัตนพิมพวงศ์: ตำนานพระแก้วมรกต จากวรรณกรรมบาลีล้านนาสู่กรุงรัตนโกสินทร์*

รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภัคดีคำ**

บทนำ

พระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร หรือ พระแก้วมรกต เป็นพระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองสำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีประวัติความเป็นมาที่ยาวนาน และมีการนำเรื่องราวของพระแก้วมรกตมาแต่งเป็นหนังสือประเภท “ตำนาน” ตั้งแต่โบราณ ทั้งที่แต่งเป็นภาษาบาลี และที่แต่งเป็นภาษาพื้นเมือง ตำนานพระแก้วมรกต ฉบับที่เก่าแก่ที่สุดซึ่งปรากฏหลักฐานในปัจจุบัน เป็นตำนานซึ่งแต่งเป็นภาษาบาลี รู้จักกันดีในชื่อภาษาบาลีว่า “รัตนพิมพวงศ์” (รัตนพิมพวงศ์)

รัตนพิมพวงศ์ หรือ ตำนานพระแก้วมรกตฉบับภาษาบาลีนี้เป็นที่รับรู้และส่งผลอิทธิพลต่อการเขียนตำนานพระแก้วมรกตต่อมาทั้งตำนานที่แต่งเป็นภาษาบาลี เช่น ชินกาลมาลินี หรือ ชินกาลมาลีปกรณ์ ซึ่งพระรัตนปัญญาเถระแต่งที่เชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๐ และสังคีตยวงศ์ ซึ่งพระพิมลธรรม ต่อมาคือ สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๒ เป็นต้น รวมทั้งยังส่งผลอิทธิพลต่อตำนานพระแก้วมรกตฉบับภาษาพื้นเมือง เช่น ตำนานพระแก้วมรกตฉบับหลวงพระบาง รวมทั้งการแปลรัตนพิมพวงศ์เป็นภาษาไทย

อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันแม้จะมีการศึกษาเกี่ยวกับพระแก้วมรกตในด้านต่าง ๆ เช่น ประวัติ รูปแบบศิลปกรรม ฯลฯ แต่ยังไม่ค่อยมีการศึกษาที่มาและอิทธิพลของรัตนพิมพวงศ์ที่มีต่อการเขียนและการแปลตำนานพระแก้วมรกตสำนวนต่าง ๆ มากนัก

ดังนั้น เพื่อให้เกิดความเข้าใจถึงที่มาและอิทธิพลของ “รัตนพิมพวงศ์” ที่มีต่อการพัฒนาการในการเขียนและการรับรู้เกี่ยวกับการเขียนตำนานพระแก้วมรกตในสังคมไทยได้อย่างชัดเจนมากขึ้น บทความเรื่องนี้จะนำเสนอการศึกษาที่มาและอิทธิพลของ “รัตนพิมพวงศ์” ที่มีต่อการเขียนและการแปลตำนานพระแก้วมรกตสำนวนต่าง ๆ ในสังคมไทยที่พบในปัจจุบัน เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการรับรู้เกี่ยวกับการเขียนและการแปลตำนานพระแก้วมรกตในสังคมไทยได้อย่างชัดเจนต่อไป

* ปรับปรุงจากเอกสารประกอบการบรรยายในที่ประชุมคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย ครั้งที่ ๔/๒๕๖๔ เมื่อวันที่ ๒๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๖๔

** กรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย และรองเลขาธิการราชบัณฑิตยสภา

ประวัติการแต่งรัตนพิมพวงศ์ ตำนานพระแก้วมรกตฉบับภาษาบาลี

“รัตนพิมพวงศ์” (รัตนพิมพวงศ์) เป็นตำนานพระพุทธรูปสำคัญเรื่องหนึ่งของไทย เช่นเดียวกับนิทานพระพุทธรูปสังกัส หรือสังกัสนิทาน ซึ่งสันนิษฐานว่าแต่งในรัชกาลพระเจ้าสามฝั่งแกน โดยพระโพธิ์รังสี พระเถระชาวเมืองเชียงใหม่^๑

ลักษณะการรจนา “รัตนพิมพวงศ์” นั้นมีรูปแบบเดียวกับการแต่งตำนานพระพุทธรูปและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ เช่นนี้นิยมแต่งกันมากในล้านนาสมัยราชวงศ์มังราย โดยผู้แต่งน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากการแต่งวรรณกรรมภาษาบาลีประเภท “วงศ์” หรือตำนานเกี่ยวกับพระพุทธรูป ซึ่งเป็นชนบทที่นิยมแต่งในลังกา เช่น มหาวงศ์ (มหาวงศ์) โพธิวงศ์ (โพธิวงศ์) และทีปวงศ์ (ทีปวงศ์) เป็นต้น และต่อมาพระเถระล้านนาได้นิยมนำมาแต่งวรรณกรรมภาษาบาลีเกี่ยวกับประวัติพระพุทธรูปในล้านนาหลายเรื่อง เช่น จามเทวีวงศ์ ชินกาลมาลีปกรณ์ เป็นต้น

รัตนพิมพวงศ์ ปรากฏหลักฐานในเรื่องระบುವารจนาโดย “พระพรหมราชปัญญา” แต่ไม่ปรากฏปีรจนาที่แน่นอน อย่างไรก็ตามเมื่อคำนวณระยะเวลาการแต่งตำนานจากระยะเวลาทางประวัติศาสตร์แล้ว รัตนพิมพวงศ์น่าจะแต่งในเวลาทีพระแก้วมรกตประดิษฐานอยู่ที่เมืองลำปาง (พ.ศ. ๑๘๗๒) เพราะเนื้อหาของรัตนพิมพวงศ์จบลงเมื่อกล่าวถึงพระแก้วมรกตมาประดิษฐานที่เมืองนคร (นครลำปาง)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงสันนิษฐานเกี่ยวกับประวัติการแต่งหนังสือรัตนพิมพวงศ์ไว้ในพระนิพนธ์คำนำเมื่อพิมพ์ครั้งแรก ร.ศ. ๑๓๑ (คงอักษรวินิจฉัยตามต้นฉบับ) ว่า

“ตำนานพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วมรกต มีอยู่ในหนังสือเรื่องต่างๆ คือ หนังสือพงษาวดาร หนังสือตำนานพระแก้วมรกต แลประกาศที่อาลักษณ์อ่านวันสวดมนต์เย็นตั้งพระราชพิธีศรีสัจปานกาล ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นต้น ล้วนอ้างถึงหนังสือเรื่องรัตนพิมพวงศ์ว่าเป้นตำนานเดิม ของพระมหามณีนรัตนปฏิมากร คือว่าหนังสือรัตนพิมพวงศ์เป้นตำนานของพระแก้วมรกต ซึ่งได้แต่งขึ้นก่อนตำนานฉบับอื่น

หนังสือรัตนพิมพวงศ์นั้น พระภิกษุรูป ๑ ชื่อว่า พระพรหมราชปัญญา อายุ ๒๓ บวชได้ ๒ พรรษาเป็นผู้แต่ง ไม่ปรากฏว่า หนังสือเรื่องนี้ได้เคยมีผู้ใดได้แปลออกเป้นภาษาไทยแต่ก่อนมา พระปริยัติธรรมธาดา (แพ) เปริยัญ แต่ยังเป็นหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ได้อุสหาแปลออกเป้นภาษาไทยให้ตรงตามโวหารในภาษามคธของเดิม เมื่อพระพุทธรูปสาสนกาลล่วงแล้ว ๒๔๔๔ พรรษา รัตนโกสินทรศก ๑๒๕ แลให้ต้นฉบับแปลไว้แก่หอพระสมุด

^๑ สังกัสนิทานแต่งระหว่าง พ.ศ. ๑๙๔๕ - ๑๙๘๕ ซึ่งแสดงว่าตำนานเรื่องนี้แต่งก่อนรัตนพิมพวงศ์ และเป็นไปได้อย่างยิ่งว่าสังกัสนิทานมีอิทธิพลต่อการแต่งรัตนพิมพวงศ์ โปรดุ สก มนวิฑูร (ผู้แปล), นิทานพระพุทธรูปสังกัส (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๖), หน้า ก.

วชิรญาณ บัดนี้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ทรงพระราชศรัทธาจะพิมพ์หนังสือในการบำเพ็ญพระกุศล ทรงหาหรือกรรมการหอพระสมดลวชิรญาณ จึงได้ทูลแนะนำให้ทรงพิมพ์หนังสือเรื่องรัตนพิมพวงศ์^๒ โดยเห็นว่าเปนหนังสือเก่า ซึ่งหนังสือเรื่องอื่นได้อ้างถึงหลายเรื่องสมควรจะพิมพ์ออกให้แพร่หลาย

ว่าโดยทางประวัติของหนังสือรัตนพิมพวงศ์ ตามที่พิจารณาเห็นในเนื้อเรื่อง ผู้แต่งหนังสือเรื่องนี้บอกไว้ในหนังสือว่าเปนภิกษุชื่อ พรหมราชปัญญา อรัณยวิหาร ฦ ภูเขาลวง ชื่อเขามหาธรรมราช สันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นไทยชาวเมืองสุโขทัยบวชอยู่วัดที่เขาหลวงเมืองสุโขทัย เพราะเหตุว่าเขาหลวงที่สำคัญข้างฝ่ายเหนือมีอยู่แต่ที่นั่น แลคำว่ามหาธรรมราช ใช้เป็นพระนามพระเจ้าแผ่นดินสุโขทัย อาจจะเอาไปเรียกเป็นชื่อภูเขาที่สำคัญนั้นได้ พระพรหมราชปัญญาบอกไว้อีกข้อหนึ่งว่า แต่งเมื่ออายุ ๒๓ บวชได้ ๒ พรรษา ข้อนี้น่าจะเห็นว่า พระพรหมราชปัญญาได้บวชเปนสามเณรมาแต่รุ่นหนุ่ม มีสติปัญญาเฉียบแหลม อุตสาหเล่าเรียนภาษามครธมมาก จนอาจแต่งหนังสือในภาษานั้นได้แต่ในเวลายังหนุ่มทีเดียว ถ้าจะเดาต่อไปให้ละเอียดท่านองค์นี้ เดิมน่าจะชื่อ พรหม ที่เรียกว่า พรหมราชปัญญา จะเป็นชื่อพระราชทานหรือชื่อผู้ใหญ่ตั้ง โดยเห็นว่าเป็นผู้รู้พระไตรปิฎกแตกฉานก็จะเป็นได้

เวลาที่แต่งหนังสือรัตนพิมพวงศ์เรื่องนี้ ในตัวเรื่องบอกไว้แต่ว่า แต่งสำเร็จเมื่อวันพระศุวารเดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีระกา ไม่ปรากฏศักราช สังเกตตามเรื่องที่กล่าวมา จบลงเพียงพระแก้วมรกตอยู่ที่เมืองนครลำปาง ถ้าพระพรหมราชปัญญาแต่งเรื่องรัตนพิมพวงศ์เมื่อพระแก้วมรกตอยู่ที่เมืองนครลำปาง ปีที่แต่งจุลศักราชเห็นจะราว ๗๙๑ ปี ในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ครองกรุงศรีอยุธยา

อนึ่ง ในหนังสือรัตนพิมพวงศ์ผู้แต่งบอกไว้ชัดว่า เรื่องราวของพระแก้วมรกต มีอยู่ในสยามภาษา เธอเอาเรื่องเหล่านั้นมาผูกแต่งเป็นภาษามครธมความขื่อนี้ น่าจะเข้าใจว่า เรื่องราวของพระแก้วมรกต ในเวลาเมื่อก่อนแต่งหนังสือรัตนพิมพวงศ์ จะมีเรื่องคล้ายนิทานที่เล่าบอกต่อๆ กันมามีอยู่ พระพรหมราชปัญญาเอาเรื่องที่ได้ฟังเขาเล่าบอกมาแต่งขึ้นเป็นหนังสือ เพราะฉะนั้น ถ้าจะตัดสินความเท็จจริงทางพงษาวดารของตำนานพระแก้วมรกตที่ปรากฏในหนังสือรัตนพิมพวงศ์ หลักฐานที่ควรเชื่อมีเพียงตั้งแต่ได้พระแก้วมรกตในพระเจดีย์ที่เมืองเชียงรายได้มา ตอนก่อนนั้นไม่มีหลักฐานทั้งสิ้น... ”^๒

^๒ รัตนพิมพวงศ์ ตำนานพระแก้วมรกต พระปริยัติธรรมธาดา (แพ) แปลจากภาษาบาฬี (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทย, ๑๓๑), หน้า ๑ - ๓.

เนื้อเรื่องของรัตนพิมพวงศ์ หรือตำนานพระแก้วมรกต แบ่งออกเป็น ๔^๓ ตอนคือ

๑. **อุปัติกถา** ว่าด้วยการบังเกิดของพระนาคเสน
๒. **รัตนพิมพปรณกถา** ว่าด้วยการสร้างพระรัตนพิมพ
๓. **ปรัมปรากตกถา** ว่าด้วยพระแก้วมรกตมาอยู่เมืองกัมโพชนจนถึงเชียงรายได้
๔. **นคราคตกถา** ว่าด้วยพระรัตนพิมพออกจากเมืองเชียงรายได้มาประดิษฐานยังนคร

ลำปาง

เมื่อพิจารณาจากเนื้อเรื่องแล้ว ส่วนที่มีสาระทางประวัติศาสตร์มีเพียงส่วนที่เป็นเรื่องการพบพระแก้วมรกตที่พระสุบในเมืองเชียงรายได้จนถึงการประดิษฐานพระแก้วมรกตที่เมืองลำปางเท่านั้น

เมื่อเปรียบเทียบรัตนพิมพวงศ์กับวรรณกรรมพุทธศาสนาที่มีการรจนาขึ้นก่อนหน้านี้แล้วจะเห็นว่า พระพรหมราชปัญญาได้รับอิทธิพลวรรณกรรมบาลีที่รจนาขึ้นก่อนหน้านี้มาใช้ในการแต่งตำนานรัตนพิมพวงศ์หลายเรื่อง

๑. **อุปัติกถา** ว่าด้วยการบังเกิดของพระนาคเสนในตำนานรัตนพิมพวงศ์ เป็นอิทธิพลของคัมภีร์มิลินทปัญหา ในบทปุพพโยคกถา ซึ่งมีการกล่าวถึงประวัติของพระนาคเสน ตั้งแต่อดีตชาติของพระนาคเสนและพระยามิลินท์จนถึงพระนาคเสนศึกษาพระไตรปิฎกเพื่อไปตอบปัญหาพระยามิลินท์^๔ เนื้อความตรงนี้พระพรหมราชปัญญาได้ย่อประวัติพระนาคเสนมาลงไว้เพื่อแสดงให้เห็นว่าพระนาคเสนเป็นพระสงฆ์สำคัญและเป็นผู้มีบทบาทในการสร้างพระแก้วมรกต เพื่อสร้างความน่าเชื่อถือให้กับตำนานพระแก้วมรกต

๒. **รัตนพิมพปรณกถา** ว่าด้วยการสร้างพระรัตนพิมพ เป็นส่วนที่พระพรหมราชปัญญารจนาขึ้นใหม่ ส่วนที่น่าสนใจคือคำทำนายเรื่องที่ประดิษฐานพระแก้วมรกตของพระนาคเสนว่าจะตั้งอยู่ในสามประเทศคือ กัมโพชน (เขมร) มลัน (พม่า) และสยาม (ดังบาลีว่า กัมโพชนวโส จ มลันวโส สยามสุต วโสติ อยมปิ พิมพโ) ^๕

๓. **ปรัมปรากตกถา** ว่าด้วยพระแก้วมรกตมาอยู่เมืองกัมโพชนจนถึงเชียงรายได้ ตำนานรัตนพิมพวงศ์ส่วนนี้พระพรหมราชปัญญาน่าจะแต่งขึ้นโดยอาศัยเค้ามูลจากประวัติการเดินทางของพระพุทธศาสนาเข้ามาประดิษฐานยังดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นแกนหลัก นั่นคือการอัญเชิญพระแก้วมรกตจากเมืองปาตลีบุตร มายังเกาะลังกาก็เปรียบได้กับเรื่องการส่งพระมหินทเถระพระโอรสมาสืบพระศาสนายังลังกาทวีป ซึ่งน่าจะได้รับอิทธิพลจากเรื่องมหาวงศ์

^๓ แสง มนวิฑูร (ผู้แปล), รัตนพิมพวงศ์ตำนานพระแก้วมรกต (พระนคร: ขวนพิมพ์, ๒๕๑๐), หน้า ๑ - ๖๔.

^๔ มิลินทปัญหา (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๓๙), หน้า ๗ - ๒๙.

^๕ กรมศิลปากร, ตำนานพระแก้วมรกตฉบับสมบูรณ์ (พระนคร: บรรณาการ, ๒๕๐๔), หน้า ๓๔๖.

ในส่วนที่กล่าวถึงพระเจ้าอนรุทธแห่งมลานประเทศ (พม่า) อัญเชิญพระแก้วมรกตและพระไตรปิฎกเพื่อนำไปประดิษฐานยังประเทศพม่าเป็นตำนานเกี่ยวกับเรื่องพระเจ้าอนรุทธแห่งพุกาม อย่างไรก็ตาม ความคลาดเคลื่อนที่เห็นได้ชัดเจน คือพระเจ้าอนรุทธแห่งพุกามไม่ได้ขอพระไตรปิฎกจากลังกา หากได้มาจากการทำสงครามกับเมืองสะเทิมแห่งอาณาจักรมอญ

เรื่องการที่พระแก้วมรกตถูกลมพายุกัดเอาเรือสำเภาหลงทางมาถึงเมืองกัมโพช มีความคล้ายคลึงกับตำนานของพระพุทธสิหิงค์เมื่อนำมาจากลังกา ถูกลมพายุกัดสำเภาแตกแต่ด้วยมีเทวดารักษาจึงลอยมาถึงเมืองนครศรีธรรมราชได้ จึงเป็นไปได้ที่เป็นอนุภาค (Motif) ที่ตำนานรัตนพิมพวงศ์ได้มาจากสิหิงคินิทาน^๖

อย่างไรก็ตามอาจเป็นไปได้ที่ผู้เขียนตำนานอาจต้องการสื่อให้เห็นถึงเรื่องการเข้ามาประดิษฐานของพระพุทธศาสนาจากลังกาในอาณาจักรกัมพูชา เพราะในตำนานรัตนพิมพวงศ์อธิบายต่อไปว่า หลังจากมาถึงประเทศกัมพูชาแล้ว กษัตริย์เขมรก็นับถือและต่อมาได้เกิดความวุ่นวายระหว่างพระราชากับปุโรหิต (ซึ่งอาจมีนัยหมายถึง พราหมณ์ในราชสำนักกัมพูชา)

ในที่สุดก็เกิดกบฏขึ้นทั่วเมือง ชาวเรือจึงอัญเชิญพระแก้วมรกตมาไว้บนเรือและในที่สุดพระแก้วจึงตกไปถึงอยุธยา (อโยธยपुर) ตำนานในส่วนนี้แสดงให้เห็นถึงข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นในราชอาณาจักรกัมพูชายุคปลายเมืองพระนครที่เกิดความวุ่นวาย เนื่องจากความขัดแย้งกันระหว่างศาสนาพราหมณ์และพุทธในราชสำนักเมืองยโสธรปุระ

ตำนานที่กล่าวถึงการนำพระแก้วมรกตไปประดิษฐานยังเมืองกำแพงเพชรและเกิดสงครามกับท้าวมหาพรหมเจ้าเมืองเชียงรายได้ และพระแก้วมรกตถูกนำไปประดิษฐานที่เมืองเชียงรายได้ เป็นเรื่องที่พระพรหมราชปัญญาน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากสิหิงคินิทาน

เนื่องจากตำนานเรื่องท้าวมหาพรหมเสด็จไปกำแพงเพชร และได้พระพุทธสิหิงค์มาจากกำแพงเพชร ปรากฏในสิหิงคินิทานและพื้นเมืองเชียงใหม่โดยไม่ปรากฏว่ามีการนำพระแก้วมรกตจากกำแพงเพชรมายังเชียงรายได้ในคราวนั้น แสดงว่ารัตนพิมพวงศ์น่าจะแต่งเรื่องการอัญเชิญพระแก้วมรกตจากเมืองกำแพงเพชรมายังเมืองเชียงรายได้โดยอาศัยข้อมูลจากตำนานดังกล่าว

นอกจากนี้การที่สิหิงคินิทานแต่งก่อนรัตนพิมพวงศ์ จึงเป็นไปได้ที่รัตนพิมพวงศ์จะรับอิทธิพลในตำนานเรื่องนี้มาจากสิหิงคินิทานเพื่อสร้างความน่าเชื่อถือให้กับตำนานรัตนพิมพวงศ์^๗

๔. นครคตกถา ว่าด้วยพระรัตนพิมพออกจากเมืองเชียงรายได้มาประดิษฐานยังนครลำปาง เรื่องราวหลังจากการพบพระแก้วมรกตที่เชียงรายได้และถูกนำมาประดิษฐานยังเมืองลำปางเป็นส่วนของ

^๖ แสง มนวิฑูร (ผู้แปล), นิทานพระพุทธสิหิงค์, หน้า ๔๕.

^๗ โปรดดูเรื่อง พระพุทธสิหิงค์ในสิหิงคินิทานและพื้นเมืองเชียงใหม่ ได้ใน แสง มนวิฑูร (ผู้แปล), นิทานพระพุทธสิหิงค์ ปริณิเทศที่ ๗, หน้า ๖๑-๖๘. และสมหมาย เปรมจิตต์, ตำนานสิบห้าราชวงศ์ฉบับสอบชำระ (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๐), หน้า ๕๗.

ข้อมูลจริงที่ทราบได้ ทั้งนี้เนื่องจากการพิจารณาทางรูปแบบประวัติศาสตร์ศิลปะแล้ว พระแก้วมรกตน่าจะสร้างขึ้นที่เมืองเชียงรายนี้เอง เนื่องจากรูปแบบที่ปรากฏเป็นศิลปะเชียงแสนรุ่นที่ ๒ ซึ่งได้รับอิทธิพลของศิลปะสุโขทัยบ้างแล้ว อายุของพระแก้วมรกตจึงไม่น่าจะเก่าแก่ไปกว่านั้นได้^๘

ดังนั้น เรื่องราวของพระแก้วมรกตตามที่ปรากฏในคัมภีร์รัตนพิมพวงศ์จึงจบลงเมื่อพระแก้วมรกตมาประดิษฐานอยู่ที่เมืองนครลำปาง

ตำนานพระแก้วมรกต ในเอกสารโบราณยุคหลังคัมภีร์รัตนพิมพวงศ์

นอกจากประวัติพระแก้วมรกตจะปรากฏในคัมภีร์รัตนพิมพวงศ์ หรือ ตำนานพระแก้วมรกตแล้ว ยังปรากฏหลักฐานการกล่าวถึงประวัติของพระแก้วมรกตในวรรณกรรมบาลีประเภทตำนานอีกหลายเรื่อง ดังนี้

๑. คัมภีร์ชินกาลมาลินี หรือ ชินกาลมาลีปกรณ์ พระรัตนปัญญาได้รจนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๐ หลังจากพระแก้วมรกตประดิษฐานในเมืองลำปางแล้ว ต่อมาในรัชกาลพระเจ้าติโลกราช หลังจากมีการสร้างราชกุฎ หรือเจดีย์หลวง กลางเมืองเชียงใหม่แล้วจึงได้มีการอัญเชิญพระแก้วมรกตไปประดิษฐานในราชกุฎ เมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๔

๒. สังคิตยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ได้รจนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๒ ได้กล่าวถึงประวัติพระแก้วมรกตไว้ในปริเฉทที่ ๖ โดยกล่าวถึงพระแก้วมรกตตามที่ปรากฏในรัตนพิมพวงศ์ และชินกาลมาลินี ซึ่งเป็นประวัติพระแก้วมรกตตั้งแต่แรกสร้างจนอัญเชิญมาประดิษฐานในราชกุฎ เมืองเชียงใหม่

นอกจากนี้ในปริเฉทที่ ๘ ยังปรากฏเรื่องราวประวัติพระแก้วมรกตตั้งแต่อัญเชิญมาจากเวียงจันทน์ มายังกรุงธนบุรี และกล่าวว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงปราบความจลาจลในกรุงธนบุรีแล้ว “...ก็มีพระจันจงจะใคร่สร้างพระนคร เพื่อให้อยู่เจริญศิริสุขสวัสดิ์และป้องกันข้าศึก ณ ฝั่งปากแม่น้ำด้านปริมทิศภาค” หลังจากนั้น “สังคิตยวงศ์” ในภาษาบาลีได้กล่าวว่า

“รัตนพุทธพิมพ์ อาราธนา นาวาสงฆาณ อติสกุการปริบุญณน
โพธาราเมต ปติฏฐาเปตวา ชยภูมิ วิจาเรตวา”^๙ ข้อความดังกล่าวพระยา
ปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) ได้แปลว่า

^๘ โปรดดูรายละเอียดเรื่องการศึกษาพระแก้วมรกตในเชิงประวัติศาสตร์ศิลปะในบทความของ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์, “ความสัมพันธ์ด้านรูปแบบระหว่างพระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยากับพระแก้วมรกต,” วารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๒ (เมษายน - มิถุนายน, ๒๕๓๗): หน้า ๗๔ - ๘๓.

^๙ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๓ (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๒๕๐.

“...จึงให้อารามพระพุทธรูปแก้วปฐมา ลงเรือขนานมา พร้อม
ด้วยสักการบูชายิ่งครบถ้วนทุกประการมาประดิษฐานไว้ ณ วัดโพธาราม
แล้วจึงให้เที่ยวพิจารณาหาสถานที่ชัยภูมิได้แล้ว...”^{๑๐}

สังคีตยวงศ์ ปรีเฉพที่ ๘ ยังกล่าวว่า เมื่อสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามเสร็จแล้วได้
อัญเชิญพระแก้วมรกตจากวัดโพธาราม (วัดพระเชตุพน) ไปยังพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ด้วย ดังความในสังคีตยวงศ์ภาษาบาลีว่า

“...อโย นาคเสนตเถเรน สตุธธาตูปัจจตถริตํ ปวรสุภนิลาภาสํ
มรกฎพุทธรูปํ นานาบุชาสกุภาเรหิ โพธารามโต อานยิตวา สิริรัตนสาสตา
ราม ปวรสุทธรอุโปสถาการะ ตมปี ฐูปาเปสุ...”^{๑๑}

พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) แปลจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทยว่า

“...ครั้นแล้วโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระพุทธรูปมรกต อันพระนาค
เสนเจ้า ได้บรรจุพระสถูปธาดูไว้ทรงรัศมีเขี้ยวงามประเสริฐ แห่ออกจากวัด
โพธารามมาวัดพระศรีรัตนศาสดารามประดิษฐานไว้ในโรงอุโบสถอันงาม
ประเสริฐนั้นแล้ว...”^{๑๒}

จากข้อความในปรีเฉพที่ ๘ ของ “สังคีตยวงศ์” ผลงานของสมเด็จพระพนรัตน์ ที่แต่ง
เมื่อครั้งยังเป็นพระพิมลธรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๒ จึงเป็นข้อมูลว่า ก่อนหน้าที่จะอัญเชิญพระแก้ว
มรกตไปประดิษฐานที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เคยมีการอัญเชิญพระแก้วมรกตมาประดิษฐานที่
วัดโพธาราม (วัดพระเชตุพน) นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุว่า เมื่อพระอุโบสถวัด
พระศรีรัตนศาสดารามยังสร้างไม่แล้วเสร็จนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงใช้
วัดโพธาราม หรือวัดพระเชตุพน เป็นวัดสำหรับจัดพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ดังความ
ในจดหมายเหตุว่า

๑๐ เรื่องเดียวกัน.

๑๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๑-๒๕๒.

๑๒ เรื่องเดียวกัน.

“วันจันทร์ เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ปีเถาะเบญจศก (พ.ศ. ๒๓๒๖)
เพลเช้าข้าทูลละออง (ธูลีพระบาท) ผู้ใหญ่ผู้น้อยข้างหน้าข้างใน ฝ่ายทหาร
พลเรือนถือน้ำพร้อมกัน ณ วัดโพธิ์”^{๑๓}

ด้วยเหตุที่วัดโพธาราม (วัดพระเชตุพน) เคยใช้เป็นที่สำหรับจัดพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์
สัตยาแทนวัดพระศรีรัตนศาสดารามในระหว่างที่ยังสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามไม่เสร็จ วัด
โพธาราม (วัดพระเชตุพน) จึงน่าจะเคยประดิษฐานพระแก้วมรกตซึ่งใช้เป็นพระพุทธรูปประธาน
ในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาด้วย เช่นเดียวกับการที่ใช้พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
ซึ่งใช้เป็นสถานที่ประกอบพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในลักษณะเดียวกัน ดังปรากฏ
หลักฐานในพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อง “ตำนานพระแก้วมรกต
สำหรับบอกลักษณะอ่านในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วันสวดมนต์เย็น พระราชพิธี
ศรีสังฆปาณกาล” ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

“ครั้งการพระอารามเสร็จบริบูรณ์แล้ว จึงพระราชทานพระนาม
ว่า วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไว้เป็นที่ประชุมข้าทูลละอองธูลีพระบาทถือน้ำ
พระพิพัฒน์สัตยาธิษฐาน ทำมงคลการพระราชพิธีปีละสองครั้ง คือ เดือน ๕
ขึ้นสามค่ำครั้งหนึ่ง เดือน ๑ แรม ๑๓ ค่ำ ครั้งหนึ่ง ทุกปีมิได้ขาด...”^{๑๔}

จากที่กล่าวมา “สังคีตยวงค์” จึงน่าจะเป็นเอกสารเพียงเรื่องเดียวเท่าที่พบในเวลานี้ที่
กล่าวว่า “พระแก้วมรกต” เคยถูกอัญเชิญมาประดิษฐานที่วัดโพธาราม (วัดพระเชตุพน) ในช่วง
เวลาสั้น ๆ ประมาณ ๓ ปีก่อนการสถาปนาพระบรมมหาราชวังและวัดพระศรีรัตนศาสดารามจะ
แล้วเสร็จ สอดคล้องกับหลักฐานจดหมายเหตุที่ว่า ในสมัยต้นรัชกาลที่ ๑ ได้มีการจัดพระราชพิธี
สำคัญ เช่น พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่วัดโพธาราม (วัดพระเชตุพน) ด้วยเหตุนี้
พระแก้วมรกตซึ่งเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์สำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ จึงน่าจะอัญเชิญมาไว้ที่
วัดโพธาราม (วัดพระเชตุพน) พร้อมกันนี้ด้วย

๓. คาทาตำนานพระแก้วมรกต พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ปรากฏหลักฐานว่า ทรงพระราชนิพนธ์เป็นภาษาบาลี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๗ โดยทรงพระราช
นิพนธ์ทั้งจุนฉนิยบทภาษาบาลี (ร้อยแก้ว) และคาถาภาษาบาลี (ร้อยกรอง) นอกจากนี้ยังทรง
พระราชนิพนธ์เป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษด้วย

^{๑๓} กรมศิลปากร, *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่มจบ* (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๕), หน้า ๗๘ - ๗๙.

^{๑๔} *พระแก้วมรกต* (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖), หน้า ๒๐๑.

สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า “...ภาษามคธที่เป็นคาถาเห็นจะพระราชทานไปเมืองลังกา ส่วนภาษาอังกฤษนั้นทราบที่พระราชทานเซอร์ยอน เบาริง ที่เป็นราชทูตอังกฤษเข้ามาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี เซอร์ยอน เบาริง นำไปพิมพ์ไว้ในหนังสือที่เขาแต่งว่าด้วยประเทศสยามเล่ม ๑ หน้า ๓๑๖...”^{๑๕}

เนื้อความในคาถาดำนานพระแก้วมรกต กล่าวถึงตั้งแต่การพบพระแก้วมรกตในพระเจดีย์ที่เมืองเชียงราย การอัญเชิญมาประดิษฐานที่นครลำปาง เมืองเชียงใหม่ เมืองเซ่า (เมืองขวาคือ หลวงพระบาง) เวียงจันทน์ กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ ตามลำดับ

เดิมหอพระสมุดพบแต่คาถาดำนานพระแก้วมรกต ได้ให้พันพุดนุราช (สิน) เปรียญแปลเป็นภาษาไทย พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ภายหลังได้พบพระบรมราชาธิบายภาษาไทย จึงได้รวมเข้าด้วยกันพิมพ์ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ และ พ.ศ. ๒๕๑๐

รัตนพิมพวงศ์ ฉบับแปลภาษาไทย และฉบับภาษาพื้นเมืองอื่น ๆ

รัตนพิมพวงศ์ หรือตำนานพระแก้วมรกต ปรากฏหลักฐานว่า มีการแปลจากภาษาบาลีมาเป็นภาษาไทย ๓ ส่วน คือ

๑. **รัตนพิมพวงศ์ พระยาธรรมปโรหิต (แก้ว)** ซึ่งต่อมาคือพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) แปลเป็นภาษาไทยครั้งแรกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๕๐ ตรงกับวันที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๓๑ ดังปรากฏในบานแพนกว่า

“...วันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๕๐ ปีมะเมีย
ลัมเรทธิศก ข้าพระพุทธเจ้า พระยาธรรมปโรหิต แต่ง พระยาพจนานิลได้
เชิญไปเผด็จปรึกษาสมเด็จพระสังฆราช พระพิมลธรรม พระธรรมอุดม
พระพุทธโฆษา ล้วนทั้งเรื่อง เห็นพร้อมกันว่าต้องบาลีแล้ว...”^{๑๖}

รัตนพิมพวงศ์ แปลสำนวนของพระยาธรรมปโรหิต (แก้ว) พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ ซึ่งมีคำอธิบายเกี่ยวกับฉบับแปลนี้ว่า

^{๑๕} ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕), หน้า ๕๐.

^{๑๖} “รัตนพิมพวงศ์ พระยาธรรมปโรหิต (แก้ว) แปล,” ใน กรมศิลปากร, *ตำนานพระแก้วมรกต* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๙), หน้า ๕๐.

“...หนังสือที่กล่าวด้วยตำนานพระแก้วมรกตมีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติหลายสำนวน ที่พิมพ์ออกแล้วก็มี ยังไม่ได้พิมพ์ก็มี แต่ฉบับที่พิมพ์นี้ยังไม่เคยพิมพ์เป็นสำนวนของพระยาธรรมปโรหิต (แก้ว) แต่งถวายในรัชกาลที่ ๑ ปรากฏในบานแพนกว่า แต่งเมื่อวันพฤหัสบดี แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ จุลศักราช ๑๑๕๐ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก แต่ความจริงปีจุลศักราช ๑๑๕๐ นั้นเป็นปีวอก และวันแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ นั้นเป็นวันศุกร์ ตรงกับวันที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๓๑ พระยาธรรมปโรหิตผู้แปลและเรียบเรียงตำนานรัตนพิมพวงศ์ฉบับนี้เป็นใคร ได้ให้เจ้าหน้าที่ค้นหาได้ในหนังสือต่างๆ มีดังนี้

พระยาธรรมปโรหิต นามเดิมว่า แก้ว ได้เป็นตำแหน่งพระอาลักษณ์ในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แล้วภายหลังกราบถวายบังคมลาออกบวชซึ่งเข้าใจว่าคงจะก่อน พ.ศ. ๒๓๑๙ ต่อมาได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ ที่พระรัตนมุนีธรรม มีศิษยานุศิษย์มาก ดังปรากฏไว้ในบานแพนกหนังสือไตรภูมิโลกวิจิตรนิยายความย่อ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๑ ขาดผู้สามารถในหน้าที่พระอาลักษณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดให้พระรัตนมุนีธรรมลาสิกขาบวชออกมารับราชการเป็นที่พระอาลักษณ์ สังเกตได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงนับถือพระอาลักษณ์ (แก้ว) อยู่มาก ทั้งในทางวรรณคดีและในทางพระศาสนา เช่นเมื่อคราวโปรดให้พระราชาคณะแต่งไตรภูมิฉบับหนึ่ง และให้ราชบัณฑิตยสถานฉบับหนึ่ง ครั้นเมื่อทอดพระเนตรความทั้งสองฉบับนั้นแล้ว ทรงเห็นว่าถ้อยคำสำนวนตลอดจนข้อความยังไม่แนบเนียนสมพระราชประสงค์ จึงโปรดให้พระอาลักษณ์ (แก้ว) ชำระเรียบเรียงขึ้นใหม่สำเร็จเป็นหนังสือไตรภูมิฉบับพิสดาร และเมื่อคราวโปรดให้สังคายนาพระไตรปิฎก พระอาลักษณ์ (แก้ว) ก็ได้เป็นหัวหน้าฝ่ายราชบัณฑิตด้วย เข้าใจว่า พระอาลักษณ์ (แก้ว) จะได้เป็นพระยาธรรมปโรหิต ก่อน พ.ศ. ๒๓๓๒ แล้วต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาธรรมปรีชา จางวางราชบัณฑิต ได้พบนามของท่านผู้นี้ในบานแพนกหนังสือจันทสุริยคติที่ปี่ ซึ่งแปลเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๖ แต่ท่านจะมีชีวิตอยู่ต่อมาอีกนานเพียงไรยังไม่พบหลักฐาน มีหนังสือที่ท่านแปลและเรียบเรียงหลายเรื่องด้วยกัน เท่าที่ได้พบและทราบแล้วก็คือ ไตรภูมิกถา ๑ ไตรเพท ๑ คัมภีร์มหาวงศ์ ๑ และรัตนพิมพวงศ์ที่พิมพ์ในสมุดนี้ ๑ ซึ่งแปลและเรียบเรียงจาก “รัตนพิมพวลลวณนากถา” ที่พระพรหมราชปัญญาแต่งไว้เป็นภาษามครมีสำนวนเรียบเรียงคี่อ่าน จึงเห็นควรพิมพ์ “รัตนพิมพวงศ์” ของพระยาธรรมปโรหิต

นี้ขึ้นให้แพร่หลาย ส่วน “รัตนพิมพวงศ์” ฉบับที่พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลละลักษมณ์) แปลและพิมพ์ออกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ นั้น เข้าใจว่าจะยังไม่พบ ฉบับของพระยาธรรมปโรหิตนี้ จึงได้จัดแปลขึ้นใหม่...”^{๑๗}

๒. รัตนพิมพวงศ์ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลละลักษมณ์) เป็นสำนวนที่ ๒ ซึ่งได้แปลแล้ว พิมพ์ทั้งภาษาไทยและภาษาบาลี เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๓๑ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๕๕ ดังปรากฏในพระนิพนธ์คำนำของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า

“พระปริยัติธรรมธาดา (แพ) เปரியัญ แต่ยังเป็นหลวงประเสริฐ อักษรนิธิ ได้อุสหาแปลออกเป็นภาษาไทย ให้ตรงตามโวหารในภาษามคธ ของเดิม เมื่อพระพุทธศาสนากาลล่วงแล้ว ๒๔๔๙ พระราช รัตนโกสินทรศก ๑๒๕ แลให้ต้นฉบับแปลไว้แก่หอพระสมุดวชิรญาณ บัดนี้สมเด็จพระเจ้า น้อยยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ทรงพระราชศรัทธาจะพิมพ์หนังสือ ในการบำเพ็ญพระกุศล ทรงหาหรือกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ จึงได้ ทูลแนะนำให้ทรงพิมพ์หนังสือเรื่องรัตนพิมพวงศ์นี้ โดยเห็นว่าหนังสือเก่า ซึ่งหนังสือเรื่องอื่นได้อ้างถึงหลายเรื่อง สมควรที่จะพิมพ์ออกให้แพร่หลาย...”^{๑๘}

๓. รัตนพิมพวงศ์ตำนานพระแก้วมรกต ศาสตราจารย์ ร.ต.ท. แสง มนวิฑูร ได้แปลขึ้น ใหม่อีกสำนวนหนึ่ง แล้วกรมศิลปากรจัดพิมพ์เป็นหนังสือรัตนพิมพวงศ์ตำนานพระแก้วมรกต เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐^{๑๙}

นอกจากตำนานพระแก้วมรกตที่ทรงมาเป็นภาษาบาลีและแปลเป็นภาษาไทยแล้วยังปรากฏตำนานพระแก้วมรกตที่แต่งเป็นภาษาพื้นเมืองอีกหลายสำนวน ได้แก่ ฉบับภาษาลาว และภาษาไทย เช่น ตำนานพระแก้วมรกต ฉบับหลวงพระบาง ซึ่งแปลเป็นภาษาไทยในสมัยรัชกาลที่ ๑ เมื่อวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๕ จุลศักราช ๑๑๕๐ ปีวอกสัมฤทธิ์ศก ตรงกับวันที่ ๒๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๓๑ ดังความในบานแพนกว่า

^{๑๗} กรมศิลปากร, ตำนานพระแก้วมรกต (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๙), หน้า ช - ฉ.

^{๑๘} รัตนพิมพวงศ์ ตำนานพระแก้วมรกต พระปริยัติธรรมธาดา (แพ) แปลจากภาษาบาลี, หน้า ๑ - ๓.

^{๑๙} แสง มนวิฑูร (ผู้แปล), รัตนพิมพวงศ์ตำนานพระแก้วมรกต, หน้า ๑ - ๖๔.

“...วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๕ จุลศักราช ๑๑๕๐ ปีวอกลัมฤทธิศก เป็นปีที่ ๗ ในรัชกาลแผ่นดินปฐมวงศ์กรุงเทพฯ ครั้นนั้นพระเจ้านครหลวง พระบาง ลงมาเฝ้าพระกรุณา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ณ กรุงเทพฯ มหานครอมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยาบรมราชธานี ประเทศ บางกอกสยาม พระเจ้านครหลวงพระบาง นำเอาหนังสือตำนานเรื่อง พระพุทธปฏิมากรแก้วมรกตมาทูลเกล้าฯ ถวายฉบับหนึ่ง เป็นอักษรลาวจารึก ลงในใบลานคัมภีร์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราชโองการ ดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งแก่พระยาเชียงขวา ๑ พระยาเชียงแพน ๑ สองนายเป็นผู้แปลออกจากอักษรลาว เป็นสยามภาษาได้ความว่าดังนี้...”^{๒๐}

นอกจากนี้ยังปรากฏตำนานพระแก้วมรกตในหนังสือพระราชพงศาวดารเหนือ (ซึ่งมีที่มาจากตำนานพระแก้วมรกตฉบับเมืองหลวงพระบาง)^{๒๑} รวมทั้งพระบรมราชาธิบายตำนานพระแก้วมรกต^{๒๒} และตำนานพระแก้วมรกต สำหรับบอกลักษณะอ่านในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วันสวดมนต์เย็น พระราชพิธีศรีสัจปานกาล พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๒๓} อันแสดงให้เห็นถึงการรับรู้เกี่ยวกับประวัติพระแก้วมรกตในเอกสารโบราณของไทยได้เป็นอย่างดี

บทสรุป

จากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่าการรับรู้เกี่ยวกับตำนานพระแก้วมรกต หรือประวัติพระแก้วมรกตในสังคมไทยเป็นที่รับรู้มาตั้งแต่โบราณ ซึ่งสามารถจัดแบ่งออกได้เป็น ๒ กลุ่ม คือ

๑. **ตำนานพระแก้วมรกตฉบับภาษาบาลี** เป็นหลักฐานที่เก่าแก่ที่สุดซึ่งกล่าวถึง “พระแก้วมรกต” โดยเฉพาะเอกสารที่เก่าแก่ที่สุดซึ่งกล่าวถึงพระแก้วมรกตเป็นตำนานภาษาบาลีที่แต่งขึ้นในล้านนา คือ “**รัตนพิมพวงศ์**” ซึ่งรจนาโดยพระพรหมราชปัญญา ตั้งแต่พระแก้วมรกตประดิษฐานอยู่ที่ล้านนา ราว พ.ศ. ๑๙๗๒ เนื่องจากตำนานเรื่องนี้จบเนื้อหาเพียงนั้น

นอกจากนี้ยังมีการนำประวัติพระแก้วมรกตมาแทรกไว้ในคัมภีร์ที่พระรัตนปัญญาธิราชขึ้นในเวลาต่อมา คือ “**ชินกาลมาลีปกรณ์**” หรือ “**ชินกาลมาลินี**” เมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๐ ซึ่งได้กล่าวถึง

^{๒๐} กรมศิลปากร, **ตำนานพระแก้วมรกต**, หน้า ๒๓.

^{๒๑} กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑** (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๒), หน้า ๑๒๘.

^{๒๒} กรมศิลปากร, **ตำนานพระแก้วมรกต**, หน้า ๑.

^{๒๓} **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๔๘.

เรื่องราวหลังจากพระแก้วมรกตประดิษฐานในเมืองลำปางแล้ว และเมื่อรัชกาลพระเจ้าติโลกราช
หลังจากได้มีการสร้างราชกุฎ หรือเจดีย์หลวง กลางเมืองเชียงใหม่แล้วจึงได้มีการอัญเชิญพระแก้ว
มรกตไปประดิษฐานในราชกุฎ เมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๔

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๓๒ สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนได้รจนา “สังคิตยวงศ์
พงสาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย” ขึ้นก็ได้มีการกล่าวถึงประวัติพระแก้วมรกตไว้ในปริเฉท
ที่ ๖ โดยกล่าวถึงพระแก้วมรกตตามที่ปรากฏในรัตนพิมพวงศ์ และชินกาลมาลินี ซึ่งเป็นประวัติ
พระแก้วมรกตตั้งแต่แรกสร้างจนอัญเชิญมาประดิษฐานในราชกุฎ เมืองเชียงใหม่ นอกจากนี้
ในปริเฉทที่ ๘ ยังปรากฏเรื่องราวประวัติพระแก้วมรกตตั้งแต่อัญเชิญมาจากเวียงจันทน์ มายัง
กรุงธนบุรี จากนั้นจึงอัญเชิญมาประดิษฐานที่วัดโพธาราม และวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในกรุง
รัตนโกสินทร์ตามลำดับ

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๙๗ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชนิพนธ์
“คาถาดำนานพระแก้วมรกต” เป็นคาถา (ร้อยกรอง) ภาษาบาลี โดยทรงพระราชนิพนธ์ทั้งจุนนิย
บทภาษาบาลี (ร้อยแก้ว) และคาถาภาษาบาลี (ร้อยกรอง) นอกจากนี้ยังทรงพระราชนิพนธ์เป็น
ภาษาไทยและภาษาอังกฤษด้วย เนื้อความในคาถาดำนานพระแก้วมรกต กล่าวถึงตั้งแต่การพบ
พระแก้วมรกตในพระเจดีย์ที่เมืองเชียงรายได้ การอัญเชิญมาประดิษฐานที่นครลำปาง เมืองเชียงใหม่
เมืองเช้า (เมืองขวา คือ หลวงพระบาง) เวียงจันทน์ กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ ตามลำดับ

๒. **ตำนานพระแก้วมรกตฉบับภาษาพื้นเมือง** ปรากฏตำนานพระแก้วมรกตในหนังสือ
พระราชพงสาวดารเหนือ (ซึ่งมีที่มาจากตำนานพระแก้วมรกตฉบับเมืองหลวงพระบาง)^{๒๔} รวมทั้ง
พระบรมราชาธิบายตำนานพระแก้วมรกต^{๒๕} และตำนานพระแก้วมรกต สำหรับบอลักษณะ
อ่านในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วันสวดมนต์เย็น พระราชพิธีศรีสังฆปานกาล
พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๒๖} เป็นต้น

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า “พระแก้วมรกต” เป็นพระพุทธรูปที่มีการรับรู้เกี่ยวกับประวัติ
ปรากฏในเอกสารโบราณของไทยสืบเนื่องต่อมาเป็นเวลานาน ตั้งแต่เอกสารโบราณล้านนาภาษา
บาลี สืบต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์นั่นเอง

^{๒๔} กรมศิลปากร, ประชุมพงสาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑, หน้า ๑๒๘.

^{๒๕} กรมศิลปากร, ตำนานพระแก้วมรกต, หน้า ๑.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๘.

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. **ตำนานพระแก้วมรกต**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๙.
- _____. **ตำนานพระแก้วมรกตฉบับสมบูรณ์**. พระนคร: บรรณาการ, ๒๕๐๔.
- _____. **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑**. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๒.
- _____. **ลัทธิธรรมนิยมต่างๆ เล่มจบ**. พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๕.
- _____. **วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ (หมวดศาสนาจักร) คัมภีร์มทวาศ์**. กรุงเทพฯ: ไทยปริเมียร์ พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๓๔.
- _____. **วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๓**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๖.
- ทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑**. กรุงเทพฯ: ครูสภา, ๒๕๒๖.
- ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕.
- พระแก้วมรกต**. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖.
- พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์**. พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, ๑๒๖.
- พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับตัวเขียน เล่ม ๑๓** (หมู่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑๓) เลขที่ ๑๓ ตู ๑๐๘ มัดที่ ๒ ประวัติ ได้จากกรมเลขาธิการ คณะรัฐมนตรี ๗/๔/๒๕๔๒.
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. **หาพระ หาเจ้า**. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๒.
- มิลินทปัญหา**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๓๙.
- รัตนพิมพวงศ์ ตำนานพระแก้วมรกต พระปริยัติธรรมธาดา (แพ) แผลจากภาษาบาลี**. พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, ๑๓๑.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. “ความสัมพันธ์ด้านรูปแบบระหว่างพระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยากับพระแก้วมรกต.” **วารสารเมืองโบราณ** ๒๐,๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๓๗): ๗๙-๘๓.
- สมหมาย เปรมจิตต์. **ตำนานสิบห้าราชวงศ์ฉบับสอบชำระ**. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัย เชียงใหม่, ๒๕๔๐.
- แสง มนวิทูร (ผู้แปล). **นิทานพระพุทธรูป**. พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๖.
- _____. **รัตนพิมพวงศ์ตำนานพระแก้วมรกต**. พระนคร: ชวนพิมพ์, ๒๕๑๐.

บทความของคณะอนุกรรมการ
ในคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย

การสิ้นสุดของระบบการปกครอง “ปักซีได้ฝ่ายเหนือ” และการเริ่มต้นของกระทรวงมหาดไทย กระทรวงกลาโหมสมัยใหม่*

รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์**

ระบบการปกครองปักซีได้ฝ่ายเหนือ หมายถึง การจัดการปกครองที่มอบให้สมุหนายกดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือ และให้สมุหพระกลาโหมดูแลหัวเมืองปักซีได้ โดยได้รับผิดชอบทั้งกิจการฝ่ายพลเรือนและฝ่ายทหาร นอกจากนี้ ยังมีกรมท่าดูแลปกครองหัวเมืองชายทะเล ซึ่งมีการติดต่การค้าขายกับต่างประเทศ ระบบการปกครองลักษณะนี้ได้ใช้มานานตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยาจนถึง พ.ศ. ๒๔๓๗ จึงเห็นความจำเป็นจัดระบบการปกครองใหม่ระหว่างสมุหนายก ซึ่งได้เปลี่ยนชื่อเป็นกระทรวงมหาดไทย และสมุหพระกลาโหม ซึ่งเรียกเป็นกระทรวงกลาโหม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ การเปลี่ยนแปลงนี้เป็นที่รักกันดีในบรรดาผู้สนใจประวัติศาสตร์ไทย แต่เหตุผลในเรื่องนี้ยังไม่กระจ่างชัด แม้ว่าการเปลี่ยนแปลงนี้ผ่านไปแล้วเป็นเรื่องใหญ่ เป็นการเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองที่ใช้กันมาหลายร้อยปี คำอธิบายที่มีแต่เดิมมาแม้จะฟังดูมีเหตุผลดี แต่ผู้เขียนไม่แน่ใจว่าจะถูกต้องตามข้อเท็จจริง

จุดเริ่มต้น

เป็นที่ทราบกันดีว่า การเริ่มต้นการแบ่งงานราชการออกเป็น ๒ ฝ่ายใหญ่ คือ สมุหนายก และสมุหพระกลาโหม ซึ่งรับผิดชอบงานฝ่ายพลเรือนและทหารตามลำดับ เริ่มมีขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๙๙๑ - ๒๐๓๑) การแบ่งงานแบ่งหน้าที่ในลักษณะนี้ดำเนินมาจนถึงปลายสมัยอยุธยา ซึ่งสันนิษฐานกันว่าจะจะเป็นรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา (พ.ศ. ๒๒๓๑ - ๒๒๔๖) จึงมีการเปลี่ยนแปลงโดยที่เหตุผลก็ยังไม่แน่ชัดเช่นกัน คือ สมุหนายกเป็นผู้ปกครอง

* ปรับปรุงจากที่พิมพ์ใน ความยกย่องของประวัติศาสตร์: พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, ๒๕๓๙) และนำเสนอในที่ประชุมคณะกรรมการพิจารณาจัดทำต้นฉบับหนังสือประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕ ครั้งที่ ๒/๒๕๖๔ เมื่อวันที่ ๑๙ สิงหาคม ๒๕๖๔

** ประธานกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย และราชบัณฑิต สำนักวรรณศาสตร์และการเมือง ราชบัณฑิตยสภา

หัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งงานฝ่ายพลเรือนและฝ่ายทหาร และสมุหพระกลาโหมปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งงานฝ่ายพลเรือนและฝ่ายทหารเช่นกัน ต่อมาสมุหพระกลาโหมท่านหนึ่งทำความผิดจะเป็นเรื่องใดและในรัชกาลใดไม่ปรากฏแน่ชัด จึงมีการโอนงานของสมุหพระกลาโหมไปให้กรมท่า (เสนาบดีพระคลัง) ปกครอง เพื่อเป็นการลงโทษ ทำให้กรมท่ามีภาระเพิ่มขึ้นเช่นนี้ จนถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๕๒) จึงมีการโอนงานกลับคืนไปให้สมุหพระกลาโหมดังเดิม ยกเว้นเมืองท่าบริเวณปากอ่าวไทย เช่น จันทบุรี ตราด สมุทรปราการ ให้กรมท่าปกครองต่อไป^๑ และหลังจากนี้การปกครองที่แบ่งเป็นหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือก็ดำเนินต่อมา แม้ใน พ.ศ. ๒๔๓๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทดลองปฏิรูปการปกครอง สมุหนายกซึ่งเปลี่ยนชื่อเป็นกรมมหาดไทย ก็ยังปกครองหัวเมืองเหนือส่วนสมุหพระกลาโหม ซึ่งเรียกเป็นกรมพระกลาโหม ก็ยังปกครองหัวเมืองปักษ์ใต้เหมือนเดิม ส่วนกรมท่ามีการเปลี่ยนแปลงเล็กน้อยคือ ให้รับผิดชอบการต่างประเทศอย่างเดียวไม่ต้องปกครองหัวเมือง^๒

นี่คือลักษณะการปกครองส่วนภูมิภาคของไทยใน พ.ศ. ๒๔๓๕ อันเป็นช่วงเวลาที่ย่อยกำลังถูกคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยม

การปฏิรูป: คำอธิบาย

การปฏิรูปการปกครองตลอดจนการปฏิรูปประเทศที่เกิดขึ้น ทั้งก่อนหน้าและหลัง พ.ศ. ๒๔๓๕ คงไม่มีใครปฏิเสธได้ว่าไม่ใช่เพราะจักรวรรดินิยม คำกราบบังคมทูลของเจ้านายและข้าราชการใน ร.ศ. ๑๐๓ (พ.ศ. ๒๔๒๗) เป็นหลักฐานสำคัญในเรื่องดังกล่าวได้เป็นอย่างดี แสดงให้เห็นถึงการตระหนักในภัยอันตรายที่จะเกิดกับประเทศ และทางที่จะเอาตัวรอดได้ อย่างไรก็ดี คำอธิบายถึงเหตุผลการปฏิรูปประเทศโดยส่วนใหญ่จะมุ่งไปสู่ช่วง พ.ศ. ๒๔๓๑ - ๒๔๓๕ มากกว่า ทั้งนี้ อาจเห็นว่าการปฏิรูปใน ๒ ปีต่อมาเป็นกระบวนการต่อเนื่องกับ พ.ศ. ๒๔๓๕ ก็ได้ งานบุกเบิกรุ่นแรก ๆ ในเรื่องนี้ ดังเช่น งานของสงวน เล็กสกุล ผู้ล่วงลับไปแล้ว หรืองานของจักรกฤษณ์ นรินทิมตุการ ไม่ได้อธิบายถึงเหตุผลของการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือเลย ส่วน ดร.เดช บุญนาคน ได้กล่าวถึงในลักษณะที่ทำให้เราอยากรู้รายละเอียดมากขึ้น กล่าวคือ

^๑ มาณพ ถาวรวัฒนสกุล, **ขุนนางอยุธยา** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการตำราฯ, ๒๕๓๖), หน้า ๙๙ - ๑๐๔.

^๒ **เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. ๑๐๓ และพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน**, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (พระนคร: โรงพิมพ์กรมสรรพสามิต, ๒๕๑๐. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉาบงานศพ หม่อมสนิท กฤดากร พุทธศักราช ๒๕๑๐), หน้า ๑๐๓.

เนื่องจากเสนาบดีเกษียณอายุ และการเปลี่ยนแปลงนี้ โดยเฉพาะในส่วนของกระทรวงกลาโหม ก็ไม่ได้ผ่านไประบายนาน โดยปราศจากข้อวิพากษ์วิจารณ์^๓ ที่จริงแล้วคำอธิบายที่ดีที่สุดน่าจะเป็นของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (ในความหมายใหม่) พระองค์แรก เพราะทรงรับรู้และเกี่ยวข้องมาโดยตลอด แต่พระองค์ทรงนิพนธ์ไว้เพียงสั้น ๆ ว่า

“พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริตั้งแต่เริ่มทรงปรารภจะจัดการปกครองพระราชอาณาเขตให้มั่นคง เห็นว่าที่หัวเมืองแยกกันขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยบ้าง ในกระทรวงกลาโหมบ้างและกรมท่า (เมื่อก่อนเปลี่ยนชื่อเป็นกระทรวงการต่างประเทศ) บ้าง บังคับบัญชาหัวเมืองถึง ๓ กระทรวง ยากที่จะจัดการปกครองให้เป็นระเบียบแบบแผนเรียบร้อยเหมือนกันได้ทั่วทั้งพระราชอาณาจักร ทรงพระราชดำริเห็นว่าควรจะรวมการบังคับบัญชาหัวเมืองทั้งปวงให้ขึ้นอยู่แต่ในกระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียว”^๔

พระนิพนธ์คำอธิบายของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นคำอธิบายอย่างกว้าง ๆ และทั้งหมดเป็นความรู้ของเราในปัจจุบันเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคใน พ.ศ. ๒๔๓๗

การปฏิรูป: ข้อมูล

ข้อมูลเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคใน พ.ศ. ๒๔๓๗ ที่นำไปสู่การสิ้นสุดระบบการปกครองหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ เป็นผลพวงจากการที่ผู้เขียนได้ร่วมทำงานในคณะกรรมการเอกสารเสนาบดีสภาในคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี ซึ่งมีหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงเป็นประธาน ในโอกาสที่ประธานมีพระชนม์ครบ ๖ รอบ ผู้เขียนจึงขอแสดงกตเวทิต์ต่อองค์ประธาน ขยายความรู้ในเรื่องนี้ให้ลุ่มลึกยิ่งขึ้น สำหรับเอกสารเสนาบดีสภาในปัจจุบันมีการพิมพ์เผยแพร่แล้ว

^๓ เตช บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘, แปลโดย ภรณี กาญจนรัชติ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์ฯ, ๒๕๓๔), หน้า ๑๒๘.

^๔ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สภาพเมื่อแรกสถาปนากระทรวงมหาดไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, ๒๕๑๙. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาธรรมราชภักดี (ม.ล. สวัสดิ์ อิศรางกูร พ.ศ. ๒๕๑๙), หน้า ๔๕.

เมื่อวิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) สิ้นสุดลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประจักษ์ชัดยิ่งขึ้นถึงการคุกคามของมหาอำนาจจักรวรรดินิยมต่อดินแดนชายขอบพระราชอาณาเขต แม้ว่าการก่อนหน้านี้จะได้เข้าไปควบคุมใกล้ชิดมากขึ้นแล้วก็ตาม แต่ก็ยังไม่พอเพียงกับการป้องกันประเทศ ดังนั้นเสนาบดีสภาซึ่งจัดตั้งขึ้นมาก่อนหน้านี้^๕ จึงได้มีการประชุมพิจารณาเรื่องนี้ เมื่อวันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ (ถ้านับตามแบบใหม่จะเป็น พ.ศ. ๒๔๓๗) โดยสมเด็จพระยาธำรงราชานุภาพ (เมื่อครั้งยังทรงดำรงพระยศกรมหมื่น) ได้นำความเห็นเรื่องจัดการเทศาภิบาลให้ที่ประชุมพิจารณา หลังจากสมเด็จพระยาธำรงราชานุภาพทรงชี้แจงรายละเอียดต่าง ๆ ตั้งแต่ประโยชน์ของมณฑลเทศาภิบาล การดำเนินการต่าง ๆ แล้ว ก็ได้พิจารณาว่ามณฑลต่าง ๆ ที่จะตั้งขึ้นอาจจะประกอบด้วยเมืองอะไรบ้าง และมณฑลใดควรจะขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย กระทรวงกลาโหม ดังที่เป็นอยู่ในเวลานั้น

ในการพิจารณาว่า มณฑลใดควรจะสังกัดกระทรวงใด ได้เกิดปัญหาสำคัญตามมาประการหนึ่งเกี่ยวกับเรื่องที่กำลังอภิปรายในที่นี้คือ เมื่อปรึกษากันว่าจะยกมณฑลปราจีน ซึ่งจะมีเมืองในสังกัดประกอบด้วย ฉะเชิงเทรา นครนายก พนัสนิคม ชลบุรี บางละมุง พระตะบอง เสียมราฐ พนมศก และศรีโสภณ ให้ไปขึ้นกับกรมท่า ปรากฏว่าสมเด็จพระยาธำรงราชานุภาพ (เมื่อครั้งยังดำรงพระยศกรมหลวง) ไม่ทรงสมัครพระทัยที่จะรับไว้และทรงอยากจะให้ขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย ในตอนแรกคำตอบของสมเด็จพระยาธำรงราชานุภาพยังไม่มีผลสำคัญนัก และที่ประชุมยังปรึกษาต่อไปถึงมณฑลที่ขึ้นกับกระทรวงกลาโหม ซึ่งกระทรวงกลาโหมก็รับ ๒ มณฑลให้ขึ้นด้วย ถึงตอนนี้เองจึงมีผู้เสนอแนวความคิดใหม่ขึ้นมาโดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ (เมื่อครั้งยังดำรงพระยศกรมหมื่น) เสนอความเห็นให้ทุกมณฑล รวมทั้งมณฑลกรุงเทพ ขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย แต่สมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช (เมื่อครั้งยังดำรงพระยศกรมพระ) เสนอความเห็นให้ทุกมณฑลยกเว้นมณฑลกรุงเทพ ขึ้นต่อหน่วยงานเดียว สำหรับมณฑลกรุงเทพขึ้นกับกระทรวงมหาดไทยที่ประชุมได้อภิปรายต่อไปว่า ถ้าให้มณฑลกรุงเทพขึ้นกับกระทรวงมหาดไทยด้วย กระทรวงนครบาลจะมีงานอะไรทำ รวมทั้งกระทรวงกลาโหมด้วยจะไม่มีการทำงานเช่นกัน เพราะในเวลานั้นงานฝ่ายทหารทั้งทหารบก ทหารเรือเป็นหน้าที่ของกระทรวงยุทธนาธิการ ซึ่งตั้งขึ้นมาใหม่แล้ว สุดท้ายที่ประชุมมีความเห็นว่ามณฑลทั้งหลายควรให้ขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย ยกเว้นมณฑลกรุงเทพ ส่วนงานของกระทรวงกลาโหมเอาไว้ปรึกษากันในภายหลัง

^๕ ดูรายละเอียดใน วุฒิชัย มูลศิลป์, “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการวางรากฐานประชาธิปไตย” ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร (บรรณาธิการ), *ความยากย้อนของอดีต: พิพธิพนธ์เชิดชูเกียรติพลตรีหม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี* (กรุงเทพฯ: [ม.ป.พ.], ๒๕๓๗), หน้า ๒๒๘ - ๒๕๒.

มตินี้ได้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ เป็นการเปลี่ยนโฉมหน้า หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งได้ว่า เป็นการย้อนยุคสมัยไปหาระบบการปกครองครึ่งรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เหลือแต่ว่าถ้ากระทรวงกลาโหมไม่มีมณฑลเทศาภิบาลอยู่ภายใต้การปกครอง กระทรวงกลาโหมจะมีงานอะไรทำ เพราะในเวลานั้นเรื่องการทหารขึ้นต่อกระทรวงยุทธนาธิการ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา เสนอความเห็นในการประชุม ช่วงต่อมาในวันเดียวกันนี้ว่า กระทรวงกลาโหมควรมีหน้าที่ใน “เรื่องบังคับการทหาร” ความเห็นนี้ได้รับการสนับสนุนจากสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และทุกคนในที่ประชุม แต่ที่ประชุมก็มีความเห็นว่า เรื่องนี้เป็นเรื่องใหญ่ควรจะได้ปรึกษากันต่อไปภายหลังการประชุมปรึกษาเรื่องการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลเรียบร้อยแล้ว^๖

การประชุมในวันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ นี้ถือได้ว่าเป็นการประชุมครั้งสำคัญที่นำไปสู่การเปลี่ยนระบบการบริหารการปกครองส่วนภูมิภาค กล่าวคือ เปลี่ยนจากการสังกัดกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงกลาโหม มาเป็นสังกัดกระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียว ส่วนกระทรวงกลาโหมก็มีหน้าที่เกี่ยวกับงานทหาร ทั่วไปแล้วการเปลี่ยนแปลงนี้เป็นไปโดยไม่ได้ตั้งใจ เพราะความตั้งใจเดิมเป็นเพียงการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล ไม่ได้ตั้งใจถึงการเปลี่ยนแปลงในระบบบริหาร เมื่อที่ประชุมมีความเห็นเช่นนี้จึงได้ทำหนังสือขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อไป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชกระแสพระราชทานมายังที่ประชุม เสนาบดี ในการประชุมเมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ซึ่งเป็นวันสิ้นปีในการนับตามแบบเก่า ทรงเห็นชอบตามมติที่ประชุม แต่ก็ทรงขอให้ที่ประชุมปรึกษาโดยละเอียดต่อไปให้ตลอด ซึ่งที่ประชุมก็ได้ประชุมต่อตามพระราชกระแส แต่การประชุมในวันที่ ๓๑ มีนาคม ก็ยังไม่ยุติ ต้องประชุมต่อมาในวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๗ (คือ ๒ วันต่อมา) ในการประชุมครั้งนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเสนอความเห็น ว่า กระทรวงกลาโหมควรมีหน้าที่

(๑) เป็นผู้ถือไว้ซึ่งบัญชาภายในบ้านเมือง ตลอดทั้งพระราชอาณาเขต (ไม่ใช่การบังคับทหาร)

(๒) ต้องถือไว้ซึ่งการป้องกันพระราชอาณาเขต

^๖ “รายงานการประชุมเสนาบดี ๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒, หน้า ๙ - ๑๖,” ใน รายงานการประชุมเสนาบดีสภา รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๒ รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ. ๑๑๒ ตอน ๒ (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย กรมศิลปากร, ๒๕๕๒), หน้า ๒๑๐ - ๒๑๗.

ที่ประชุมเห็นด้วยกับข้อเสนอดังกล่าว และมีมติให้สมเด็จพระยาตำราธิราชฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ร่างหนังสือขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อไป^๗ ต่อมาในวันที่ ๑๐ เมษายน สมเด็จพระยาตำราธิราชฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้นำหนังสือขึ้นกราบบังคมทูล ที่ประชุมเห็นชอบด้วยและลงนามเพื่อเป็นความเห็นของเสนาบดีสภา

หลังจากเสนาบดีสภาถวายคำกราบบังคมทูลขึ้นไปแล้ว เสนาบดีได้มีการประชุมต่อมาจนถึงวันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ แต่ก็ยังไม่มีพระราชกระแสรับสั่งลงมาแต่อย่างใด หลังจากนั้นเสนาบดีสภาไม่ได้ประชุมเป็นเวลาหลายเดือน จนกระทั่งวันที่ ๖ ธันวาคม จึงได้มีการประชุมต่อ แต่การประชุมในครั้งต่อ ๆ มาก็มิปรากฏมีพระราชกระแสรับสั่ง หรือมีการประชุมของเสนาบดีสภาในเรื่องนี้แต่อย่างใด จนในวันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ ก็ได้มีประกาศสำคัญเกี่ยวกับการแบ่งหน้าที่กันใหม่ระหว่างกระทรวงกลาโหมและกระทรวงมหาดไทย ดังนี้

“ประกาศ จัดปันหน้าที่กระทรวงกลาโหม มหาดไทย”

“ข้อ ๑ บรรดาหัวเมืองชั้นในชั้นนอก แลเมืองประเทศราชที่แบ่งเป็นปักษ์ใต้ อยู่ในกระทรวงกลาโหมก็ดี เป็นฝ่ายเหนืออยู่ในกระทรวงมหาดไทยก็ดี แลที่อยู่ในกระทรวงต่างประเทศก็ดี ตั้งแต่นี้สืบไปให้อยู่ในบังคับบัญชาตราพระราชสิทธิ์ กระทรวงมหาดไทย”

“ข้อ ๒ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมีหน้าที่รักษาการภายในพระราชอาณาเขตตลอดทั่วไป เว้นไว้แต่ในกรุงเทพมหานครกับเมืองที่ติดต่อกว้างเคียง ควรเป็นเขตแขวงกรุงเทพฯ ดังจะกำหนดไว้ในประกาศฉบับหนึ่งอีกต่างหากในภายหน้านั้น คงให้อยู่ในหน้าที่กระทรวงนครบาลรักษาการตามเดิม ให้เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้รับไปบอกจากหัวเมืองทั้งปวงนั้น แลมีท้องตราพระราชสิทธิ์ตามพระกระแสพระบรมราชโองการ ฎพระบรมราชโองการ เพื่อที่จะได้บำรุงรักษาความสงบเรียบร้อย แลให้มีความเจริญในเมืองนั้น ๆ”

“ข้อ ๓ ให้เสนาบดีกระทรวงกลาโหม มีหน้าที่เป็นผู้กำกับรักษาการทั้งปวงที่เกี่ยวข้องกับทหารบก ทหารเรือ แลเครื่องสรรพาวุธยุทธภัณฑ์ แลป้อมค่าย คู่อุโมงค์ แลพาหนะสำหรับทหารแลให้ผู้รับไปบอกรายงานการทหารแลมีตราพระราชสิทธิ์ตามพระกระแสพระบรมราชโองการ ฎ

^๗ “รายงานการประชุมเสนาบดี ๒ เมษายน ร.ศ. ๑๑๓, หน้า ๒ - ๔,” ใน รายงานการประชุมเสนาบดีสภา รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๓ รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ. ๑๑๓ (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย พุทธศักราช ๒๔๖๔), หน้า ๔ - ๖.

พระบรมราโชวาทในราชการทหารทั่วหัวเมืองประเทศราช แลปักษ์ใต้ฝ่าย
เหนือทั้งพระราชอาณาเขตฯ เพื่อจะรักษาการบ้านเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุข
เกษมปราศจากสรรพภัยอันตราย”^๘

“ประกาศจัดป็นนาที่...” จึงเป็นการเปลี่ยนโฉมหน้าการปกครองส่วนภูมิภาคที่ดำเนิน
มาหลายร้อยปี ตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยา โดยกระทรวงมหาดไทยจะเป็นผู้บังคับบัญชาหัวเมือง
ทั่วพระราชอาณาจักร ยกเว้นกรุงเทพมหานคร ซึ่งจะอยู่ในบังคับบัญชาของกระทรวงนครบาล
ส่วนกระทรวงกลาโหมจะมีหน้าที่ในเรื่องการทหารโดยเฉพาะ อนึ่ง กรมยุทธนาธิการ ซึ่งมีหน้าที่
เกี่ยวกับการทหารมาแต่เดิม ให้เป็นหน่วยงานขึ้นกับกระทรวงกลาโหม แต่ผู้บังคับบัญชากรม
ยุทธนาธิการให้คงยศเสมอเสนาบดี^๙ จึงถือได้ว่ากระทรวงมหาดไทย กระทรวงกลาโหมสมัยใหม่
เริ่มต้นใน พ.ศ. ๒๔๓๗ ไม่ใช่ พ.ศ. ๒๔๓๕ ดังที่เข้าใจกันทั่วไป

สรุป

ระบบการปกครอง “ปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ” ได้ผ่านการเปลี่ยนแปลงและใช้กันมาในสมัย
รัตนโกสินทร์จนถึง พ.ศ. ๒๔๓๗ ในปีดังกล่าวจึงมีการปฏิรูปเป็นระบบดังเช่นปัจจุบัน คือ กระทรวง
มหาดไทยปกครองหัวเมืองทั้งหมดยกเว้นมณฑลกรุงเทพ ส่วนกระทรวงกลาโหมรับผิดชอบในเรื่อง
การทหาร ทั้งการทัพบก ทัพเรือ (ต่อมาจึงมีทัพอากาศ) การปฏิรูปนี้ว่าไปแล้วไม่ใช่เป็นความตั้งใจ
ที่จะให้มีรูปแบบอย่างนี้ขึ้น แต่เป็นผลพวงจากการจัดการปกครองมณฑลเทศาภิบาลที่กำลังจะให้
มีขึ้น ส่วนการที่ใครจะมองว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงซึ่งเหมาะสมกับกาลสมัย หรือเท่ากับเป็นการ
ย้อนยุคสมัยไปเหมือนรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนั้นก็คงถกเถียงกันต่อไป

^๘ “ประกาศจัดป็นนาที่กระทรวงกลาโหม มหาดไทย,” ใน ประชุมกฎหมายประกาศก เล่ม ๑๔
(พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมร์, ๒๔๗๘), หน้า ๒๐๔-๒๐๖.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ค.

บรรณานุกรม

- จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย. พระนคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๐๖.
- เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. ๑๐๓ และพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน. พิมพ์ครั้งที่ ๔. พระนคร: โรงพิมพ์กรมสรรพสามิต, ๒๕๑๐. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ หม่อมสนธิ กฤดากร พุทธศักราช ๒๕๑๐).
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๒. (คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม มูลนิธิ “ทุนพระพุทธรูปยอผ้า” ในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสครบ ๒๐๐ ปี วันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช วันที่ ๗ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๕๒).
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. สถาปนาเมื่อแรกสถาปนากระทรวงมหาดไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, ๒๕๑๙. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยารามราชภักดี (ม.ล. สวัสดิ์ อิศรางกูร) พ.ศ. ๒๕๑๙).
- เดช บุนนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘. แปลโดย ภรณ์กาญจน์ชิตติ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์ฯ, ๒๕๓๔.
- มานพ ถาวรวงศ์สกุล. ขุนนางอยุธยา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการตำราฯ, ๒๕๓๖.
- รายงานการประชุมเสนาบดีสภา รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๒ รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ. ๑๑๒ ตอน ๑. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย กรมศิลปากร, ๒๕๔๗.
- รายงานการประชุมเสนาบดีสภา รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๒ รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ. ๑๑๒ ตอน ๒. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย กรมศิลปากร, ๒๕๕๒.
- รายงานการประชุมเสนาบดีสภา รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ ๓ รายงานการประชุมเสนาบดีสภา ร.ศ. ๑๑๓. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย กรมศิลปากร, ๒๕๔๘.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการวางรากฐานประชาธิปไตย” ใน วินัยพงศ์ศรีเพียร (บก.). ความย้อนแย้งของอดีต: พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติพลตรีหม่อมราชวงศ์ศุภวัทย์ เกษมศรี. กรุงเทพฯ: [ม.ป.พ.], ๒๕๓๗.
- สงวน เล็กสกุล. งานปฏิรูปในรัชกาลที่ ๕. พระนคร: [ม.ป.พ.], ๒๕๐๖. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายสงวน เล็กสกุล พ.ศ. ๒๕๐๖).
- เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๔ กฎหมาย ร.ศ. ๑๑๒-๑๑๓. พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมร์, ๒๔๗๘.

พัฒนาการด้านการคมนาคมขนส่งสมัยใหม่*

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ธีระ นุชเปี่ยม**

การคมนาคมขนส่งเป็นส่วนสำคัญยิ่งส่วนหนึ่งในการดำเนินชีวิตของมนุษย์มาแต่ยุคโบราณ มนุษย์นอกจากจะอาศัยเส้นทางธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นเส้นทางเดินป่า ทะเล หรือแม่น้ำแล้ว ยังได้พัฒนาเส้นทางคมนาคมขนส่งขึ้นเองตั้งแต่ในอดีตอันไกลโพ้นด้วย โดยเฉพาะการขุดคลองและสร้างถนน การดำเนินงานในลักษณะนี้ปรากฏในประวัติศาสตร์ไทยตั้งแต่สมัยอาณาจักรเริ่มแรก (ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่มีอยู่) คือ สุโขทัย แต่จนกระทั่งพันสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแล้วนั่นเองที่การคมนาคมขนส่งสมัยใหม่ โดยเฉพาะถนนที่สร้างแบบตะวันตกและรถไฟ เริ่มมีการพัฒนาขึ้น

การพัฒนาเส้นทางคมนาคมเป็นการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน (infrastructure) ที่สำคัญยิ่งของการพัฒนาประเทศ ช่วงก่อนสมัยรัตนโกสินทร์มาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พัฒนาการสำคัญด้านนี้อยู่ที่การขุดคลอง ซึ่งเอื้อประโยชน์ทั้งด้านการคมนาคมขนส่ง การเป็นแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร การอุปโภค และอื่น ๆ เช่น การอาศัยเป็นถิ่นพำนัก (เรือนแพ) และการค้าขาย (ตลาดน้ำ) ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การสร้างถนนแบบตะวันตกก็เริ่มขึ้น จากนั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับอีก ๒ รัชกาลต่อมา การพัฒนาเส้นทางคมนาคมสมัยใหม่ คือ การสร้างทางรถไฟและถนน ก็มีการดำเนินการอย่างกว้างขวาง จนกล่าวได้ว่าเป็นการวางรากฐานหลักของกิจการด้านนี้ไว้สำหรับพัฒนาการของช่วงสมัยปัจจุบัน

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อเนื่องกับอีก ๒ รัชกาลต่อมา เป็นช่วงระยะเวลาแห่งการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย (modernization) ในด้านต่าง ๆ บทความนี้มุ่งความสนใจไปที่พัฒนาการด้านการคมนาคมขนส่งที่รวมไปถึงการสร้างและขยายเส้นทางรถไฟ

* นำเสนอในที่ประชุมคณะอนุกรรมการพิจารณาจัดทำต้นฉบับหนังสือประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕ ครั้งที่ ๓/๒๕๖๔ เมื่อวันที่ ๓๐ สิงหาคม ๒๕๖๔

** อติดาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ผู้ทรงคุณวุฒิหลักสูตรเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

การสร้างถนนและสะพานเพื่อขยายเส้นทางคมนาคมทางบกเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เห็นภาพรวมของการคมนาคมขนส่งในสยาม ก็จะกล่าวถึงพัฒนาการด้านนี้ในลักษณะของบทเกริ่นนำ ตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย

พัฒนาการของการคมนาคมขนส่งก่อนการปฏิรูปปรับปรุงประเทศให้เป็นสมัยใหม่

พัฒนาการหลักของการคมนาคมขนส่งในสยามก่อนการปฏิรูปปรับปรุงประเทศ ได้แก่ การขุดคลอง แม้ว่าถนนจะมีปรากฏมาตั้งแต่สมัยโบราณแล้ว แต่เป็นเพียงถนนดินแควและสันช่วงฤดูแล้งจะมีฝุ่นมาก และจะเฉอะแฉะในช่วงฤดูฝน จนแทบใช้สัญจรไม่ได้เลยเมื่อถึงฤดูน้ำหลาก^๑ ดังนั้น สำหรับช่วงก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เราจะมุ่งความสนใจไปที่การขุดคลองเป็นสำคัญ (การขุดคลองยังคงมีความสำคัญอยู่ตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

การขุดคลองตามที่ปรากฏในหลักฐานประวัติศาสตร์มีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย คลองที่ขุดขึ้นสมัยนั้นคงจะสัมพันธ์กับ “ถนนพระร่วง” หรือ “ท่อปุพระยาร่วง” ซึ่งนักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีสันนิษฐานว่า เป็นแนวคลองที่ขุดขึ้นเพื่อนำน้ำจากแม่น้ำปิง ผ่านเมืองกำแพงเพชรมายังสุโขทัย และเชื่อมต่อกับคลองที่ขุดจากแม่น้ำยมที่ไหลผ่านเมืองศรีสัชนาลัยเพื่อนำน้ำมายังสุโขทัย เช่นเดียวกัน^๒ เมื่อถึงสมัยอยุธยาหลักฐานเกี่ยวกับการขุดคลองเป็นจำนวนมาก

กรุงศรีอยุธยา ซึ่งมีลักษณะคล้ายเป็นเกาะมีแม่น้ำล้อมรอบอยู่ถึง ๓ สาย ได้แก่ แม่น้ำลพบุรีทางตอนเหนือ แม่น้ำป่าสักทางด้านตะวันออก และแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศตะวันตกและทิศใต้ เดิมแม่น้ำลพบุรีไหลไปลงแม่น้ำเจ้าพระยา แต่เมื่อมีการขุดคลองเชื่อมแม่น้ำลพบุรีกับแม่น้ำป่าสัก เรียกว่า คูชื่อน้ำ แม่น้ำลพบุรีจึงไหลมาลงแม่น้ำป่าสักมากขึ้นเพราะระยะทางใกล้กว่า ทำให้แม่น้ำลพบุรีสายเดิมที่ไหลไปลงแม่น้ำเจ้าพระยาตื้นเขินและแคบลง ปัจจุบันเรียกว่า คลองเมืองอยู่ทางตอนเหนือสุดของตัวเกาะเมือง^๓ นอกจากนั้น ภายในเกาะตัวเมืองซึ่งมีกำแพงล้อมรอบยังมีการขุดคลองเป็นโครงข่ายเชื่อมถึงกันทั้งจากทิศเหนือไปทิศใต้ และทิศตะวันออกไปทิศตะวันตก ทำให้เรือสามารถสัญจรไปมาจากแม่น้ำสายต่าง ๆ ได้โดยสะดวก ปัจจุบันคลองเหล่านี้ไม่ปรากฏแล้วเพราะถูกถมเมื่อมีการขยายชุมชนเมือง

^๑ มณฑล ประภากรเกียรติ, “กรุงเทพฯ น่าน้ำ ตอนถนนประวัติศาสตร์”, Lib Service Delivery e-Book ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๑๑ (๑-๓๑ สิงหาคม ๒๕๖๒): ๓.

^๒ “คลองขุดในประเทศไทย”, สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่มที่ ๓๓ เรื่องที่ ๓ [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก <http://saranukromthai.or.th/sub/book/book.php?fhkombL9t;yobook=33&chap=3&page=t33-3-infodetail03.html>.

^๓ ข้อมูลเกี่ยวกับการขุดคลองสมัยอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้นมาจาก เรื่องเดียวกัน.

นอกจากคลองขุดภายในตัวเกาะเมืองอยุธยาและสถานที่ใกล้เคียงแล้ว ยังมี การขุดคลองลัดในแม่น้ำเจ้าพระยาหลายแห่งเพื่อให้สามารถเดินทางโดยทางเรือจากปากน้ำไปยังกรุงศรีอยุธยาได้สะดวก คลองลัดสำคัญในแม่น้ำเจ้าพระยาที่ขุดขึ้นในสมัยอยุธยา ได้แก่ คลองลัดบางกอก ขุดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๐๘๕ คลองลัดเกร็ดใหญ่ ขุดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (ครองราชย์ พ.ศ. ๒๑๕๔ - ๒๑๗๑) คลองลัดเมืองนนท์ ขุดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๘ คลองลัดเกร็ดน้อย ขุดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๒๖๕ และคลองลัดโพธิ์ ขุดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ (ครองราชย์ พ.ศ. ๒๒๕๑ - ๒๒๗๕) คลองเหล่านี้ส่วนใหญ่ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของแม่น้ำเจ้าพระยา ขณะที่สายน้ำเจ้าพระยาเดิมได้กลายเป็นคลองต่าง ๆ ที่ยังปรากฏในปัจจุบัน เช่น คลองบางกอกน้อย เป็นต้น

นอกจากคลองลัดในแม่น้ำเจ้าพระยาแล้ว ยังมีคลองที่ขุดเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำสายอื่น ที่สำคัญมี ๒ คลอง คือ คลองสำโรง ไม่ปรากฏปีที่เริ่มขุดครั้งแรก คลองนี้ขุดเชื่อมกับแม่น้ำบางปะกงฝั่งขวาในตำบลท่าสะอ้าน อำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา และคลองพระพุทธเจ้าหลวง-มหาไชยชลมารค เริ่มขุดเมื่อ พ.ศ. ๒๒๔๘ แล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๒๖๔ ขุดแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งขวาในเขตบางขุนเทียน กรุงเทพฯ ไปเชื่อมกับแม่น้ำท่าจีนฝั่งซ้าย ในตำบลมหาชัย จังหวัดสมุทรสาคร เดิมคลองนี้เรียกชื่อเป็น ๒ ตอน คือ จากปากคลองด้านแม่น้ำเจ้าพระยาไปถึงคลองโคกขามเรียกว่า “คลองพระพุทธเจ้าหลวง” และจากคลองโคกขามถึงแม่น้ำท่าจีนเรียกว่า “คลองมหาไชยชลมารค” ปัจจุบันคลองนี้เรียกว่า “คลองมหาชัย” ตลอดทั้งสาย

ถึงสมัยธนบุรี สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชโปรดให้ขุดคลองคูเมืองเพื่อป้องกันการรุกรานของข้าศึก คลองคูเมืองด้านทิศตะวันตกทางฝั่งธนบุรี ขุดคลองคูเมืองตั้งแต่คลองบางกอกน้อยมาออกคลองบางกอกใหญ่ มีชื่อเรียกเป็น ๓ ตอน ตอนที่ ๑ เรียกว่า “คลองบ้านขมิ้น” ตอนที่ ๒ เรียกว่า “คลองบ้านหม้อ” และตอนที่ ๓ เรียกว่า “คลองวัดท้ายตลาด” รวมความยาวทั้งหมด ๕ กิโลเมตร ส่วนคลองคูเมืองฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งอยู่ในเขตพระนคร กรุงเทพมหานคร ปัจจุบัน เรียกว่า “คลองคูเมืองเดิม” เมื่อมีการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ. ๒๓๒๕ แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุดซ่อมใหม่ในปีต่อมาเพื่อขยายคลองให้ลึกและกว้างมากขึ้น เป็นคลองคูเมืองชั้นในสุดใกล้เคียงกับพระบรมมหาราชวัง

ในสมัยรัตนโกสินทร์ คลองที่ขุดขึ้นส่วนใหญ่เป็นคลองในกรุงเทพฯ และหัวเมืองใกล้เคียง ในช่วง ๕ รัชกาลแรก เป็นช่วงระยะเวลาที่มีการขุดคลองเหล่านี้ขึ้น อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ ช่วง คือ ช่วงก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง (Bowring Treaty พ.ศ. ๒๓๙๘) และช่วงหลังการทำสนธิสัญญาฉบับนี้ เหตุผลในการแบ่งเช่นนี้ คือ ในช่วงหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ระบบเศรษฐกิจไทยเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก โดยเฉพาะมีการผลิตเพื่อการพาณิชย์ ทำให้มีการส่งออกสินค้า เช่น ข้าว ออกสู่ตลาดโลก จึงมีการขุดคลองจำนวนมาก ส่งผลให้มีการขยายพื้นที่เพาะปลูก นำผลผลิตจากแหล่งผลิตออกสู่แม่น้ำและท่าเรือเพื่อส่งต่อไปยังต่างประเทศโดยทางทะเล

คลองสำคัญที่มีการขุดขึ้นในช่วงก่อนการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ได้แก่ คลองรอบกรุง (มีชื่อเรียกเป็น ๒ ช่วง คือ คลองโองอ่างและคลองบางลำพู) ขุดขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๒๘ คลองหลอด มี ๒ คลอง คลองหนึ่งอยู่ข้างวัดเทพธิดาราม และอีกคลองหนึ่งอยู่ข้างวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ทั้งสองคลองขุดขึ้นในรัชกาลที่ ๑ จากคลองคูเมืองเดิมไปบรรจบกับคลองรอบกรุง คลองมหานาค เป็นคลองสั้น ๆ ขุดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ บริเวณเหนือวัดสระเกศ คลองลัดหลวง เป็นคลองลัดที่ขุดขึ้นในลำน้ำเจ้าพระยา ที่อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ เพื่อช่วยย่นระยะทางเดินเรือในลำน้ำเจ้าพระยาตอนปลาย ซึ่งมีความคดโค้งมาก คลองสุนัขหอน ขุดเชื่อมแม่น้ำท่าจีนฝั่งขวาในตำบลท่าจีน อำเภอเมืองฯ จังหวัดสมุทรสาคร กับแม่น้ำแม่กลองฝั่งซ้าย ในตำบลแม่กลอง อำเภอเมืองฯ จังหวัดสมุทรสงคราม คลองแสนแสบ ขุดเชื่อมคลองบางกะปิ กรุงเทพฯ กับคลองบางขนาก ในเขตอำเภอเมืองฯ จังหวัดฉะเชิงเทรา คลองผดุงกรุงเกษม ขุดเป็นคูเมืองชั้นนอกของกรุงเทพฯ เมื่อคราวขยายเขตพระนครออกไปในรัชกาลที่ ๔

คลองที่ขุดขึ้นภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงทั้งในรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ มีเป็นจำนวนมาก โดยมีการขุดขึ้นทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด เฉพาะคลองที่ขุดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีดังนี้ คลองถนนตรง ขุดขึ้นเพราะชาวตะวันตกกราบบังคมทูลร้องเรียนว่า จะขอไปตั้งห้างร้านบริเวณตั้งแต่ใต้ปากคลองพระโขนงถึงบางนา จึงขอให้ขุดคลองต่อจากคลองผดุงกรุงเกษมไปออกคลองพระโขนง ดินที่ได้จากการขุดคลองนำมาถมสร้างเป็นถนนขนานไปกับคลองในชื่อเดียวกัน (ปัจจุบัน ถนนตรงคือ ส่วนใหญ่ของถนนพระรามที่ ๔) คลองสีลม ขุดขึ้นเพื่อเอาดินถมถนนตามแนวถนนสีลมในปัจจุบัน คลองเจดีย์บูชา ขุดขึ้นจากแม่น้ำนครชัยศรีที่บ้านท่านา ตำบลนครชัยศรี อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ไปถึงหน้าพระปฐมเจดีย์ อำเภอเมืองฯ จังหวัดนครปฐม ทั้งเพื่อใช้เป็นเส้นทางไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ และเหตุผลด้านเศรษฐกิจ (เพื่อใช้เป็นเส้นทางขนส่งอ้อยและน้ำตาล) คลองมหาสวัสดิ์ ขุดขึ้นเพื่อเป็นเส้นทางเชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำนครชัยศรี เพื่อการขนส่งอ้อยและน้ำตาล (เชื่อมกับคลองเจดีย์บูชา) คลองภาษีเจริญ ขุดขึ้นเพื่อประโยชน์ในการค้าขายและการสัญจรทางน้ำระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองสมุทรสาคร คลองดำเนินสะดวก ขุดขึ้นเพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมระหว่างแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำแม่กลอง โดยขุดแยกจากแม่น้ำท่าจีนฝั่งขวา ที่ตำบลบางยาง อำเภอกะห้มแบน จังหวัดสมุทรสาคร ผ่านอำเภอบ้านแพ้ว ไปเชื่อมกับแม่น้ำแม่กลอง ที่ตำบลดำเนินสะดวก อำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี

เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การตัดถนนสมัยใหม่แบบตะวันตกได้เริ่มขึ้นแล้ว ถนนสายแรกที่สร้างขึ้นโดยใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่แบบตะวันตก คือ ถนนเจริญกรุง

การตัดถนนสมัยนั้นนับเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างความเป็นสมัยใหม่ที่กำลังจะเริ่มขึ้น ขณะเดียวกันก็เกิดขึ้นเพราะข้อเรียกร้องของชาวต่างชาติที่ต้องการออกไปชื้อรถม้าเพื่อรับอากาศนอกเคสด่านด้วย^๔ ถนนสายนี้แบ่งออกเป็น ๒ ตอน คือ ถนนเจริญกรุงตอนนอก (ตอนใต้) สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔ เริ่มจากคลองรอบกรุงตรงประตูสามยอดตัดกับถนนตรง ต่อยังคลองผดุงกรุงเกษม จนไปสุดที่ดาวคะนอง ถนนสายนี้เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “ถนนตก” เนื่องจากไปสิ้นสุดที่แม่น้ำเจ้าพระยา ถนนเจริญกรุงตอนในสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๕ เริ่มต้นที่ท้ายพระบรมมหาราชวัง ตรงไปยังประตูสามยอด จนไปเชื่อมต่อกับถนนเจริญกรุงตอนนอกที่สะพานดำรงสถิต^๕

ถนนอีก ๒ สายที่สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ ถนนบำรุงเมืองและถนนเฟื่องนคร ถนนบำรุงเมืองมีอยู่แต่เดิมบริเวณเสาชิงช้า ซึ่งคงจะเป็นถนนดินหรือถนนที่ปูด้วยอิฐถมทรายสำหรับคนเดินหรือใช้เป็นทางเกวียนหรือทางช้าง - ม้าเดินเท่านั้น เนื่องจากอยู่บริเวณเสาชิงช้า จึงมีชื่อเรียกว่า “ถนนเสาชิงช้า” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุงถนนสายนี้ตั้งแต่ถนนสนามไชยด้านกำแพงพระบรมมหาราชวังฝั่งตะวันออก ผ่านเสาชิงช้า ไปจนถึงวัดสระเกศ และพระราชทานชื่อใหม่ว่า “ถนนบำรุงเมือง” ถนนอีกสายหนึ่งซึ่งเป็นเสมือน “พี่น้อง” ของถนนบำรุงเมือง คือ ถนนเฟื่องนคร แต่ถนนสายนี้แคบกว่าและสั้นกว่า สร้างเป็นแนวขวางแยกจากถนนบำรุงเมืองไปบรรจบกับถนนเจริญกรุงบริเวณบ้านหม้อ^๖

ที่กล่าวมานี้เป็นพัฒนาการโดยสังเขปด้านการคมนาคมขนส่งในสยามตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงประมาณช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังจะเห็นต่อไปว่า แม้เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ต่อเนื่องกับอีก ๒ รัชกาลต่อมา) พัฒนาการด้านนี้จะมุ่งไปที่ระบบการคมนาคมขนส่งสมัยใหม่ โดยเฉพาะการสร้างเส้นทางรถไฟและถนน แต่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ การขุดคลองก็ยังถือว่ามีความสำคัญอยู่อย่างมาก

การพัฒนาการคมนาคมขนส่งสมัยใหม่ในช่วงรัชกาลที่ ๕ - ๗

การขุดคลองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงริเริ่มการพัฒนาการคมนาคมขนส่งสมัยใหม่ โดยเฉพาะการสร้างทางรถไฟ แต่พระองค์ก็ได้ทรงเล่ายรากฐานแห่งวิถีชีวิต

^๔ “‘ความเรื่องมาก’ ของฝรั่งกับการสร้างถนนในสมัยรัชกาลที่ ๔” ศิลปวัฒนธรรม (๒๕ ตุลาคม ๒๕๖๓) [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_27564

^๕ มณฑล ประภากรเกียรติ “กรุงเทพฯ นารู้ ตอนถนนประวัติศาสตร์,” : หน้า ๔.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

ดั้งเดิมของคนไทย นั่นคือ เส้นทางน้ำ โดยเฉพาะคลอง จึงทรงให้ความสำคัญต่อการขยายเส้นทางคมนาคมทางน้ำก่อนการสร้างถนนเสียอีก โดยมีการขุดคลองใหม่คลองแรกในรัชสมัยของพระองค์ คือ คลองสวัสดิ์เปรมประชากร ใน พ.ศ. ๒๔๑๓ ขณะที่การสร้างถนนอย่างจริงจัง เพิ่งจะปรากฏเด่นชัดในช่วงกลางรัชกาล คือ ราว พ.ศ. ๒๔๓๐ เป็นต้นมานั่นเอง^๗

การที่ทรงให้ความสำคัญต่อการขุดคลองก่อนการสร้างถนนก็คงเป็นเพราะทรงเห็นว่า คลองเป็นเส้นทางคมนาคมดั้งเดิมมาแต่ยุคโบราณ จึงเป็นการง่ายที่จะบำรุงรักษาคลองที่มีอยู่และ ขุดขึ้นใหม่ และที่สำคัญเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตที่คนไทยคุ้นเคยดีอยู่แล้ว ในขณะที่การสร้างถนน ที่สร้างแบบตะวันตกต้องอาศัยความรู้ความชำนาญและเทคโนโลยีทั้งในการสร้างและการซ่อมบำรุง ซึ่งคนไทยส่วนใหญ่ยังไม่คุ้นเคย จึงต้องใช้เวลาในการเรียนรู้และเตรียมการมากกว่าการขุดและ บำรุงรักษาคลอง^๘ คลองที่ขุดขึ้นในรัชสมัยของพระองค์มีเป็นจำนวนมาก^๙ ซึ่งในที่นี้จะกล่าวถึง คลองสำคัญ ๆ เพียงบางส่วน^{๑๐} โดยเฉพาะคลองที่ยังใช้ประโยชน์มาจนถึงปัจจุบัน^{๑๑}

- **คลองสวัสดิ์เปรมประชากร** (ปัจจุบัน คือ คลองเปรมประชากร) เจ้าพระยา ศรีสวัสดิ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นผู้อำนวยการขุด พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) เป็นแม่กองขุด เริ่มขุดใน พ.ศ. ๒๔๑๓ แล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ ความยาว ๕๐.๘๕ กิโลเมตร นับเป็นคลองแรกที่ขุดขึ้นในรัชกาลที่ ๕
- **คลองนครเนื่องเขต** พระชลธารวินิจฉัยเป็นแม่กองขุด เริ่มขุดใน พ.ศ. ๒๔๑๙ แล้วเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๒๐ ความยาว ๑๒.๐๒ กิโลเมตร
- **คลองประเวศบุรีรมย์** เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ เป็นผู้อำนวยการขุด พระยาดำรงราชพลขันธ์ เป็นแม่กองขุด เริ่มขุดใน พ.ศ. ๒๔๒๑ แล้วเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ ความยาว ๔๖ กิโลเมตร
- **คลองทวีวัฒนา** เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ เป็นแม่กองขุด เริ่มขุดใน พ.ศ. ๒๔๒๑ และขุดแล้วเสร็จในปีเดียวกัน ความยาว ๑๓.๖ กิโลเมตร
- **คลองรังสิตประยูรศักดิ์** (หรือ คลองรังสิต) ผู้ดำเนินการขุด คือ บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ซึ่งขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลองในบริเวณพื้นที่ราบฝั่ง

^๗ ปิยนาด บุนนาค และคณะ, **คลองในกรุงเทพฯ: ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลง และผลกระทบ** ในรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๕๒๕) (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๖๓.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

^๙ ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓ - ๑๐๖.

^{๑๐} ข้อมูลส่วนนี้มาจาก “คลองขุดในประเทศไทย”

^{๑๑} ดูเพิ่มเติมใน หนังสือทุก “คลองขุดสมัย ร.๕ เส้นทางระบายน้ำสำคัญแห่ง กทม.,” ผู้จัดการ (๒ พฤศจิกายน ๒๕๕๔) [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก <https://mgronline.com/travel/detail/9540000139648>.

ตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตจังหวัดปทุมธานี การขุดดำเนินอยู่ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๓ - ๒๔๔๐ นอกจากตัวคลองใหญ่แล้ว ยังมีคลองแยกและคลองซอย รวม ๔๓ คลอง มีความยาวรวมทั้งสิ้น ๑๓๓.๖ กิโลเมตร เฉพาะคลองใหญ่มีความยาว ๕๕.๖ กิโลเมตร

- **คลองสาทร** หลวงสาทรราชยุทต์ (เจ้าสัวยม) ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต ขุดขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๓๘ และขุดแล้วเสร็จในปีเดียวกันนั้นเอง ปัจจุบันไม่ได้ใช้เป็นเส้นทางคมนาคมและค้าขายเหมือนในอดีต แต่เป็นทางน้ำคู่ขนานไปกับถนนสาทร ตั้งแต่บริเวณสี่แยกถนนวิสุทธิถึงแม่น้ำเจ้าพระยา
- **คลองประปา** วัตถุประสงค์ในการขุดคลองประปาไม่เหมือนกับคลองขุดอื่น ๆ แต่เป็นการขุดเพื่อนำน้ำมาทำเป็นน้ำประปา สำหรับชาวกรุงเทพฯ โครงการขุดคลองประปาเริ่มใน พ.ศ. ๒๔๕๒ การขุดคลองแล้วเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๕๖

คลองต่าง ๆ ที่ขุดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักจะเป็นคลองเชื่อมกรุงเทพฯ กับจังหวัดใกล้เคียง เชื่อมแม่น้ำหรือเชื่อมคลองที่มีอยู่แล้วในเขตพื้นที่ภาคกลางซึ่งอยู่ไม่ห่างไกลจากกรุงเทพฯ มากนัก หรือเชื่อมเขตพื้นที่เหล่านี้ วัตถุประสงค์หลักคือเพื่ออำนวยความสะดวกและรวดเร็วในการสัญจรทางน้ำและการค้าขายระหว่างกรุงเทพฯ กับเขตพื้นที่ในจังหวัดใกล้เคียง นอกจากนี้ ยังเป็นความต้องการที่จะเปิดพื้นที่บริเวณสองฝั่งคลอง ซึ่งเป็นป่าให้เป็นที่อยู่อาศัยและตั้งถิ่นฐาน และทำการเพาะปลูก ดังนั้น จะเห็นได้ว่า การขุดคลองนอกจากจะใช้เป็นเส้นทางคมนาคมและการค้าขายแล้ว ยังมีผลในแง่ของการขยายทั้งพื้นที่เพาะปลูกและการตั้งถิ่นฐานออกไปด้วย เมื่อมีการสร้างเส้นทางรถไฟออกไปในส่วนต่าง ๆ ของประเทศ ผลที่เกิดขึ้นลักษณะเดียวกันนี้ทั้งในทางเศรษฐกิจและสังคมว่ามีมากมายมหาศาล

การพัฒนาเส้นทางรถไฟในสยาม

การพัฒนาเส้นทางรถไฟนับเป็นการเริ่มต้นการคมนาคมขนส่งสมัยใหม่อย่างแท้จริง ในสยาม กิจการด้านนี้เริ่มในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มูลเหตุสำคัญที่ทำให้มีพระราชดำริในเรื่องนี้ ส่วนหนึ่งมาจากการที่ใน พ.ศ. ๒๔๑๓ และ พ.ศ. ๒๔๑๔ พระองค์ได้เสด็จประพาสสิงคโปร์ และอินเดีย ทำให้ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการคมนาคมทางรถไฟ ภายหลังการเสด็จประพาสครั้งนั้นทรงเห็นว่าการคมนาคมของไทย ซึ่งมีแต่ทางเกวียนและแม่น้ำลำคลอง ไม่เพียงพอต่อการบำรุงรักษาพระราชอาณาเขต โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีเส้นทางทุรกันดาร^{๑๒}

^{๑๒} “ตำนานแห่งรถไฟไทย” รถไฟไทยดอทคอม [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก <http://portal.rotfaithai.com/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=17>

มูลเหตุสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ขณะนั้นสยามต้องเผชิญกับการคุกคามของมหาอำนาจอาณานิคม จึงจำเป็นต้องสร้างทางรถไฟขึ้นในประเทศเพื่อติดต่อกับมณฑลชายแดนก่อนอื่น ทั้งนี้เพื่อสะดวกแก่การปกครองและตรวจตราป้องกันการรุกราน ขณะเดียวกัน การสร้างทางรถไฟก็เช่นเดียวกับการสร้างคลองที่ได้กล่าวแล้ว ตรงที่ส่งผลให้มีการเปิดพื้นที่ให้พลเมืองเข้าไปบุกเบิกและตั้งรกรากถิ่นฐาน และเมื่อประกอบกับความสะดวกรวดเร็วในการคมนาคมขนส่ง ส่งผลให้มีการขยายตัวทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะในเขตที่เป็นที่ตั้งของสถานีรถไฟ

อนึ่ง ใน พ.ศ. ๒๔๒๙ ก่อนการดำเนินการสำรวจเส้นทางเพื่อสร้างทางรถไฟ รัฐบาลไทยได้อนุมัติสัมปทานแก่บริษัทชาวเดนมาร์กเพื่อสร้างทางรถไฟสายแรกขึ้นในสยามระหว่างกรุงเทพฯ กับสมุทรปราการ ระยะทาง ๒๑ กิโลเมตร แต่บริษัทยังขาดทุนทรัพย์ จึงมิได้ดำเนินการก่อสร้าง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยืมทุนทรัพย์ส่วนหนึ่งในการลงทุนสร้างทางรถไฟสายนี้ พระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปเสด็จดินเป็นปฐมฤกษ์เมื่อวันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ และเสด็จฯ ไปเปิดการเดินรถ ณ สถานีสมุทรปราการ เมื่อวันที่ ๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๖ ในระยะแรกรถไฟสายนี้ใช้รถจักรไอน้ำลากจูง แต่ต่อมาเปลี่ยนมาใช้รถไฟฟ้า เส้นทางรถไฟสายนี้เลิกกิจการไปเมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๓^{๑๓}

กิจการรถไฟที่เป็นของรัฐบาลเริ่มขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้มีการสำรวจเพื่อก่อสร้างทางรถไฟโดยเซอร์ แอนดรู คลาร์ก (Andrew Clark) ใน พ.ศ. ๒๔๓๐ เริ่มจากสายเหนือ กรุงเทพฯ - เชียงใหม่ ให้วางแนวทางตัดผ่านแหล่งสำคัญทางภาคกลางของประเทศ และมีทางแยกไปยังเมืองสำคัญต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือ เมืองนครราชสีมา และส่วนอื่น ๆ^{๑๔} ภายหลังการสำรวจก็ทรงตัดสินพระทัยให้มีการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมาเป็นสายแรก การก่อสร้างเริ่มในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ เมื่อถึง พ.ศ. ๒๔๓๙ การก่อสร้างแล้วเสร็จบางช่วงพอที่จะเปิดเดินรถได้ ในวันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดการเดินรถไฟระหว่างสถานีกรุงเทพฯ กับอยุธยา ระยะทาง ๗๑ กิโลเมตร “วันที่ ๒๖ มีนาคม” จึงถือเป็นวันสถาปนากิจการรถไฟมาจนทุกวันนี้^{๑๕}

^{๑๓} “ประวัติการรถไฟในประเทศไทย”, สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่มที่ ๔ เรื่องที่ ๗ รถไฟ [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก <http://saranukromthai.or.th/sub/book/book.php?book=4&chap=7&page=t4-7-infodetail03.html>.

^{๑๔} “ตำนานแห่งรถไฟไทย”

^{๑๕} “ประวัติการรถไฟแห่งประเทศไทย” การรถไฟแห่งประเทศไทย [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก <http://procurement.railway.co.th/main/profile/history.html>.

ภายหลังพิธีเปิดเส้นทางรถไฟกรุงเทพฯ - ออยุธยาได้เพียง ๒ วัน ก็เปิดให้ประชาชนเดินทางไป - มาระหว่าง ๒ เมืองนี้ได้ การเปิดเดินรถเป็นระยะ ๆ ดำเนินต่อมาจากอยุธยาถึงแก่งคอย มวกเหล็ก ปากช่อง และเมื่อถึง พ.ศ. ๒๔๔๓ การสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมา ก็เสร็จสมบูรณ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดการเดินรถไฟสายนี้เมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ ระยะทางรวมทั้งสิ้น ๒๖๕ กิโลเมตร^{๑๖}

การขยายเส้นทางรถไฟดำเนินไปตลอดรัชสมัย โดยมีการเปิดเดินรถเฉลี่ยทุก ๆ ๑ ปีครึ่ง และเมื่อสิ้นรัชกาลมีทางรถไฟเปิดใช้แล้วเป็นระยะทางรวมทั้งสิ้น ๙๓๒ กิโลเมตร และอยู่ระหว่างการก่อสร้างอีก ๖๙๐ กิโลเมตร^{๑๗} พัฒนาการสำคัญๆ ที่เกิดขึ้นในช่วง ๒ รัชกาลต่อมาเป็นการขยายเส้นทางเข้าไปถึงทุกภาคของประเทศ โดยในที่นี้จะขอสรุปพัฒนาการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (คาบเกี่ยวกับรัชกาลที่ ๕) และในรัชกาลต่อมา โดยแบ่งเป็นเส้นทางสายต่าง ๆ ดังต่อไปนี้^{๑๘}

เส้นทางรถไฟสายเหนือ

ช่วงแรก ๆ ของเส้นทางรถไฟสายนี้ เริ่มมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ ช่วงที่ ๑ เส้นทางชุมทางบ้านภาชี - ลพบุรี ระยะทาง ๔๓ กิโลเมตร เปิดเดินรถเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๔ ช่วงที่ ๒ ระหว่างลพบุรี - ปากน้ำโพ ระยะทาง ๑๑๗ กิโลเมตร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ไปทรงทำพิธีเปิดการเดินรถสายเหนือที่สถานีชุมทางบ้านภาชี เมื่อวันที่ ๓๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ ช่วงที่ ๓ ระหว่างปากน้ำโพ - พิชณุโลก ระยะทาง ๑๓๙ กิโลเมตร เปิดเดินรถเมื่อวันที่ ๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๐ ช่วงที่ ๔ ระหว่างพิชณุโลก - ชุมทางบ้านดารา ระยะทาง ๖๙ กิโลเมตร เปิดเดินรถเมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๑ และช่วงที่ ๕ อันเป็นช่วงสุดท้ายของการขยายเส้นทางรถไฟสายเหนือในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ เส้นทางระหว่างชุมทางบ้านดารากับปางต้นผึ้ง ระยะทาง ๕๑ กิโลเมตร เปิดเดินรถเมื่อวันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ การขยายเส้นทางหลังจากนั้นจนถึงจังหวัดเชียงใหม่ดำเนินการแล้วเสร็จในช่วง ๒ รัชกาลต่อมา (แล้วเสร็จสมบูรณ์ในรัชกาลที่ ๖ แต่การเปิดเดินรถช่วงสุดท้ายมีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๗) การขยายเส้นทางช่วงต่าง ๆ ตั้งแต่ช่วงชุมทางบ้านดารา - ปางต้นผึ้ง เริ่มตั้งแต่ช่วงที่ ๖ มีดังนี้

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๗} “การก่อสร้างทางรถไฟสมัยรัชกาลที่ ๕ - รัชกาลที่ ๗ แม้มีอุปสรรคแต่ได้ระยะทางรวมกว่า ๓ พันกิโลเมตร” ศิลปวัฒนธรรม (๑ ตุลาคม ๒๕๖๑) [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_15119.

^{๑๘} ข้อมูลส่วนนี้มาจาก “ตำนานแห่งรถไฟไทย”

- ช่วงที่ ๖ ระหว่างปางต้นผึ้ง - แม่พวก ระยะทาง ๑๙ กิโลเมตร เปิดเดินรถเมื่อ วันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๔
- ช่วงที่ ๗ ระหว่างแม่พวก - ปากปาน ระยะทาง ๑๐ กิโลเมตร เปิดเดินรถเมื่อ วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๕
- ช่วงที่ ๘ ระหว่างปากปาน - ห้วยแม่ต้า ระยะทาง ๑๓ กิโลเมตร เปิดเดินรถเมื่อ วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๖
- ช่วงที่ ๙ ระหว่างห้วยแม่ต้า - บ้านปิน ระยะทาง ๑๓ กิโลเมตร เปิดเดินรถเมื่อ วันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๗
- ช่วงที่ ๑๐ ระหว่างบ้านปิน - ผาคอ ระยะทาง ๑๗ กิโลเมตร เปิดเดินรถเมื่อ วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๘
- ช่วงที่ ๑๑ ระหว่างผาคอ - แม่จาง ระยะทาง ๑๙ กิโลเมตร เปิดเดินรถเมื่อ วันที่ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๘
- ช่วงที่ ๑๒ ระหว่างแม่จาง - นครลำปาง ระยะทาง ๔๒ กิโลเมตร เปิดเดินรถเมื่อ วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๙
- ช่วงที่ ๑๓ ระหว่างนครลำปาง - ปางหัวพง ระยะทาง ๓๓ กิโลเมตร เปิดเดินรถเมื่อ วันที่ ๒๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๙
- ช่วงที่ ๑๔ ระหว่างปางหัวพง - ปางยาง ระยะทาง ๔ กิโลเมตร เปิดเดินรถเมื่อ วันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๑
- ช่วงที่ ๑๕ ระหว่างปางยาง - อุโมงค์ขุนตาน - เชียงใหม่ ระยะทาง ๗๒ กิโลเมตร เปิดเดินรถเมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๙ (พ.ศ. ๒๔๖๘ ตามปฏิทินเดิม)

เส้นทางรถไฟสายใต้

การก่อสร้างเส้นทางรถไฟสายใต้ เริ่มเมื่อเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมา ใกล้จะเสร็จเรียบร้อย และในระหว่างนั้นเส้นทางสายเหนือก็สร้างไปจนเกือบถึงสถานีลพบุรีแล้ว ใน พ.ศ. ๒๔๔๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่า ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาก็สมควรสร้างทางรถไฟลงไปทางภาคใต้ด้วย จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมรถไฟหลวงไปดำเนินการสร้างทางรถไฟขึ้น โดยเริ่มต้นจากสถานีธนบุรี (สถานีบางกอกน้อย) จนถึงจังหวัดเพชรบุรี เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๔๔ แต่เป็นการสร้างทางขนาด ๑.๐๐ เมตร ระยะทาง ๑๕๐ กิโลเมตร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ไปทรงเปิดทางรถไฟสายนี้ด้วยพระองค์เอง ณ สถานีธนบุรี เมื่อวันที่ ๑๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๖ การขยายเส้นทางรถไฟสายใต้ต่อจากนั้นจนถึงใต้สุดของสยามดำเนินการเสร็จสิ้นในรัชกาลต่อมา การขยายช่วงตอนต่าง ๆ

เริ่มจากเพชรบุรีลงไปทางใต้ และจากสงขลาไปทางใต้ และจากสงขลาไปทางใต้ และจากสงขลาไปทางใต้ แล้วมาบรรจบกันที่จังหวัดชุมพร โดยเปิดการเดินรถเป็นระยะ ๆ เรื่อยมามีดังนี้

- ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๔ เปิดเดินรถจากสถานีบ้านชะอำ - หัวหิน - วังภักษ์ ระยะทาง ๒๐ กิโลเมตร
- ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๗ เปิดเดินรถจากสถานีวังภักษ์ - ประจวบคีรีขันธ์ ระยะทาง ๖๙ กิโลเมตร
- ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๘ เปิดเดินรถจากสถานีประจวบคีรีขันธ์ - บ้านกรูด ระยะทาง ๕๙ กิโลเมตร
- ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๘ เปิดเดินรถจากสถานีบ้านกรูด - บางสะพานใหญ่ ระยะทาง ๑๖ กิโลเมตร
- ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ เปิดเดินรถจากสถานีชุมทางทุ่งสง - ร่อนพิบูลย์ - พัทลุง ระยะทาง ๘๙ กิโลเมตร
- ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๖ เปิดเดินรถจากสถานีพัทลุง - อุตะเภา ระยะทาง ๘๔ กิโลเมตร
- ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๐ เปิดเดินรถจากสถานีชุมทางอุตะเภา - ชุมทางหาดใหญ่ - คลองทราย ระยะทาง ๑๐๐ กิโลเมตร (ภายหลังได้ย้ายสถานีชุมทางอุตะเภามาอยู่ที่สถานีชุมทางหาดใหญ่ ซึ่งอยู่ห่างออกไปทางใต้ ๓ กิโลเมตร)
- ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๓ เปิดเดินรถจากสถานีคลองทราย - บาลอ ระยะทาง ๓๖ กิโลเมตร
- ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ เปิดเดินรถจากสถานีบาลอ - ดันหยงมัส ระยะทาง ๓๘ กิโลเมตร
- ๑๗ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๔ เปิดเดินรถจากสถานีตันหยงมัส - สุไหงโกลก ระยะทาง ๔๕ กิโลเมตร

รวมระยะทางในทางประธานสายใต้ จากสถานีธนบุรีถึงสุไหงโกลก ทั้งสิ้น ๑,๑๔๔ กิโลเมตร นอกจากนี้ ยังมีเส้นทางแยกอีกหลายสาย ซึ่งก่อสร้างขึ้นทั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและในช่วงรัชกาลต่อ ๆ มา อีกหลายเส้นทาง ซึ่งจะไม่กล่าวถึงในที่นี้

เส้นทางรถไฟสายตะวันออก

ทางสายนี้เริ่มสร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นทางขนาดกว้าง ๑.๔๓๕ เมตร จากกรุงเทพฯ ถึงฉะเชิงเทรา ระยะทาง ๖๑ กิโลเมตร เปิดการเดินรถเมื่อวันที่ ๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๐ ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการแปลง

ขนาดทางเป็น ๑.๐๐ เมตร และก่อสร้างจากฉะเชิงเทรา เป็นทางกว้าง ๑.๐๐ เมตร ถึงอำเภอ อรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี (ปัจจุบันขึ้นอยู่กับจังหวัดสระแก้ว) เพื่อเชื่อมกับรถไฟกัมพูชาที่ ตำบลคลองลึก การก่อสร้างได้รับความร่วมมือจากหน่วยทหารช่างในการวางรางจากฉะเชิงเทรา ถึงปราจีนบุรี ต่อจากนั้นกรมรถไฟดำเนินการเอง รวมระยะกรุงเทพฯ - อรัญประเทศ ๒๕๕ กิโลเมตร

การเดินทางจากจังหวัดฉะเชิงเทราดำเนินการใน ๒ รัชกาล ดังนี้ เปิดเดินรถจากสถานี ฉะเชิงเทราถึงกบินทร์บุรี ระยะทาง ๑๐๐ กิโลเมตร เมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๗ (พ.ศ. ๒๔๖๖ ตามปฏิทินเดิม) และเปิดเดินรถจากสถานีกบินทร์บุรีถึงอรัญประเทศ ระยะทาง ๙๔ กิโลเมตร เมื่อวันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๙

เส้นทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือ

หลังจากเปิดการเดินทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมา จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๐ จึงได้เริ่มการก่อสร้างทางรถไฟต่อไปยังสถานีอุบลราชธานี โดยเป็นทางกว้าง ๑.๐๐ เมตร เพื่อให้ สอดคล้องกับขนาดทางรถไฟกรุงเทพฯ - นครราชสีมา ซึ่งเดิมได้วางเอาไว้ขนาดกว้าง ๑.๔๓๕ เมตร และอยู่ในระหว่างการปรับเปลี่ยนให้มีความกว้าง ๑.๐๐ เมตร เท่ากับเส้นทางสายใต้ มีการเปิด การเดินรถจากสถานีนครราชสีมา ผ่านสถานีชุมทางถนนจิระ ถึงสถานีท่าช้าง รวมระยะทาง ๒๑ กิโลเมตร เมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕ เส้นทางสายตะวันออกเฉียงเหนือมีหลายเส้นทาง ด้วยกัน การขยายเส้นทางต่างๆ ในภาคนี้อยู่ในช่วงปลายรัชกาล ต่อเนื่องกับช่วงรัชกาลต่อมา เป็นสำคัญ

จะเห็นได้ว่า พัฒนาการสำคัญในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ การขยายทางรถไฟสายใต้ไปถึงปาดังเบซาร์และสุโขทัย (ต่อกับทางรถไฟสายมลายูของอังกฤษ) สายเหนือไปถึงเชียงใหม่ สายตะวันออกไปถึงอรัญประเทศ และสายตะวันออกเฉียงเหนือก็เริ่ม ดำเนินการก่อสร้างแล้ว (เพื่อต่อไปถึงหนองคายและอุบลราชธานีในเวลาต่อมา) ในช่วงรัชกาลนี้ สามารถเปิดเดินรถเฉลี่ยทุก ๆ ๖ เดือน เมื่อสิ้นรัชกาลทางรถไฟมีระยะทางรวมกัน ๒,๕๘๑ กิโลเมตร และอยู่ระหว่างการก่อสร้างอีก ๔๑๘ กิโลเมตร^{๑๙}

พัฒนาการสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การรวมกิจการรถไฟซึ่งมีอยู่ ๒ กรม คือ กรมรถไฟ สายเหนือและกรมรถไฟสายใต้ เข้าเป็นกรมเดียวกัน เรียกว่า “กรมรถไฟหลวง” เมื่อวันที่ ๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๐ เพราะทรงเห็นว่า การแยกกันอยู่ไม่สะดวกในการบังคับบัญชาและ การบริหารกิจการ โดยเฉพาะเป็นการสิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้

^{๑๙} “การก่อสร้างทางรถไฟสมัยรัชกาลที่ ๕ - รัชกาลที่ ๗ แม้มีอุปสรรคแต่ได้ระยะทางรวมกว่า ๓ พันกิโลเมตร”

พระเจ้านั่งยาเธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการกรมรถไฟหลวง พระองค์แรก^{๒๐} ซึ่งจะทรงมีบทบาทสำคัญยิ่งในการพัฒนากิจการรถไฟของสยามตลอดรัชกาลที่ ๖ และในรัชกาลต่อมา

นอกจากนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดให้สร้างสะพานพระราม ๖ เป็นสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาแห่งแรกเพื่อเชื่อมเส้นทางรถไฟสายใต้ถึงสถานีกรุงเทพฯ (การสร้างสะพานแห่งนี้เสร็จสมบูรณ์และเปิดใช้ในช่วงรัชกาลต่อมา) และโปรดให้สร้างถนนเชื่อมต่อกับเส้นทางรถไฟ เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ราษฎร เช่น ถนนจากสถานีรถไฟนครลำปาง ไปเมืองเชียงรายได้ และจากสถานีรถไฟสะพานหิน จังหวัดพิจิตร ไปจังหวัดเพชรบูรณ์^{๒๑}

ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว การขยายเส้นทางรถไฟที่เป็นการดำเนินการสืบเนื่องต่อจาก ๒ รัชกาลก่อน คือ เส้นทางสายอีสาน หลังจากมีการเปิดเส้นทาง กรุงเทพฯ - นครราชสีมา ใน พ.ศ. ๒๔๔๓ แล้ว กว่าจะมีการก่อสร้างทางรถไฟต่อเนื่องจากช่วงนั้นก็ล่วงถึง พ.ศ. ๒๔๖๐ ช่วงต่อเนื่องแรกที่มีการเปิดเดินรถ คือ จากสถานีนครราชสีมา ผ่านสถานีชุมทางถนนจิระ ถึงสถานีท่าช้าง รวมระยะทาง ๒๑ กิโลเมตร โดยเปิดการเดินรถได้เมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕ ซึ่งอยู่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว การขยายเส้นทางต่อมาซึ่งคาบเกี่ยวกับรัชกาลต่อมา ได้แก่^{๒๒}

เส้นทางรถไฟสายนครราชสีมา - อุบลราชธานี

๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๘	เปิดเส้นทางสถานีท่าช้าง - บุรีรัมย์ ระยะทาง ๙๑ กิโลเมตร
๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๙	เปิดเส้นทางสถานีบุรีรัมย์ - สุรินทร์ ระยะทาง ๔๔ กิโลเมตร
๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๐	เปิดเส้นทางสถานีสุรินทร์ - หัวยทับทัน ระยะทาง ๖๑ กิโลเมตร
๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๑	เปิดเส้นทางสถานีหัวยทับทัน - ศรีสะเกษ ระยะทาง ๓๔ กิโลเมตร
๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๓	เปิดเส้นทางสถานีศรีสะเกษ - อุบลราชธานี ระยะทาง ๖๑ กิโลเมตร

^{๒๐} “ประวัติการรถไฟแห่งประเทศไทย”

^{๒๑} “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย คลังข้อมูลดิจิทัล เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก http://kingchulalongkorn.car.chula.ac.th/th/history/rama6_bio.

^{๒๒} “ตำนานแห่งรถไฟไทย”

รวมระยะทางจากนครราชสีมาถึงอุบลราชธานี ๓๑๒ กิโลเมตร แต่เนื่องจากสถานีปลายทางที่อุบลราชธานีอยู่ในเขตอำเภวารินชำราบ ห่างจากฝั่งแม่น้ำมูล กรมรถไฟหลวงจึงวางทางแยกจากสถานีบึงหวายไปยังสถานีโพธิ์มูล ซึ่งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูล ระยะทาง ๗ กิโลเมตร เพื่อความสะดวกในการรับส่งสินค้าที่มาจากทางเรือในแม่น้ำมูล

เส้นทางรถไฟสายชุมทางถนนจิระ - หนองคาย

- ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ เปิดเส้นทางสถานีชุมทางถนนจิระ - โนนสูง ระยะทาง ๒๙ กิโลเมตร
- ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ เปิดเส้นทางสถานีโนนสูง - บัวใหญ่ ระยะทาง ๕๑ กิโลเมตร
- ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๖ เปิดเส้นทางสถานีบัวใหญ่ - ขอนแก่น ระยะทาง ๑๐๔ กิโลเมตร

การก่อสร้างเส้นทางจากขอนแก่นขึ้นไปสู่กระบังไว้ชั่วคราวในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อ ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ จนกระทั่งต่อมาจึงมีการก่อสร้างใหม่อีก จนมีการเปิดเดินรถไฟสายขอนแก่น - อุดรธานี ระยะทาง ๑๒๐ กิโลเมตร เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๔ จากนั้นการก่อสร้างเส้นทางรถไฟสายนี้ก็ถูกระงับเรื่อยมา จนใน พ.ศ. ๒๔๙๗ จึงเริ่มการก่อสร้างต่อไปยังจังหวัดหนองคาย ระยะทาง ๔๙ กิโลเมตร โดยรัฐบาลสหรัฐอเมริกาออกเงินสมทบค่าใช้จ่ายในการก่อสร้าง ๔ ล้านดอลลาร์สหรัฐ หรือประมาณ ๘๐ ล้านบาท เพื่อสร้างให้เสร็จภายใน ๗ เดือนตามความจำเป็นทางยุทธศาสตร์ การก่อสร้างแล้วเสร็จตามกำหนด และสามารถเปิดเดินรถถึงสถานีนาทา ระยะทาง ๔๙ กิโลเมตร เมื่อวันที่ ๑๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๙๘

ต่อมาการรถไฟแห่งประเทศไทย (กรมรถไฟหลวงได้เปลี่ยนฐานะมาเป็นรัฐวิสาหกิจประเภทสาธารณูปการภายใต้ชื่อว่า “การรถไฟแห่งประเทศไทย” ตั้งแต่วันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๙๔) ได้ขยายการก่อสร้างจากสถานีนาทาไปถึงสถานีหนองคาย ริมฝั่งแม่น้ำโขงระยะทางประมาณ ๖ กิโลเมตร เพื่อความสะดวกในการขนส่งสินค้าผ่านไปยังฝั่งประเทศลาว การก่อสร้างแล้วเสร็จและเปิดการเดินรถได้ตลอดเส้นทาง เมื่อวันที่ ๓๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๑ รวมระยะทางจากสถานีชุมทางถนนจิระถึงสถานีหนองคาย ๓๕๙ กิโลเมตร

การขยายเส้นทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือ ยังมีการดำเนินงานต่อเนื่องหลังรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ เส้นทางรถไฟสายแก่งคอย - ชุมทางบัวใหญ่ การดำเนินงานแบ่งเป็น ๓ ตอน ซึ่งเริ่มมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๖ แต่เพิ่งแล้วเสร็จ เปิดการเดินรถไฟได้ตลอดเส้นทางเมื่อวันที่ ๑๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๐

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีการขยายเส้นทางสำคัญอีกช่วงหนึ่ง คือ เส้นทางรถไฟทางคู่กรุงเทพฯ - ชุมทางบ้านภาชี การก่อสร้างเส้นทางสายนี้เป็นผลมาจากการที่ขบวนรถที่เดินระหว่างกรุงเทพฯ และชุมทางบ้านภาชีมีจำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ จนทำให้ต้องเสียเวลา

รอนานในการสับหลักขบวนรถ และไม่ปลอดภัย กรมรถไฟจึงสร้างเพิ่มอีก ๑ เส้นทางควบคู่กับเส้นทางเดิม ทำให้เส้นทางกรุงเทพฯ - ชุมทางบ้านภาษีเป็นทางคู่ แยกสำหรับขบวนรถขึ้นทางหนึ่ง และขบวนรถลงอีกทางหนึ่ง ไม่ต้องเสียเวลารอหลักกัน การก่อสร้างแล้วเสร็จ เปิดการเดินรถเป็นตอนแรกระหว่างกรุงเทพฯ - คลองรังสิต ระยะทาง ๒๙ กิโลเมตร เมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๔ และตอนที่ ๒ จากคลองรังสิตถึงบางปะอิน ระยะทาง ๒๙ กิโลเมตร แล้วเสร็จเปิดการเดินรถได้เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๓ ส่วนที่เหลือเสร็จสมบูรณ์จนเปิดการเดินรถได้ตลอดเส้นทางเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๕

กล่าวโดยสรุป รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวแม้จะประสบวิกฤตเกือบจะโดยตลอด (มีวิกฤตด้านการเงินมาแต่ต้นรัชกาล ไม่แต่เฉพาะวิกฤตอันเป็นผลจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. ๒๔๗๓ เท่านั้น) แต่ก็ยังสามารถเปิดและขยายเส้นทางรถไฟได้ตลอดรัชกาล คือ พ.ศ. ๒๔๗๐ ขยายและเปิดเส้นทางเดินรถอีก ๗๙ กิโลเมตร รวมระยะทางทั้งหมด ๒,๗๙๗ กิโลเมตร พ.ศ. ๒๔๗๑ ขยายเส้นทาง ๓๔ กิโลเมตร จากห้วยทับทันถึงศรีสะเกษ ถึงวันที่ ๓๐ กันยายนปีนั้นมีเส้นทางรถไฟรวมทั้งสิ้น ๒,๘๓๑ กิโลเมตร พ.ศ. ๒๔๗๒ ขยายเส้นทางเพิ่ม ๒๙ กิโลเมตร จากชุมทางถนนจิระถึงสถานีโนนสูง เมื่อถึงวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ มีเส้นทางรถไฟรวมทั้งสิ้น ๒,๘๖๒ กิโลเมตร พ.ศ. ๒๔๗๓ มีการขยายเส้นทางจากศรีสะเกษถึงวารินชำราบเป็นระยะทาง ๖๑ กิโลเมตร ถึงวันที่ ๓๑ ธันวาคมปีนั้น มีเส้นทางรถไฟรวมทั้งสิ้น ๒,๙๒๓ กิโลเมตร วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ เปิดเส้นทางเดินรถจากโนนสูงถึงบัวใหญ่ ระยะทาง ๕๑ กิโลเมตร ที่เป็นส่วนหนึ่งของเส้นทางรถไฟสายโคราช - ขอนแก่น (เส้นทางจากบัวใหญ่ถึงขอนแก่น ระยะทาง ๑๐๔ กิโลเมตร กำลังอยู่ระหว่างการก่อสร้างและเปิดเดินรถในอีก ๒ ปีต่อมาดังกล่าวแล้วข้างต้น) เมื่อถึงปีนี้ เส้นทางรถไฟจึงขยายออกไปเป็น ๒,๙๗๓ กิโลเมตร^{๒๓}

เมื่อถึงช่วงนี้ผลกระทบจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทำให้รัฐบาลต้องลดงบประมาณ แต่ในขณะเดียวกันมีการปรับปรุงรถด่วนกรุงเทพฯ - ปันัง ด้วยการนำเอารถจักรดีเซลมาใช้ ทำให้ลดเวลาเดินทางลงเหลือ ๒๗ ชั่วโมง มีการนำรถจักรดีเซลมาใช้ในเส้นทางสายเหนือและสายตะวันออกเฉียงเหนือด้วย ผลจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทำให้ไม่มีการขยายเส้นทางใหม่อีกใน พ.ศ. ๒๔๗๕ แต่ในช่วงกลางปีมีการเปิดเดินรถในเส้นทางจากโคราชถึงขอนแก่น และมีการนำรถจักรดีเซล - ไฟฟ้ามาใช้งานรวม ๑๙ คัน เมื่อถึง พ.ศ. ๒๔๗๖ ยังเหลือเส้นทางสายขอนแก่น - หนองคายอีกประมาณ ๙๖.๕ กิโลเมตรที่ยังอยู่ระหว่างการก่อสร้าง แม้สยามประสบปัญหาเศรษฐกิจรุนแรง แต่เมื่อสิ้นรัชกาลนี้ก็มิมีเส้นทางรถไฟครอบคลุมเส้นทางหลักเกือบทั้งหมดของทุกวันนี้ ได้แก่^{๒๔}

^{๒๓} วีรวัลย์ งามสันติกุล, **ประชาธิปไตยในกระแสธารประวัติศาสตร์** (กรุงเทพฯ: มูลนิธิประชาธิปไตย - ราไพรณี, ๒๕๕๙), หน้า ๑๑๖ - ๑๑๗.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน.

กรุงเทพฯ - อยุธยาประเทศ	ระยะทาง ๒๕๔ กิโลเมตร
กรุงเทพฯ - วารินชำราบ	ระยะทาง ๕๗๖ กิโลเมตร
บ้านภาชี - เชียงใหม่	ระยะทาง ๖๖๑ กิโลเมตร
บ้านดารา - สวรรคโลก	ระยะทาง ๒๙ กิโลเมตร
มักกะสัน - สถานีแม่น้ำ	ระยะทาง ๗ กิโลเมตร
มหานาค - ชุมทางตลิ่งชัน	ระยะทาง ๒๐ กิโลเมตร
ถนนจิระ - บัวใหญ่	ระยะทาง ๗๙ กิโลเมตร

รวมระยะทางจากฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา (กรุงเทพฯ) ระยะทางทั้งสิ้น ๑,๖๒๖ กิโลเมตร ส่วนเส้นทางจากฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา (ธนบุรี) มีระยะทางดังนี้ บางกอกน้อย - สู้โงโกลก ระยะทาง ๑,๑๔๔ กิโลเมตร หาดใหญ่ - ปาดังเบซาร์ ระยะทาง ๔๕ กิโลเมตร และ สายสาขา (ตรัง นครศรีธรรมราช และสงขลา) รวมระยะทาง ๑๕๘ กิโลเมตร รวมระยะทางทั้งหมด เมื่อถึง พ.ศ. ๒๔๗๔ คือ ๒,๘๒๙ กิโลเมตร^{๒๕}

การสร้างถนนและสะพาน

เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่มีการขุดคลองสายยาว ๆ มากเหมือนในรัชกาลก่อน ๆ เนื่องจากคลองลดความสำคัญลง เพราะมีการขยายเส้นทางคมนาคมทางถนนและรถไฟมากขึ้น ดังนั้น แม่ว่าคลองที่มีอยู่ยังคงมีประโยชน์และบทบาทเกี่ยวข้องกับ การดำเนินชีวิตของคนไทยอยู่อย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นด้านการคมนาคมขนส่ง การชลประทาน การระบายน้ำ หรือการประปา (ถึงช่วงนั้นการประปาได้เริ่มมีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตของประชาชนแล้ว) แต่พัฒนาการของการคมนาคมสมัยใหม่ก็ทำให้ “...คลองขนาดเล็กขาดการบำรุง จนตื้นเขิน เรือไม่สามารถสัญจรผ่านได้ จนถมเป็นถนนเป็นจำนวนมาก จึงเหลือแต่คลองสายสำคัญๆ เพื่อใช้ในการคมนาคมและระบายน้ำ...”^{๒๖}

นอกจากกิจการรถไฟที่ได้กล่าวถึงแล้ว พัฒนาการสำคัญด้านการคมนาคมสมัยใหม่ที่มีการวางรากฐานไว้ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๒๗} คือ การสร้างถนนและ

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗.

^{๒๖} สืบพงศ์ สุขสม, “การจราจรทางน้ำของกรุงเทพมหานคร” วารสารสถาบันเทคโนโลยีแห่งสุวรรณภูมิสาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๑ (๒๕๖๑): ๙๕. [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก <http://journal.svit.ac.th/index.php/1/article/view/110/121>.

^{๒๗} ปิยนาด บุนนาค, รายงานการวิจัย: การวางรากฐานการคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๘).

สะพาน (จะไม่กล่าวถึงกิจการอย่างอื่น เช่น รถราง) แม้การสร้างถนนจะเริ่มมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ แต่การขยายเส้นทางถนนออกไปอย่างกว้างขวางเกิดขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและรัชกาลต่อ ๆ มาเป็นสำคัญ

พระราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือเร่งดำเนินการตัดถนนในที่ที่เจริญเป็นย่านธุรกิจการค้า เพราะประการหนึ่งนั้น หากปล่อยให้มีการขยายกิจการต่าง ๆ ก็จะทำให้การตัดถนนในภายหลังทำได้ลำบาก อันเป็นผลจากการที่มีบ้านเรือนและอาคารร้านค้าเพิ่มขึ้นตลอดเวลา บริเวณดังกล่าวจะกลายเป็นพื้นที่ซึ่งมีถนนแคบ ๆ หรือมีถนนน้อยเกินไป การค้าขายจะทำได้ลำบาก เป็นเหตุขัดขวางความเจริญก้าวหน้าด้วย อีกประการหนึ่ง บริเวณเช่นนั้นมักเกิดเพลิงไหม้เนื่องจากมีอาคารบ้านเรือนตั้งอยู่อย่างแออัด เมื่อเกิดเพลิงไหม้ การดับเพลิงก็เป็นการยากลำบากที่จะเข้าไปดับไฟ ทั้งนี้ยังไม่ต้องกล่าวถึงปัญหาสุขอนามัยจากการที่บริเวณนั้นสกปรกกรุงรังจนเป็นแหล่งแพร่เชื้อโรค^{๒๘} เกี่ยวกับพระราโชบายในการสร้างถนนที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่ง คือ การที่ทรงคำนึงถึงสภาพแวดล้อมด้วย

...[เมื่อ] เริ่มทำถนนถมอิฐหรือคิลาก้อนลงบนถนน [แล้ว]...ก็ทำบาทวิถีให้คนเดินแล้ว ทำทางน้ำและท่อระบายน้ำเพื่อเป็นทางระบายน้ำไม่ให้น้ำขังที่ถนนเพื่อไม่ให้ถนนชำรุดเร็วและเป็นการป้องกันน้ำท่วมด้วย นอกจากนี้ รัชกาลที่ ๕ ก็มักโปรดเกล้าฯ ให้ปลูกต้นไม้ที่ขึ้นง่ายไว้ที่ขอบริมถนน...ทั้งนี้เพราะอาจทรงตระหนักถึงคุณประโยชน์ของการปลูกต้นไม้ที่ขอบริมถนน คือ รากของต้นไม้จะช่วยยึดขอบถนนเพื่อทำให้นั่นคงแข็งแรง และต้นไม้ยังช่วยระบายอากาศให้ร่มเย็นและเพิ่มความงามแก่บ้านเมืองด้วย...อย่างไรก็ดี ในกรณีที่ดินกว้างไม่ถึง ๑๒ วา ก็ไม่โปรดให้ปลูกต้นไม้ที่ขอบถนน เพราะต้นไม้เกะกะกีดขวางถนน แต่โปรดเกล้าฯ ให้ปลูกต้นไม้ตรงกลางจัตุรัสแทน...ส่วนถนนที่อยู่ในย่านชุมชน ย่านธุรกิจ เป็นการยากที่จะตัดถนนให้กว้าง เพราะมีความจำเป็นของการใช้ดินเพื่อประโยชน์ทางการประกอบธุรกิจ กล่าวคือ มักมีอาคารร้านค้าปลูกอยู่ริมบาทวิถีทีเดียว แต่รัชกาลที่ ๕ ก็โปรดให้การปลูกอาคารร้านค้านั้นให้เป็นระเบียบ ไม่รูล้ำเข้าไปในเขตถนน...^{๒๙}

^{๒๘} ปิยนาด บุณนาค, “สมเด็จพระปิยมหาราชกับสภาพแวดล้อมของบ้านเมือง” หอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๗ พฤศจิกายน ๒๕๕๒ [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก www.memohall.chula.ac.th/article/สมเด็จพระปิยมหาราชกับสภาพแวดล้อมของบ้านเมือง/

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน.

การสร้างถนนในกรุงเทพฯ มีเป็นจำนวนมาก ซึ่งไม่สามารถกล่าวถึงในรายละเอียดในที่นี้ได้ จึงจะขอก้าวโดยสรุปว่า การสร้างถนน นอกจากจะเพื่อความสะดวกในการสัญจรไปมาและการดำเนินธุรกิจการค้าแล้ว ยังมีความสำคัญในแง่ของสภาพแวดล้อมด้วย เช่น ร่มเงาจากต้นไม้ที่ปลูกไว้สองข้างถนน (หากกว้างพอที่จะปลูกต้นไม้ได้) และความสวยงามเชิงภูมิทัศน์ที่จะเกิดแก่บ้านเมือง เฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีการสร้างถนนไม่น้อยกว่า ๑๐๐ สาย แต่ช่วงนั้นก็มีการถมคลองน้อยมาก เพราะชาวไทยยังต้องอาศัยเส้นทางน้ำทั้งในการคมนาคมขนส่งและเป็นที่อยู่อาศัย^{๓๐}

สิ่งก่อสร้างที่ตามมากับการสร้างถนน คือ สะพาน ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของเส้นทางคมนาคมทางบก โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ ที่ยังมีแนวคลองอยู่เป็นจำนวนมาก มีผู้ศึกษาสะพานที่สร้างขึ้นสมัยรัชกาลที่ ๕ และพบว่าในรัชกาลนี้มีการสร้างสะพานขึ้นมากที่สุดในบริเวณเมืองกรุงเทพฯ รวมทั้งสิ้นถึง ๑๖๙ สะพาน การศึกษายังพบว่า การสร้างสะพานในแต่ละปีสัมพันธ์กับการขยายตัวของเมือง คือ จากพื้นที่ใกล้พระบรมมหาราชวังออกไปสู่พื้นที่ชานเมืองนอกคลองผดุงกรุงเกษมออกไป โดยเฉพาะช่วง พ.ศ. ๒๔๓๑ - ๒๔๔๖ เป็นช่วงที่มีการสร้างสะพานมากที่สุด โดยมีการพัฒนาเทคโนโลยีการก่อสร้างตลอดรัชสมัย^{๓๑}

บรรดาสะพานที่สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีสะพานข้ามคลองที่มีชื่อขึ้นต้นว่า “เฉลิม” รวมทั้งสิ้น ๑๗ สะพาน สร้างเสร็จในช่วงรัชสมัย ๑๕ แห่ง และสร้างขึ้นในรัชกาลต่อมาอีก ๒ แห่ง^{๓๒} (ปัจจุบันเหลือเพียง ๕ แห่ง) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานชื่อสะพานทั้ง ๑๕ แห่ง ซึ่งมีเลขปีแห่งพระชนมพรรษาต่อท้ายชื่อ ประกาศไว้ในราชกิจจานุเบกษา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ ดังนี้^{๓๓}

ถนน	ข้ามคลอง	สะพาน
๑. สามเสน	บางขุนพรหม	เฉลิมศรี ๔๒
๒. หัวลำโพงนอก	ริมถนนสนามม้า	เฉลิมศักดิ์ ๔๓
๓. ปลายถนนสาทรฝั่งใต้	หัวลำโพง	เฉลิมเกียรติ ๔๔

^{๓๐} “เมืองไทยในอดีต: บอกเล่าวันสตรวันออก” National Geographic ฉบับภาษาไทย (๑๙ เมษายน ๒๐๑๓) [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก <https://ngthai.com/history/820/vintage-thailand-5/>

^{๓๑} กิตติพงษ์ พุกษชาติ, “สะพานในกรุงเทพฯ สมัยรัชกาลที่ ๕.” วิทยานิพนธ์ (สธ.ม.) บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๔ คลังข้อมูลการวิจัย [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก http://www.tnrr.in.th/?page=result_search&record_id=10178892.

^{๓๒} วรชาติ มีชูบท, “สะพานชุด ‘เจริญ’” ฝากเรื่องราวไว้กับน้องๆ” [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก http://www.vajiravudh.ac.th/OVtoVC/OVtoVC_87.htm

^{๓๓} “พระราชทานนามสะพานเฉลิม”, ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๒๖ วันที่ ๒๙ สิงหาคม ๑๒๘ [พ.ศ. ๒๔๕๒]: ๑๑๗๙.

ถนน	ข้ามคลอง	สะพาน
๔. วรจักร	วัดพิเรนทร์	เฉลิมยศ ๔๕
๕. เยาวราช	ตรอกเต้า	เฉลิมเวียง ๔๖
๖. อุณากรรณ	สะพานถ่าน	เฉลิมวัง ๔๗
๗. เจริญกรุง	วัดจักรวรรดิ	เฉลิมกรุง ๔๘
๘. เจ้าพระยาสุรศักดิ์	สาทร	เฉลิมเมือง ๔๙
๙. ปลายถนนสุรวงษ์	หัวลำโพง	เฉลิมภพ ๕๐
๑๐. เพ็ญนคร	สะพานถ่าน	เฉลิมพงษ์ ๕๑
๑๑. ประทุมวัน	ริมถนนสนามม้า	เฉลิมเผ่า ๕๒
๑๒. เจริญกรุง	วัดสามจีน	เฉลิมพันธุ์ ๕๓
๑๓. เจริญกรุง	สีลม	เฉลิมภาค ๕๔
๑๔. ราชดำริห์ ประแจจีน	บางกะปิ	เฉลิมโลก ๕๕
๑๕. พญาไท	บางกะปิ	เฉลิมหล้า ๕๖

การก่อสร้างถนนและสะพานยังคงดำเนินสืบเนื่องในอีก ๒ รัชกาลต่อมา อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี ดังได้กล่าวแล้ว ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว การมุ่งขยายเส้นทางถนน ส่งผลให้มีการถมคลองเป็นจำนวนมาก อันหมายถึงการรื้อสะพานข้ามคลองต่าง ๆ โดยลำดับด้วย จนปัจจุบันสะพานที่สร้างไว้ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ถึง ๑๖๙ สะพาน นั้นเหลือเพียง ๗๐ สะพาน และในจำนวนนี้มีเพียง ๑ สะพานเท่านั้นที่คงวัสดุ โครงสร้าง และเครื่องตกแต่งคล้ายกับสภาพที่สร้างขึ้นสมัยรัชกาลที่ ๕ มากที่สุด คือ สะพานข้ามโรงสี^{๓๔} (สะพานข้ามคลองคูเมืองเดิมบริเวณหลังกระทรวงกลาโหมไปยังบริเวณหน้ากระทรวงมหาดไทย)

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเจริญรอยตามพระยุคลบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถด้วยการพระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์จัดสร้างสะพานชุด “เจริญ” เรียงลำดับมาแต่วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๓ (พ.ศ. ๒๔๕๔ ตามปฏิทินปัจจุบัน) ซึ่งเป็นวันเฉลิมพระชนมพรรษาครั้งแรกในรัชกาล สะพานชุดนี้มี ๗ แห่ง ได้แก่^{๓๕}

๑. สะพานเจริญรัช ๓๑ ข้ามคลองคูเมืองเดิม ตำบลปากคลองตลาด
๒. สะพานเจริญราษฎร์ ๓๒ ข้ามคลองมหานาค ที่ถนนกรุงเกษม
๓. สะพานเจริญพาสน์ ๓๓ ข้ามคลองบางกอกใหญ่ ที่ถนนอิสรภาพ
๔. สะพานเจริญศรี ๓๔ ข้ามคลองคูเมืองเดิม บริเวณหน้าวัดบูรณศิริมัตถาราม
๕. สะพานเจริญทัศน์ ๓๕ ข้ามคลองวัดสุทัศน์เทพวราราม ที่ถนนบำรุงเมือง

^{๓๔} วรชาติ มีชูบท, “สะพานชุด ‘เจริญ’”.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน.

๖. สะพานเจริญสวัสดิ์ ๓๖ ข้ามคลองผดุงกรุงเกษม หน้าสถานีรถไฟกรุงเทพฯ
๗. สะพานเจริญศรัทธา ข้ามคลองเจตีย์บูชา จังหวัดนครปฐม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกแก่ผู้สัญจรไปมาระหว่างสถานีรถไฟนครปฐมกับองค์พระปฐมเจดีย์ ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดสะพานนี้เมื่อวันที่ ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๑

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพัฒนาการสำคัญในส่วนของกรุงเทพมหานคร คือ การเชื่อมสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาด้วยสะพานที่สร้างเสร็จและเปิดใช้ถึง ๒ แห่ง คือ สะพานพระราม ๖ และสะพานพระพุทธยอดฟ้า การสร้างสะพานพระราม ๖ เป็นพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเชื่อมทางรถไฟฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าด้วยกัน การก่อสร้างสะพานเริ่มขึ้น เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ ต่อมาในวันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๖ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ผู้บัญชาการกรมรถไฟหลวงในขณะนั้น (ทรงดำรงตำแหน่งนี้เป็นพระองค์แรก) ก็ได้เสด็จฯ ไปทรงวางหีบพระฤกษ์^{๓๖}

อย่างไรก็ตาม การก่อสร้างแล้วเสร็จเมื่ออีก ๔ ปีต่อมา คือ ในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๙ หลังจากสิ้นรัชกาลไปแล้วประมาณ ๑ ปี พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานชื่อสะพานว่า “สะพานพระราม ๖” และเสด็จพระราชดำเนินไปทรงประกอบพระราชพิธีเปิดสะพานด้วยการให้ขบวนรถไฟแล่นผ่านเป็นปฐมฤกษ์ในวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๙ (พ.ศ. ๒๔๗๐ ตามปฏิทินปัจจุบัน) ซึ่งเป็นวันคล้ายวันพระราชสมภพของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชกิจจานุเบกษาซึ่งตีพิมพ์หมายกำหนดการพระราชพิธีเปิดสะพานพระราม ๖ กล่าวถึงการเสด็จพระราชดำเนินครั้งนั้นไว้ดังนี้

...พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องครึ่งยศทหารบก
ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินี เสด็จพระราช
ดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งจากพระที่นั่งอัมพรสถาน ประทับยังสถานี
จิตรลดา ทรงเจิมรถพระที่นั่งหลังใหม่แล้ว เสด็จขึ้นประทับรถพระที่นั่งนั้น
พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินี รถไฟใช้จักรงูรถพระที่นั่งไปยังสะพาน
พระราม ๖ รถไฟเดินตัดผ้าแพรแถบที่ขึงกั้นกลางสะพานออกแล้วไปหยุด
รถไฟพระที่นั่งกลางสะพาน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงจากรถ
พระที่นั่งประทับยังโรงพระราชพิธี...^{๓๗}

^{๓๖} “ครบรอบ ๙๓ ปี เปิดใช้สะพานพระราม ๖ สะพานรถไฟข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาครั้งแรก” มติชนออนไลน์ (๑ มกราคม ๒๕๖๒) [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก https://www.matichon.co.th/news-monitor/news_1299216.

^{๓๗} “การเปิดสะพานพระราม ๖ พ.ศ. ๒๔๖๙” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓๔ วันที่ ๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๙: ๓๕๙๒.

สะพานแห่งนี้เป็นสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาแห่งแรก สร้างขึ้น ณ ตำบลบางซ่อน (ปัจจุบันคือแขวงบางซ่อน เขตบางซื่อ กรุงเทพมหานคร) ในคำกราบบังคมทูลรายงานในการเปิดสะพานพระราม ๖ พลเอก พระเจ้าฟ้าเธอ กรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธิน (พระราชอิสริยยศขณะนั้น) ผู้บัญชาการกรมรถไฟหลวง เสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม ทรงกล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับลักษณะสะพาน ดังนี้

...สะพานนี้มี ๕ ช่อง เรียงตามลำดับกันไป ช่องที่ ๑ ยาว ๗๗.๘๐ เมตร ช่องที่ ๒ ยาว ๘๔ เมตร ช่องที่ ๓ ยาว ๑๒๐ เมตร ช่องที่ ๔ ยาว ๘๔ เมตร ช่องที่ ๕ ยาว ๗๗.๘๐ เมตร รวมความยาวของสะพาน ๔๕๓.๖๐ เมตร ขนาดกว้างของสะพานนั้น ๑๐ เมตร บันไดเรียบไว้ส่วนหนึ่งสำหรับเป็นทางหลวง ให้ยวดยานทุกชนิดผ่านได้กว้าง ๕ เมตร อีกส่วนหนึ่งเป็นทางรถไฟ กับนอกจากนี้มีทางคนเดินเท้าสองข้างสะพาน ข้างหนึ่งกว้าง ๑ เมตรครึ่ง รากสะพานก่อด้วยวิธีห้องอัดลมโดยสีกวดจากระดับน้ำปกติ ๒๙.๐๒ เมตร บริษัท Les Etablissement Dayde ซึ่งตั้งอยู่ที่ปารีส และโรงงานอยู่แคเรียลในประเทศฝรั่งเศส ได้รับเหมาทำการก่อสร้าง...^{๓๘}

จะเห็นได้ว่า ลักษณะพิเศษของสะพานพระราม ๖ คือ ประกอบด้วย ๒ ส่วน ส่วนหนึ่งเป็นถนนคอนกรีตเสริมเหล็กสำหรับให้รถยนต์ทุกชนิดผ่าน อีกส่วนหนึ่งเป็นทางรถไฟ พร้อมทางเดินเท้าสองด้าน อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันสะพานพระราม ๖ ได้ปิดการจราจรส่วนที่เป็นถนน เมื่อมีการก่อสร้างสะพานพระราม ๗ ขึ้นเป็นสะพานคู่ขนาน ดังนั้น ก่อนจะปิดการจราจรส่วนที่เป็นถนนสะพานพระราม ๖ จึงเป็นสะพานแห่งแรกที่เชื่อมการสัญจรข้ามสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยานอกจากเชื่อมเส้นทางรถไฟของทั้งสองด้านเข้าด้วยกัน

การสร้างสะพานอีกแห่งหนึ่ง คือ สะพานพระพุทธรูปอดฟ้า มุ่งหมายให้เป็น “ปฐมบรมราชานุสรณ์” เพื่อรำลึกในพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และเพื่อเฉลิมฉลองการก่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ครบ ๑๕๐ ปี สะพานพระพุทธรูปอดฟ้าเชื่อมฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา (ฝั่งธนบุรี) กับฝั่งพระนคร การก่อสร้างเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๑ โดยมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงเป็นนายกรัฐมนตรีการสร้างปฐมบรมราชานุสรณ์ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน เสนาบดีกระทรวง

^{๓๘} “คำกราบบังคมทูลรายงานในการเปิดสะพานพระราม ๖,” *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม ๔๓ วันที่ ๙ มกราคม ๒๔๖๙: ๓๕๗๙.

พาณิชย์และคมนาคม ทรงเป็นแม่กองสร้างสะพาน พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปทรงวางศิลาฤกษ์ เมื่อวันที่ ๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๒ (พ.ศ. ๒๔๗๓ ตามปฏิทินปัจจุบัน) และโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามว่า “สะพานพระพุทธยอดฟ้า”^{๓๙}

การก่อสร้างสะพานแล้วเสร็จและบริษัทผู้รับเหมาก่อสร้างส่งมอบให้สยามเมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๔ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน พร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี ทรงเปิดวิธีสะพานในวันที่ระลึกมหาจักรี ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ทรงเปิดผ้าคลุมพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ และเปิดป้ายชื่อสะพานพระพุทธยอดฟ้า พร้อมกับเปิดวิธีสะพาน จากนั้นเสด็จขึ้นประทับเหนือพระราชนันฑ์ทอดทอง เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราใหญ่ทางสถลมารค ข้ามสะพานพระพุทธยอดฟ้าจากฝั่งพระนครไปยังฝั่งธนบุรี และประทับทอดพระเนตรขบวนเรือแล่นผ่านลอดสะพานพระพุทธยอดฟ้า แล้วเสด็จลงประทับเหนือพระราชบัลลังก์บุษบกในเรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์ เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคจากฝั่งธนบุรีกลับถึงท่าราชวรดิฐฝั่งพระนคร^{๔๐}

การสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้าเชื่อมสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาส่งผลสำคัญ คือ การพัฒนาสร้างถนนบนฝั่งธนบุรี โดยเมื่อมีการตราพระราชบัญญัติเวนคืนที่ดินเพื่อสร้างสะพานตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๓ นั้น มีการจัดซื้อที่ดินฝั่งธนบุรีเพื่อตัดถนนถึง ๑๐ สาย ได้แก่ ถนนประชาธิปไตย ถนนสมเด็จพระยา ถนนอิสรภาพ (ถนนเจ้ากรุงธน) ถนนลาดหญ้า ถนนวังหลัง (ปัจจุบันกลายเป็นส่วนหนึ่งของถนนพราณก) ถนนโพธิ์สามต้น ถนนบางแก้ว ถนนท่าดินแดง ถนนเชียงใหม่ และถนนปากพิง^{๔๑}

การสร้างสะพานพระพุทธยอดฟ้าและการตัดถนนสายต่าง ๆ เหล่านี้เป็นจุดเริ่มต้นสำคัญของการพัฒนาพื้นที่ฝั่งธนบุรี และส่งผลต่อเนื่องไปถึงการขยายเส้นทางถนนสู่ภาคใต้และภาคตะวันตกของประเทศในเวลาต่อมา ขณะที่การขยายเส้นทางถนนในด้านฝั่งพระนครก็ยังคงดำเนินสืบเนื่องต่อมา เช่น มีการก่อสร้างถนนเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯ กับสนามบินดอนเมืองและปากน้ำ^{๔๒}

การสร้างถนนในเขตจังหวัดธนบุรีนับว่าน่าสนใจเป็นพิเศษ เพราะ “...ก่อนปี ๒๔๖๘ ธนบุรียังไม่มีถนนที่เป็นมาตรฐานของชาวตะวันตก ยังมีลักษณะเป็น ‘เมืองน้ำ’ ที่แม่น้ำลำคลองเป็นเส้นทางหลักในการคมนาคม และพื้นที่ทางการเกษตร คือ ที่นา สวนผัก และผลไม้ เป็นลักษณะ

^{๓๙} วีรวัลย์ งามสันติกุล, ประชาธิปกกาลสมัยในกระแสธารประวัติศาสตร์, หน้า ๑๑๙ - ๑๒๐.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๐.

^{๔๑} จุมพล สำเภาพล, วิวัฒนาการบริหารกรุงเทพมหานคร (เอกสารประกอบการบรรยายหลักสูตรหลักนิทรรศน์เพื่อประชาธิปไตย (นธป) รุ่นที่ ๓ วันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๕๘), หน้า ๔๒. [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก http://elibrary.constitutionalcourt.or.th/document/read.php?bibid=1415&cat=4&typ=4&file=Presentation_79.pdf

^{๔๒} วีรวัลย์ งามสันติกุล, ประชาธิปกกาลสมัยในกระแสธารประวัติศาสตร์, หน้า ๑๒๑.

เด่นของการใช้ที่ดิน...”^{๔๓} การขนส่งทางบกที่สำคัญของธนบุรีสมัยนั้น คือ เส้นทางรถไฟเอกชน สายปากคลองสาน - ท่าจีน^{๔๔} แม้ว่าธนบุรีจะมีการขยายตัวด้านเศรษฐกิจการค้าและประชากรอย่างมาก แต่กลับไม่มีถนนที่จะเป็นโครงสร้างพื้นฐานรองรับการขยายตัวดังกล่าว การสร้างสะพาน พระพุทธยอดฟ้าเชื่อมฝั่งพระนครกับฝั่งธนบุรีจึงส่งผลสำคัญทำให้มีการพัฒนาเส้นทางถนนในฝั่งธนบุรี และส่งผลต่อเศรษฐกิจและการค้าของฝั่งธนบุรีด้วย เพราะเป็นการเชื่อมเครือข่ายถนนทั้งสองฝั่งเข้าด้วยกัน ทำให้การเดินทางติดต่อค้าขายสะดวกขึ้นกว่าแต่ก่อน นับเป็นปัจจัยเกื้อหนุนการขนส่งผลผลิตจากสวนในฝั่งธนบุรีไปสู่ส่วนต่าง ๆ ของประเทศ รวมทั้งการส่งออก นอกจากนี้ การขยายเส้นทางถนนในฝั่งธนบุรียังเป็นการกระจายความเจริญจากฝั่งพระนครไปสู่ฝั่งธนบุรีด้วย ผลที่ตามมากับถนน (รวมทั้งการสร้างทางรถไฟในเขตพื้นที่และภูมิภาคต่างๆ ของประเทศ) คือ การขยายการตั้งถิ่นฐานของประชากร โดยเฉพาะมีการตั้งบ้านเรือนและร้านค้าริมถนนมากขึ้น^{๔๕}

ช่วงระยะเวลานั้น สยามกำลังเผชิญวิกฤตเศรษฐกิจอันเป็นผลมาจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำครั้งใหญ่ทั่วโลก รัฐบาลจึงมีปัญหาด้านงบประมาณอย่างมาก กระนั้นก็ตาม พัฒนาการด้านการขยายเส้นทางถนนก็ก้าวหน้าอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะการขยายเส้นทางหลวงในพื้นที่ต่างจังหวัด เช่น ใน พ.ศ. ๒๔๗๔ มีการสร้างถนนจากสะเดาไปถึงปาดังเบซาร์ ซึ่งอยู่ชายแดนติดกับรัฐปะลิสในมาลายูของอังกฤษ เมื่อถึง พ.ศ. ๒๔๗๖ สยามมีทางหลวงทั่วประเทศเป็นระยะทางกว่า ๒,๐๐๐ กิโลเมตร ที่เปิดใช้เป็นเส้นทางจราจรแล้ว และมีทางเกวียนประมาณ ๕๖๓ กิโลเมตร ในรัชกาลนี้มีการก่อสร้างเส้นทางสายสำคัญอีกหลายเส้นทาง ได้แก่^{๔๖}

ถนนสายเด่นชัย - แพร่และน่าน	ระยะทาง ๑๑๔ กิโลเมตร
ถนนสายสวรรคโลก - ตาก (ระแหง)	ระยะทาง ๘๓ กิโลเมตร
ถนนสายตะพานหิน - เพชรบูรณ์	ระยะทาง ๘๔ กิโลเมตร
ถนนสายแปดริ้ว - สัตหีบ	ระยะทาง ๑๓๔ กิโลเมตร

^{๔๓} พอพันธ์ อูยานนท์, “การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ: การคมนาคมและการสื่อสาร,” สถาบันพระปกเกล้า [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก <http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title...>

^{๔๔} “รถไฟสายท่าจีน” หรือ “สายมหาชัย” เป็นรถไฟเอกชนสายที่สองของไทย (สายแรกคือ “รถไฟสายปากน้ำ”) ที่เปิดให้บริการตั้งแต่เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๔๗ และดำเนินกิจการจนกระทั่งหมดสัมปทานใน พ.ศ. ๒๔๘๘ จึงได้ขายกิจการให้กับกรมรถไฟ ปัจจุบัน คือ รถไฟสายแม่กลอง ‘ย้อนรอยสถานีปากคลองสาน’ ต้นกำเนิดรถไฟ ‘วงเวียนใหญ่-มหาชัย’” Sakhon Online News (4 January 2020) [ออนไลน์], เข้าถึงได้จาก <http://www.sakhonline.com/report/2017/?p=1682>.

^{๔๕} พอพันธ์ อูยานนท์, “การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ: การคมนาคมและการสื่อสาร.”

^{๔๖} ข้อมูลเกี่ยวกับเส้นทางถนนต่าง ๆ อ่านรายละเอียดใน วีรวัลย์ งามสันติกุล, **ประชาธิปไตยในสยามในกระแสธารประวัติศาสตร์**, หน้า ๑๒๑-๑๒๒.

ถนนสายชุมพร - กระบุรี	ระยะทาง ๕๑ กิโลเมตร
ถนนสายท่าขุน - ตะกั่วป่า	ระยะทาง ๙๐ กิโลเมตร
ถนนสายห้วยยอด - กระบุรี	ระยะทาง ๗๒ กิโลเมตร และ
ถนนสายยะลา - เบตง	ระยะทาง ๗๐ กิโลเมตร

ในส่วนเขตพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการสร้างถนนใหม่หลายสาย ซึ่งเป็นถนนสายหลักเชื่อมเมืองสำคัญต่าง ๆ ได้แก่ ถนนสายชนบท - ร้อยเอ็ด - มหาสารคาม - อุบลราชธานี (ปัจจุบันคือ ถนนแจ้งสนิท จากบ้านไผ่ถึงอุบลราชธานี) และถนนเชื่อมอุบลราชธานี - มุกดาหาร - นครพนม

การขยายเส้นทางถนนโดยเฉพาะที่เป็นเส้นทางเชื่อมกรุงเทพฯ กับภูมิภาคต่าง ๆ และเชื่อมเขตพื้นที่ในภูมิภาคเหล่านี้เข้าด้วยกัน นับเป็นพัฒนาการสำคัญอีกขั้นตอนหนึ่งในการคมนาคมขนส่ง เพราะในช่วง ๒ รัชกาลก่อนหน้านั้นสยามคงจะทุ่มเทไปที่การพัฒนากิจการรถไฟอย่างมาก แต่ในเวลาต่อมาก็เป็นที่ประจักษ์ว่า การคมนาคมโดยเส้นทางถนนได้รับความนิยมมากกว่าเส้นทางรถไฟเสียอีก (เมื่อถึงปัจจุบันประเทศไทยมีเครือข่ายเส้นทางคมนาคมประเภทนี้ดีที่สุดแห่งหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้) แน่่อน การพัฒนาเส้นทางถนนที่มีการขยายเครือข่ายออกไปอย่างสำคัญในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว นับว่ายังอยู่ในช่วงเริ่มต้นเท่านั้น กระนั้นก็ตาม เมื่อสิ้นรัชกาล สยามมีถนนที่เปิดใช้แล้วเป็นระยะทาง ดังนี้ ทางหลวงแผ่นดินชั้น ๑ ระยะทาง ๙๕ กิโลเมตร ทางหลวงแผ่นดินชั้น ๒ ระยะทาง ๑๙๑ กิโลเมตร และทางหลวงแผ่นดินชั้น ๓ ระยะทาง ๒,๐๔๑ กิโลเมตร นอกจากนั้น ยังมีถนนในชนบท คือ ทางเกวียนที่บำรุงรักษาโดยงบประมาณแผ่นดิน ระยะทาง ๔๖๒ กิโลเมตร

กล่าวโดยสรุป แม้ว่ารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีระยะเวลาสั้นเมื่อเทียบกับรัชกาลอื่น ๆ และเป็นช่วงที่สยามประสบปัญหาเศรษฐกิจอย่างรุนแรง แต่พัฒนาการด้านการคมนาคมก็ได้หยุดชะงักลง โดยยังมีความก้าวหน้าอย่างต่อเนื่องจาก ๒ รัชกาลก่อน โดยเฉพาะในด้านการขยายเส้นทางรถไฟและถนน เครื่องบ่งบอกความก้าวหน้าด้านการคมนาคมขนส่งสมัยใหม่อย่างหนึ่ง คือ การก่อตั้ง “ราชยานยนต์สมาคมแห่งสยาม” ในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๗๖ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับสมาคมนี้ไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๖

หากการพัฒนาเส้นทางรถไฟของสยาม โดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีปัจจัยด้านความมั่นคงของประเทศที่เกี่ยวข้องกับการคุกคามของจักรวรรดินิยมอยู่ด้วยอย่างสำคัญ แต่เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ภัยคุกคามเช่นนั้นไม่มีอยู่แล้ว การที่ยังทรงให้ความสำคัญต่อการพัฒนาด้านการคมนาคม (รวมทั้งด้านอื่นๆ อีกหลายด้าน) เป็นการยืนยันพระราชปณิธานของพระมหากษัตริย์ไทยที่จะทรงทำนุบำรุงประเทศ เพื่ออำนวยความสะดวกและความก้าวหน้าในการดำเนินชีวิต ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ การค้าและความเป็นอยู่โดยทั่วไป

ตอบประเด็นปัญหาทางประวัติศาสตร์

“เขมร” “กัมพูชา” และ “ขอม” ในหลักฐานเขมร*

รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภัคดีคำ**

บทนำ

“เขมร” “กัมพูชา” และ “ขอม” เป็นคำที่เอกสารประวัติศาสตร์ไทยใช้ในการกล่าวถึงชาวกัมพูชาและประเทศกัมพูชามาตั้งแต่โบราณ คำเหล่านี้มีที่มาที่ไปที่น่าสนใจ เนื่องจากสามารถสืบค้นได้ถึงจารึกภาษาเขมรโบราณ

คำว่า “เขมร” ปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกสมัยก่อนเมืองพระนคร ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๔ เป็นต้นมา พบว่าชาวกัมพูชาเรียกชื่อชนชาติของตนเองว่า “เขมร” มาตลอดจนถึงสมัยปัจจุบัน แต่คำว่า “เขมร” ที่พบในแต่ละสมัยจะมีวิวัฒนาการด้านเสียงและลักษณะรูปแบบอักขรวิธีในการเขียนต่างไปบ้าง อย่างไรก็ตาม แม้จะเขียนและออกเสียงต่างกัน แต่เมื่อพิจารณาในเชิงวิวัฒนาการของภาษาแล้วสามารถจัดได้ว่าเป็นคำเดียวกัน

คำว่า “กัมพูชา” มีที่มาจากที่ปรากฏในจารึกเขมรโบราณว่า “กัมพู (กมฺวฺ)” และ “กัมพูช (กมฺวฺช)” ซึ่งเป็นที่มาของคำว่า “กัมพูชา (กมฺพฺชา)” ที่ใช้ในปัจจุบัน

ส่วนคำว่า “ขอม” เป็นคำที่มีที่มาจากคำว่า “กโรม” ในจารึกเขมรโบราณ แล้วได้กลายเสียงเป็นคำว่า “ขอม” ในภาษาไทย โดยที่ความหมายได้เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยและหลักฐานที่บันทึก

ดังนั้น เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนเกี่ยวกับที่มาของคำว่า “เขมร” “กัมพูชา” และ “ขอม” ผู้เขียนจะนำเสนอที่มาของคำเหล่านี้ตามที่ปรากฏในหลักฐานต่อไปนี้

* ปรับปรุงจากการบรรยายองค์ความรู้มรดกศิลปวัฒนธรรม ตอนที่ ๑ เรื่อง “เขมร - ขแมร์” ที่แท้คำเดียวกันแต่ต่างยุค เผยแพร่เมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม ๒๕๖๔ ตอนที่ ๒ เรื่อง “จากกัมพูชสู่กัมพูชา ที่มาและความหมายในการรับรู้ของเขมร” เผยแพร่เมื่อวันที่ ๒๗ กรกฎาคม ๒๕๖๔ และตอนที่ ๓ เรื่อง “ขอม คือเขมรหรือไม่ใช่เขมร” เผยแพร่เมื่อวันที่ ๖ สิงหาคม ๒๕๖๔

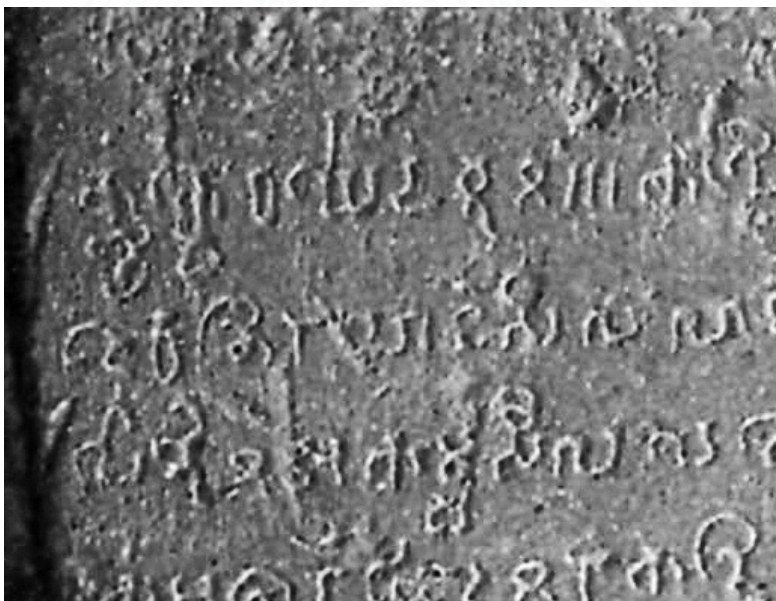
** กรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย และรองเลขาธิการราชบัณฑิตยสภา

“เกมร” รูปเขียนของคำว่า “เขมร” ในศิลาจารึกเขมรโบราณสมัยก่อนเมืองพระนคร

คำเรียกชนชาติ “เขมร” ซึ่งปัจจุบันพบหลักฐานที่เก่าแก่ที่สุด คือ ศิลาจารึก Ka 64 ซึ่งเป็นศิลาจารึกเขมรโบราณสมัยก่อนเมืองพระนคร พบที่บ้านเมลบ (เมลุบ) ตำบลระกา อำเภอพารัง (เปียเรียง) จังหวัดไพรแวง ทางทิศตะวันออกของกรุงเทพมหานคร เป็นศิลาจารึกบนหินทราย รูปร่างคล้ายใบเสมา ด้านบนกว้าง ๓๓ ซม. ด้านล่างกว้าง ๒๖ ซม. สูง ๙๕ ซม. จารึกหลักนี้มี ๒ ด้าน ด้านที่ ๑ มีจารึกอักษร ๓๓ บรรทัด เป็นภาษาสันสกฤต ๑๒ บรรทัด ภาษาเขมรโบราณ ๑๑ บรรทัด ด้านที่ ๒ มีจารึก ๓๕ บรรทัด เป็นภาษาสันสกฤต ๒ บรรทัด ที่เหลือเป็นภาษาเขมรโบราณ รูปแบบอักษรที่ใช้เป็นอักษรปัลลวะสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เนื้อความในด้านที่ ๑ ของศิลาจารึกหลักนี้มีข้อความบางตอนกล่าวถึงทาสชาวเขมรโบราณไว้ดังข้อความในบรรทัดที่ ๑๓ ว่า

“(๑๓) ฤณฺม เกมฺร โฆ โต ๒๐. ๒๐. ๗ เทร ลี ๒...”

ศิลาจารึก Ka 64 บรรทัด ๑๓ ปรากฏ คำว่า “...ฤณฺม เกมฺร...”

คำว่า “ฤณฺม” ในภาษาเขมรโบราณสมัยก่อนเมืองพระนคร มีความหมายว่า “เข้ารับใช้ (คำเดียวกับคำว่า “ขุณฺม” ในจารึกสมัยเมืองพระนคร)” ส่วนคำว่า “เกมฺร” ในภาษาเขมรโบราณสมัยก่อนเมืองพระนคร หมายถึง “ชาวเขมร”

ทั้งนี้เนื่องจากลักษณะวิวัฒนาการทางภาษาเขมรโบราณ ซึ่งมักปรากฏว่าอักษร “ก” ที่ เป็นคำควบกล้ำในภาษาเขมรโบราณสมัยก่อนเมืองพระนครสามารถกลายมาเป็นเสียง “ข” ใน ภาษาเขมรโบราณสมัยเมืองพระนครได้ เช่น คำว่า “กญุม (เข้ารับใช้)” ซึ่งจะกลายมาเป็น “ขญุม”

ดังนั้น คำว่า “เกุมร” ก็น่าจะกลายมาเป็นคำว่า “เขมร” ในภาษาเขมรสมัยเมืองพระนคร เมื่อรวมความหมายของคำว่า “กญุม เกุมร” แล้วจึงน่าจะแปลว่า “เข้ารับใช้ (ที่เป็น) ชาวเขมร” ซึ่งแสดงว่าชาวเขมรเรียกตัวเองว่า “เกุมร” มาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒

นอกจากจะปรากฏหลักฐานในจารึก Ka 64 แล้ว ยังปรากฏการใช้คำว่า “เกุมร” ซึ่งมีความหมายว่า “ชาวเขมร” ในศิลาจารึกเขมรโบราณสมัยก่อนเมืองพระนครหลักอื่น ๆ อีก เช่น จารึก K. 11 พบที่จังหวัดตากแก้ว ใช้คำว่า “เกุมร” ในข้อความ “วา เกุมร” มีความหมายว่า “เข้ารับใช้ชาย (ที่เป็น) ชาวเขมร”

จารึก K. 18 พบที่จังหวัดตากแก้วเช่นเดียวกัน ใช้คำว่า “เกุมร” ในข้อความ “กุ เกุมร” มีความหมายว่า “เข้ารับใช้หญิง (ที่เป็น) ชาวเขมร”

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าจากหลักฐานจารึกเขมรโบราณสมัยก่อนเมืองพระนครที่พบ แสดงให้เห็นว่า ชาวเขมรเรียกตนเองด้วยชื่อ “เกุมร (หรือเขมร)” มาตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนคร หรือราว พุทธศตวรรษที่ ๑๒ หลังจากนั้น “เกุมร” ได้มีวิวัฒนาการทางเสียง ทำให้เสียง “ก” ในคำ “เกุมร” ในภาษาเขมรสมัยก่อนพระนคร กลายเป็นเสียง “ข” ในภาษาเขมรสมัยพระนคร คำนี้ในภาษาเขมรสมัยพระนครจึงเขียนว่า “เขมร”

“เขมร” ในจารึกเขมรโบราณสมัยเมืองพระนคร

คำที่ชาวเขมรโบราณสมัยเมืองพระนครใช้เรียกตัวเอง คือคำว่า “เขมร” คำนี้เปลี่ยนเสียงและการเขียนมาจากคำว่า “เกุมร” ในจารึกเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร และมีการใช้คำนี้ในศิลาจารึกอย่างน้อยจำนวน ๒ หลัก คือ จารึก K. 366 กล่าวถึง “ไต เสา เขมร” อันหมายถึง “เข้ารับใช้หญิง เสา (ชื่อเฉพาะ) ที่เป็นชาวเขมร”

แต่หลักฐานที่ชัดเจนที่สุดสำหรับการใช้คำว่า “เขมร” เป็นคำที่ชาวเขมรสมัยเมืองพระนครเรียกตัวเอง คือ ข้อความที่ปรากฏในศิลาจารึกปราสาทบันทายฉมาร์ หรือ K. 227 จารึกปราสาทบันทายฉมาร์สร้างในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ พุทธศตวรรษที่ ๑๘ อยู่ที่ปราสาทบันทายฉมาร์ ตำบลกมอปัฏ เมืองเสียมราฐ เขียนด้วยอักษรเขมรโบราณพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ภาษาเขมรโบราณ จำนวน ๒๙ บรรทัด มีข้อความตอนหนึ่งว่า

“... บนทวล อัมบล ราชปุณย นา สตจ นำ อนก เขมร ตปิง บวนน
อุบง อนเล ไภบีย ตบ ปรีบีย กร คง อีสล ลวะ กมฺวฺชเทศ ปฺรสาท ต
อนก สลฺชก ต วฺยร โอย นาม อังเตง สฺฐาปนา รูป”^๑

แปลได้ความว่า “...บนทวลให้มีราชพิธี ณ เสด็จนำชาวเขมรทั้ง ๔ ผู้ซึ่งได้ทำการรบเพื่อ
รักษาความมั่นคง มีจำนวน ๗๘ ตำบล ไปยังกัมพูชเทศ แล้วประสาธแก่นักสัตยชกทั้งสองโยยนาม
“อัมเตง” และสถาปนารูป”

ศิลาจารึกปราสาทบันทายฉมาร์ หรือ K. 227 ปรากฏคำว่า “...อนก เขมร...”

จะเห็นได้ว่า รูปแบบดังกล่าวมีลักษณะคล้ายกับอักขรวิธีการเขียนคำว่า “เขมร” ใน
ภาษาเขมรปัจจุบันมาก เพียงแต่ในภาษาเขมรปัจจุบันมีการเปลี่ยนรูปเขียนจากสระ “เ” ในภาษา
เขมรโบราณเป็นรูปสระ “แ” ตามเสียงที่เปลี่ยนแปลงไปเท่านั้น ดังนั้นจึงอาจสรุปได้ว่าในสมัยเมือง
พระนคร ชาวเขมรเรียกตัวเองว่า “เขมร” หรือ “อนก เขมร” ซึ่งแปลว่า “ชาวเขมร” และด้วยเหตุที่
ชาวเขมรสมัยเมืองพระนครเรียกตัวเองว่า “เขมร” ดังนั้น เมื่อไทยรับศัพทคำนี้มาใช้ ภาษาไทยจึง
ใช้ว่า “เขมร” ซึ่งมีความใกล้เคียงกับภาษาเขมรโบราณมากกว่าที่จะตรงกับเสียงในภาษา

^๑ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓ (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓), หน้า ๑๒๒.

เขมรปัจจุบันซึ่งเขียนว่า “เขมร” แล้วออกเสียงว่า “แคมร์” ดังนั้น คำว่า “เขมร” ที่ใช้ในภาษาไทย น่าจะเป็นคำที่ไทยรับมาตั้งแต่สมัยเมืองพระนครแล้ว

หลักฐานหนึ่งที่น่าจะยืนยันในข้อนี้ได้คือ ข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับปลีก หมายเลข ๒/ก ๑๐๔ ต้นฉบับของหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งสันนิษฐานว่า ต้นฉบับเดิมน่าจะเขียนขึ้นตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น กล่าวไว้ตอนหนึ่งซึ่งแสดงว่า ไทยสมัยอยุธยาตอนต้น เรียกชาวกำพูชาว่า “เขมร” ดังความที่ว่า

“...อยู่มาเจ้าอียาด บุตรพระรามเจ้า อันผู้เป็นเจ้าให้ไปอยู่จตุรมุข
นั้น ก็ชวนเขมร (ต้นฉบับเขียน เขมน) ทั้งหลายแข็งแก่พระราชบุตรท่าน...”^๒
หรือ “...เจ้าอียาดได้แต่งเขมร (ต้นฉบับเขียน เขมน) ของ พรหม ออกสกัด...”^๓

“เขมร” รูปเขียนคำว่า “เขมร” ในภาษาเขมรปัจจุบัน

คำว่า “เขมร” ในสมัยหลังพระนครยังคงใช้รูปเขียนว่า “เขมร” ต่อมา จนถึงภาษาเขมรสมัยปัจจุบันจึงมีการเปลี่ยนรูปเขียนเป็น “แخمร” และออกเสียงว่า “คแมร์” เนื่องจากสระ “เ” หลายคำในภาษาเขมรโบราณได้เปลี่ยนเป็นเสียงสระ “แ” ในภาษาเขมรปัจจุบัน และพยัญชนะท้าย “ร” ในภาษาเขมรปัจจุบันไม่ออกเสียงในกรณีที่เป็นตัวสะกด ดังนั้น ในภาษาเขมรปัจจุบัน คำนี้จึงเขียนว่า “แخمร” และออกเสียงว่า “คแมร์” นั่นเอง

“กำพูชา” ในจารึกโบราณ

คำว่า “กำพูชา” ปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกเขมรโบราณโดยเฉพาะจารึกบ่ออีการาวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ พบที่อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา กล่าวว่า กษัตริย์แห่งศรีจนาศะได้รับแล้วซึ่งดินแดนที่อยู่นอก “กำพุเทศ” (กมฺพุเทศ) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าชื่อนี้เป็นชื่อที่มีใช้มาตั้งแต่เขมรโบราณ

คำว่า “กำพูชา” มีที่มาจากคำว่า “กำพุช” แปลว่า ผู้ที่เกิดจากฤๅษีกำพุ ซึ่งตำนานเรื่องนี้ปรากฏหลักฐานกล่าวถึงในศิลาจารึกปราสาทปักษีจำกรง พุทธศตวรรษที่ ๑๕ อธิบายว่าเหตุที่ได้ชื่อว่ากำพุช เพราะเกิดจากฤๅษีกำพุ และนางอัปสรที่ชื่อว่า นางเมรา ซึ่งกล่าวว่าเป็นที่มาของชื่อ “เขมร” แสดงให้เห็นว่าชื่อนี้เป็นชื่อที่ใช้ในสมัยพระนครด้วย

^๒ คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, ความยกย่องของประวัติศาสตร์ พิพิธนิพนธ์ เชิดชูเกียรติศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล (กรุงเทพฯ: รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๘๐.

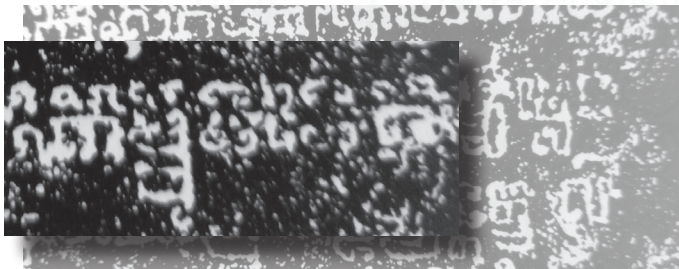
^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๙.

ศิลาจารึกปราสาทปักยี่จำกรง
ปรากฏคำว่า
...ศรึกมธุกรภฤต...
...กโรมในดินพินค์...

หลักฐานสำคัญของการใช้คำว่า “กัมพูเทศ (กมฺวฺเทศ)” ปรากฏหลักฐานในจารึกปราสาทบันทายฉมาร์ ซึ่งกล่าวถึงคำว่า “เขมร” และ “กัมพูเทศ” ไว้ โดยใช้คำว่า “เขมร” หมายถึงชนชาติเขมร ส่วนคำว่า “กัมพูเทศ” ใช้หมายถึงประเทศกัมพูชาโบราณ ดังความในจารึกว่า

“... บันทวล อัมบล ราชปุณฺย นา สตจ นํ อุนก เขมร ตฺปิง บวนน
ฉบง อนุเล ไภบิย ตบ ปรบิย กร คง อีสฺส ลวะ กมฺวฺเทศ ปรสาท ต อุนก
สญชก ต วุยร โอย นาม อังตง สฐาปนา รูป”^๔

ศิลาจารึกปราสาทบันทายฉมาร์
หรือ K. 227 ปรากฏคำว่า
“...กมฺวฺเทศ...”

แปลได้ความว่า “...บันทวลให้มีราชพิธี ณ เสด็จนำชาวเขมรทั้ง ๔ ผู้ซึ่งได้ทำการรบเพื่อรักษาความมั่นคง มีจำนวน ๗๘ ตำบล ไปยังกัมพูเทศ แล้วประสาธแก่นักสัตยชกทั้งสองโอยนาม “อัมตง” และสถาปนารูป”

ดังนั้น ชื่อ “กัมพูช” หรือ “กัมพูชา” จึงปรากฏการใช้สืบเนื่องต่อมาในสมัยพระนครและสมัยหลังพระนคร และปรากฏหลักฐานการกล่าวถึงในเอกสารประวัติศาสตร์ของไทยตั้งแต่สมัยอยุธยา โดยนิยมเรียกว่า “กรุงกัมพูชาธิบดี” สืบเนื่องต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ชื่อกัมพูชาในภาษาเขมรปัจจุบันออกเสียงว่า “กัมพูเจีย” และมีชื่อเรียกอย่างเป็นทางการว่า “พระราชอาณาจักรกัมพูชา” ออกเสียงว่า “เปรียะฮ์เรียเจียนาจะกัมพูเจีย” ไทยใช้ว่า “ราชอาณาจักรกัมพูชา”

^๔ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓, หน้า ๑๒๒.

“ขอม” ในจารึกเขมรโบราณ

คำว่า “ขอม” นั้น จากการตรวจสอบข้อมูลในจารึกเขมรโบราณ ทั้งจารึกเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร (พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๔) และจารึกเขมรสมัยเมืองพระนคร (พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๙) ทั้งหมด ไม่พบคำว่า “ขอม” ในจารึกเหล่านี้ อย่างไรก็ตาม สันนิษฐานว่าคำนี้น่าจะมีที่มาจากคำภาษาเขมรโบราณว่า “กโรม (karom)” ซึ่งภาษาเขมรปัจจุบันใช้ว่า “โกรม (kraom)”

คำว่า “กโรม (karom)” ในภาษาเขมรโบราณมี ๒ ความหมาย ความหมายที่ ๑ แปลว่า “ลงไปดำ, ได้, ภายใต้อ่าง, ลง, ผู้ดำกว่า”^๕ คำนี้พบในจารึกเขมรโบราณสมัยเมืองพระนครหลายหลัก เช่น จารึก K. 927 ใช้ว่า “โละ กโร ตนล” แปลว่า “ลู่ใต้ถนน” จารึก K. 262 ใช้ว่า “บูชา วุน กโร” แปลว่า “บูชาพนมได้ (ปัจจุบันคือภูเขาพนมกรอม)” จารึก K. 873 ใช้ว่า “จันต วุนร กโรม” แปลว่า “จรดเนินทางใต้”

“กโรม (karom)” ความหมายที่ ๒ แปลว่า “ประเทศ, ดินแดน, เขต, ดิน, แผ่นดิน”^๖ พบในจารึกเขมรโบราณหลายหลักเช่น จารึก K. 426 ใช้ว่า “ทริง กโรม จังกา” แปลว่า “สวน เขตไร่” จารึก K. 904 ใช้ว่า “โอย กโร ต มรตาญ” แปลว่า “ให้ที่ดินแก่มรตาญ (ตำแหน่งขุนนางเขมรสมัยเมืองพระนคร) จารึกปราสาทบันทายสี K. 569 ปรากฏการใช้คำว่า “กโรม (karom)” ในความหมายว่า “แผ่นดิน” โดยใช้คู่กับคำว่า “ไผท” เป็นคำว่า “ไผท กโร” ดังข้อความตอนหนึ่งที่ว่า

“...อภิเชก ชา ยวราช ปรีโกป วระ ภควตี กมรเตง อญ ศรี ศรีนทร
ภูเบศวรจุทา อคร (๕) มหิสี อครราชบุตริ ส ตก ทังน ไผท กโร...”^๗

แปลว่า “...อภิเชกเป็นยุพราชประกอบพระภควตีกมรเตงอัญศรีศรีนทรภูเบศวรจุทา
อัครมเหสี อัครราชบุตรสมรับน้ำหนัของแผ่นดิน...”

คำว่า “กโรม (karom)” ในความหมายที่ ๒ นี้ ภาษาเขมรปัจจุบันใช้ประกอบกับคำว่า “ไผท โกรม” หรือที่ภาษาไทยนำมาใช้ในคำว่า “ไผทโกรม” แปลว่า “พระเจ้าแผ่นดิน”

^๕ Pou, Saveros, Dictionnaire Vieux Khmer - Français - Anglais (Paris: Cedoreck, 1992), p. 94.

^๖ Ibid, p. 113.

^๗ Pou, Saveros, Nouvelles Inscriptions du Cambodge II (Paris: EFEO, 1996), p. 176.

คำว่า “โกรม” ในภาษาเขมรโบราณแยกเสียงเป็นสองพยางค์คือ “กโรม (karom)” อ่านว่า “กะโรม” ต่อมาจึงเปลี่ยนเสียงโดยการลดสระพยางค์หน้าแล้วกลายเป็นคำควบกล้ำ “กร” ดังนั้น “กโรม (karom)” จึงกลายเป็น “โกรม” ในภาษาเขมรปัจจุบัน

คำว่า “โกรม” ในภาษาเขมรโบราณปรากฏหลักฐานการใช้ในจารึกสมัยสุโขทัยด้วย โดยเฉพาะข้อความในศิลาจารึกนครชุม พ.ศ. ๑๘๐๐ สมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พระยาสิทธิไทย) ซึ่งกล่าวว่า “...คนทิพระบางกโรมในดินพิง...” คำว่า “โกรม” ในจารึกหลักนี้แปลว่า “ข้างใต้” ตรงกับความหมายในภาษาเขมรโบราณ

ศิลาจารึกหลักที่ ๓ จารึกนครชุม
ด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๒๗ ปรากฏคำว่า
“...กโรมในดินพิง...”

คำว่า “กโรม (karom)” เมื่อมีการรับมาใช้ในภาษาตระกูลไท (ไต) มีการเปลี่ยนเสียงเนื่องจากภาษาไทยบางถิ่นไม่มีหน่วยเสียงพยัญชนะ “ร” จึงมีการเปลี่ยนเสียงจาก “กโรม” เป็น “กะหลอม” จากนั้นจึงกร่อนเสียงเป็น “กล่อม” และ “ขอม” ตามลำดับ ดังนั้น คำว่า “กโรม (karom)” จึงน่าจะเป็นที่มาของคำว่า “กรอม” “กล่อม” “กะหลอม” หรือ “กำหลอม” ในตำนานไทซึ่งมีความหมายว่า “คนที่อยู่ทางใต้” สอดคล้องกับตำนานที่กล่าวว่าพวก “กล่อม” เป็นกลุ่มชนที่อพยพขึ้นมาจากทางใต้

สำหรับหลักฐานที่กล่าวถึง “ขอม” ในศิลาจารึกของสุโขทัยคือ “จารึกหลักที่ ๒” หรือที่รู้จักกันในนาม “จารึกวัดศรีชุม” คำว่า “ขอม” ในจารึกวัดศรีชุมมีการใช้ในบริบทที่ต่างกัน คำหนึ่งใช้ประกอบกับตำแหน่งขุนนางเขมรโบราณสมัยเมืองพระนคร และเรียกรวมว่า “ขอมสบาดโขลญลำพง” ดังข้อความว่า “...พ่อขุนบางกลางหาวแลขอมสบาดโขลญลำพงรบกัน ๐ พ่อขุน

บางกลางหาให้ไปบอกแก่พ่อขุนผาเมือง พ่อขุนผาเมือง...ขอมสวดโศลกคำพง..พายัพัง...”^๘

“ขอม” อีกคำหนึ่งที่ปรากฏในจารึกหลักเดียวกันนี้ใช้ในบริบทที่กล่าวหมายถึงชนกลุ่มหนึ่งที่เรียกว่า “ขอม” เนื้อความจารึกช่วงนั้นกล่าวถึงพระมหาเถรศรีศรัทธาจุฬามณีพยายามบูรณะพระธาตุหลวงที่ตั้งอยู่กลาง “นครพระกฤษณ์” ดังความว่า “...พระศรีราชจุฬามณีเป็นเจ้า พยายามให้ (แล้วเมื่อ) แล้วจึงก่ออิฐขึ้นเจ็ดวาสทายปูนแล้วบริบวรณ พระธาตุหลวงก่อใหม่เก่าด้วยสูงได้ร้อยสองวา ขอมเรียกพระธมนั้นแล...”^๙

เมื่อรวมความของทั้งสองบริบท แม้จะใช้ต่างกันแต่ก็น่าจะมีความหมายอย่างเดียวกัน การที่จารึกกล่าวถึงว่า “ขอมเรียกพระธม” แสดงว่า ขอมน่าจะเป็นกลุ่มคนที่อาศัยอยู่บริเวณพระธาตุหลวง (พระปฐมเจดีย์) นั้นเอง หากพิจารณาโดยนัยนี้ กลุ่มคนที่ถูกเรียกว่า “ขอม” ในศิลาจารึกวัดศรีชุมก็น่าจะเป็นกลุ่มคนที่อาศัยอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง มากกว่าจะหมายถึงเขมรเมืองพระนคร ซึ่งในช่วงนั้นไม่มีอิทธิพลทางการเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอีกต่อไปแล้ว เพราะเวลานั้น ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเพิ่งเกิดศูนย์อำนาจใหม่ที่ “กรุงศรีอยุธยา” หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นช่วงเวลาพระนครศรีอยุธยาได้ถดถอยลงแล้ว

ดังนั้นกลุ่มคนที่ถูกเรียกว่า “ขอม” ในจารึกวัดศรีชุมก็น่าจะหมายถึง “คนไทยในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา” ซึ่งถูกมองโดยสายตาของชาวสุโขทัยว่าเป็นพวกที่ “อยู่ทางใต้” ของสุโขทัย คำว่า “ขอม” ยังอาจหมายรวมว่าเป็นพวก (อยู่ทางใต้) ที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมจาก “เขมรโบราณ” ก็ได้ ดังนั้นอิทธิพลภาษาเขมรจึงยังปรากฏให้เห็นอยู่ และทำให้ผู้ที่อาศัยอยู่บริเวณนั้นเรียกพระปฐมเจดีย์ (ซึ่งน่าจะเรียกกันทั่วไปว่า “พระธาตุหลวง”) ว่า “พระธม” เนื่องจาก “ธม (ธั)” เป็นภาษาเขมรมีความหมายว่า “ใหญ่, หลวง”

นอกจากนี้การนับวันที่ในจารึกสุโขทัยหลายหลักยังนำคำว่า “ขอม” มาใช้เป็นตัวแบ่งวัฒนธรรมของการนับวันระหว่าง “หนขอม” กับ “หนไท” เช่น จารึกหลักที่ ๑๐๒ (จารึกบ้านางคำเยีย) กล่าวว่า “(๒๘) ...บ้านางคำกระทำพระพิหารในปีมะแม มหาศักราชได้ ๑๓๐๑ ปี (๒๙) จุลศักราชได้ ๗๔๑ ปี เดือน ๑๑ แรม ๒ ค่ำ หนขอมวันพุธ (๓๐) หนไทวันเป็กสัน อันดีหนักหนา...”^{๑๐}

ลักษณะการแบ่งวัฒนธรรมการนับวันเช่นนี้คล้ายคลึงกับจารึกล้านนาที่มีการแบ่งระหว่าง “หนเม็ง” (การนับวันแบบเม็ง-มอญ) กับ “หนไท” คำว่า “ขอม” ในบริบทนี้จึงน่าจะมีความหมายค่อนข้างไปในทางวัฒนธรรม มากกว่าหมายถึงกลุ่มชนเช่นคำว่า “ขอม” ในจารึกวัดศรีชุม

^๘ คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑** (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๑), หน้า ๓๘.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖.

^{๑๐} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๔** (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓), หน้า ๙๙.

ดังนั้น คำว่า “ขอม” ในจารึกสมัยสุโขทัยจึงน่าจะเป็นชื่อเฉพาะที่ใช้เรียกกลุ่มชนกลุ่มหนึ่ง ซึ่งอาจมีนัยว่าอยู่ทางใต้ (ของสุโขทัย) และอาจเป็นกลุ่มที่รับวัฒนธรรมแบบเขมร ซึ่งก็น่าจะได้แก่กลุ่มคนในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง หรือหมายถึงคนที่อยู่ในรัฐ “กรุงศรีอยุธยา” นั่นเอง ส่วนคำว่า “กโรม” ในจารึกสมัยสุโขทัยยังคงมีความหมายว่า “ข้างใต้” ตามความหมายเดิมในภาษาเขมรโบราณ

สำหรับคำว่า “ขอม” ที่ปรากฏในเอกสารสมัยอยุธยาที่มีความเก่าแก่ที่สุด น่าจะได้แก่กฎหมายตราสามดวง บทที่ว่าด้วย “กฎหมายเตียรบาล” มาตราที่ ๒๐ ซึ่งระบุว่าตราขึ้นในปีจุลศักราช ๗๒๐ ตรงกับพุทธศักราช ๑๙๐๑ ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงชาวต่างชาติรวมถึง “ขอม” ไว้ด้วยดังนี้

“...อนึ่งพิริยหมู่แขกขอมลาวพม่าเมงมอญสุ่มแสงจันทรา
นานาประเทศทั้งปวง แลเข้ามาเคียรในท้ายสนมก็ดี ทั้งนี้เอยการขุนสนมห้าม
ถ้ามิได้ห้ามปรามเกาะกุมเอามาถึงศาลาให้แก่เจ้าน้ำเจ้าท่า แลให้นานา
ประเทศไปมาในท้ายสนมได้ โทษเจ้าพนักงานถึงตาย...”^{๑๑}

แม้ “ขอม” ในกฎหมายเตียรบาลจะไม่มีคำขยายใดที่บอกว่าหมายถึงชาติใด แต่ก็อาจทราบได้ว่าหมายถึงชาว “เขมร” นอกจากนี้ “กำศรวญสมุทร” วรรณคดีอยุธยาตอนต้น (อาจเป็นพระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓) กล่าวถึงคำว่า “ขอม” ไว้ในโคลงสองบทคือ

จากมาสั่งไห้ไถ่	เกาะเรียน
เรียนร่ำท้าวเกาะขอม	ช่วยอ้าย
จากมามีตดาเวียน	ว่องว่อง
ว่องว่องโหยให้ช้าง	ช้างอ้อฯ ^{๑๒}
ขอมเพรงบังเหตุเด่น	ตัดหวาย
หวายเท่าแทงตนขอม	ตอกต้อง
ขอมถือทอดตนตาย	ตะดั่ว
เหี้ยมว่าเพรงใดพร้อง	ที่นั่นหวายยัง ฯ

^{๑๑} กรมศิลปากร, กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ: ครุสภา, ๒๕๓๗), หน้า ๗๘.

^{๑๒} พ. ณ ประมวลุมารค, กำศรวญศรีปราชญ์-นิราศนรินทร์ (พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๐๒), หน้า ๕๗๕.

“ขอม” ในโคลงกำสรวลสมุทรทั้งสองบท แม้บทแรกจะไม่ทราบความหมายได้ชัดเจนนัก เพราะเป็นชื่อของ “เกาะ” แต่ในโคลงบทที่ ๖๗ ค่อนข้างชัดเจนว่า ผู้แต่งโคลงกำสรวลหมายความว่า “ชาวเขมร”

เอกสารสำคัญฉบับหนึ่งในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่กล่าวถึง “ขอม” คือ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ” ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ฯ โปรดให้พระโหราธิบดีเรียบเรียง^{๑๓} มีกล่าวถึง “เมืองขอม” ปรากฏในข้อความว่า “ศักราช ๙๖๕ ฤๅชก ทับพระเจ้าฝ่ายหน้าเสด็จไปเอาเมืองขอมได้...”^{๑๔} โดยมีความหมายว่า “กัมพูชา”

เอกสารสมัยอยุธยาตอนปลายอีกเล่มหนึ่งที่ใช้คำว่า “เมืองขอม” ในความหมายว่า “ประเทศกัมพูชา” คือ “จินตามณิครังแผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ” ซึ่งมีข้อความหนึ่งกล่าวถึง พระร่วงประดิษฐ์อักษรไทยว่า

“...อันหนึ่งในจดหมายเหตุแต่ก่อนว่า ศักราช ๖๕๕ มแมศก
พรญารองเจ้าได้เมืองศรี สัชนาไลยแล้ว แต่งหนังสือไทยแลจได้ว่าแต่งรูปก็ดี
แต่แม่อักษรก็ดีมีได้ว่าไว้แจ้ง อนึ่งแม่หนังสือแต่ กกา กน ฯลฯ ถึงเกอย เมือง
ขอมก็แต่งมีอยู่แล้ว เหนว่าพรญารองเจ้าจแต่งแต่รูปอักษรไทย...”^{๑๕}

นอกจากนี้คำว่า “ขอม” ยังใช้หมายถึง “อักษรเขมร” และ “ภาษาเขมร” อีกด้วย ดังปรากฏข้อความในหนังสือจินตามณิฉบับเดียวกันนี้ว่า

“...เหมือนกันครั้นเปนกลอนภาคยฉันท กายโคลง แลลิลิต ให้
พิจารณาดูตัวได้ขอบบทกลอนรับกันแล้ว ก็ยกเอาไปใส่ตามควรเถิด...เพลง
อ่านว่า เพลง เหตุบหมได้พิจารณาให้เลียด แลเพลงตัวนี้ เปนคำขอมอ่าน
เสียงคำสั้น สยามภาษาคือไทยอ่านเสียงคำยาวว่า เพลง เพลงก็ดี เพลงก็ดี

^{๑๓} คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, **ประชุมจดหมายเหตุ สมัยอยุธยา ภาค ๑** (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๐), หน้า ๙๓.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๕} สำนักงานสร้างเสริมเอกลักษณ์ของชาติ, **จินตามณิ** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๓), หน้า ๑๑๓.

ทง ๒ ประการนี้ แปลว่าไฟได้เหมือนกันแล เขียนปนขอมดังนี้...อหนึ่ง
ผู้เขียนหนังสือขอม พระบาทเป็นขอม เนื้อความก็เป็นขอม...”๑๖

จากหลักฐานการใช้คำว่า “ขอม” ในสมัยอยุธยาแสดงให้เห็นว่าคนไทยในสมัยนั้นใช้ทั้ง
คำว่า “ขอม” ในบริบทความหมายอย่างเดียวกันคือใช้หมายถึงชาวเขมรในประเทศกัมพูชา

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าความหมายของคำว่า “ขอม” ในความรู้สึกนึกคิดของไทยสมัย
สุโขทัยและอยุธยามีความแตกต่างกัน เพราะคำว่า “ขอม” ในความหมายของสุโขทัยนั้นหมายถึง
“คนทางใต้” หรือ “คนในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา” ส่วนชาวกรุงศรีอยุธยาที่เป็นคนกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา
กลับใช้คำว่า “ขอม” ในความหมายว่า “ชาวเขมร” และ “ประเทศกัมพูชา” ซึ่งคำว่า “ขอม” ใน
ความหมายนี้จะส่งผลมายังความคิดของคนในรุ่นกรุงรัตนโกสินทร์และสืบทอดมาถึงปัจจุบันนั่นเอง

บทสรุป

จากที่กล่าวมาแสดงว่า คำว่า “เขมร” “กัมพูชา” และ “ขอม” เป็นคำที่เอกสาร
ประวัติศาสตร์ไทยใช้ในการกล่าวถึงชาวเขมรและประเทศกัมพูชามาตั้งแต่โบราณ คำว่า “เขมร”
ปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกสมัยก่อนเมืองพระนคร ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ แต่คำว่า “เขมร”
ที่พบการใช้ในแต่ละสมัยมีวิวัฒนาการด้านเสียงและลักษณะรูปแบบอักษรวิธีในการเขียนที่แตกต่าง
กันบ้าง

คำว่า “กัมพูชา” มีที่มาจากที่ปรากฏในจารึกเขมรโบราณโดยเฉพาะจารึกบ่ออิกาและ
จารึกปราสาทพิชัยจารกว่า “กัมพู (กมุ)” และปรากฏในจารึกปราสาทบันทายฉมาร์ว่า “กัมพูช
(กมุช)” ซึ่งเป็นที่มาของคำว่า “กัมพูชา (กมุชชา ออกเสียงว่า กัมพูเจีย)” ที่ใช้ในปัจจุบัน

ส่วนคำว่า “ขอม” เป็นคำที่สันนิษฐานว่ามีที่มาจากคำว่า “โครม” ในจารึกเขมรโบราณ
หมายความว่า “ข้างใต้” ต่อมาเมื่อนำมาใช้ในภาษาไทยได้กลายเสียงเป็นคำว่า “ขอม” โดยที่
ความหมายได้เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยและเอกสารที่มีการบันทึก และมีการนำมาใช้ใน
ความหมายว่า “เขมร” ตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

๑๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๓.

พม่าเผากรุงศรีอยุธยาจริงหรือไม่ จากเอกสารไทยและต่างประเทศ*

ศาสตราจารย์ ดร.สุนทร ชุตินทรานนท์**

ประเด็นที่เป็นที่สงสัยกันในระยะหลังว่าด้วยเรื่องสงครามคราวเสียกรุง พ.ศ. ๒๓๑๐ คือ เกิดข้อกังขาว่าในสงครามครั้งนั้นพม่าเผากรุงศรีอยุธยาจริงหรือไม่ ผมคิดว่าการตอบคำถามนี้ จำเป็นต้องมองกลับไปดูพม่าซึ่งในยุคนั้นมีศูนย์กลางอำนาจอยู่ที่ชเวโบ (Shwebo)^๑ หรือรัตนสิงหะ ในยุคของพระเจ้าอลองพญา (Alaungpaya) และพระเจ้าเซิงพยูเซิง (Hsinbyushin) หรือพระเจ้ามังระซึ่งเป็นผู้ที่ส่งกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๒๓๐๙ - ๒๓๑๐ ซึ่งศูนย์กลางอำนาจของพม่า อยู่ที่เมืองอังวะ ในขั้นต้นต้องทำความเข้าใจก่อนว่าอยุธยาไม่ได้เป็นเป้าหมายเดียวที่พม่า มุ่งจะรุกราน พม่ายังเปิดศึกกับมอญ กระแซ และที่อื่น ๆ ก่อนที่จะเข้ามารบกับอยุธยา จากการศึกษา พบว่ายุทธวิธีการรบในช่วงสมัยของพระเจ้าอลองพญาผิดแผกไปจากสมัยของพระเจ้าบุเรงนอง ในสมัยพระเจ้าบุเรงนอง พม่าจะไม่ทำลายฝ่ายที่พ่ายแพ้แต่จะรักษาไว้เป็นเมืองประเทศราช แล้วให้ส่งส่วย บรรณาการ แต่รูปแบบการทำสงครามในยุคของราชวงศ์ของพระเจ้าอลองพญา ซึ่งที่ เกี่ยวข้องกับไทยก็มีพระเจ้าอลองพญาและพระเจ้าเซิงพยูเซิง มีลักษณะการจัดการฝ่ายที่พ่ายแพ้ ต่างออกไป พระเจ้าอลองพญาจัดการกับมอญโดยการเผาทำลายสิริเรียมและหงสาวดีอย่าง ที่ เรียกว่ายากจะพลิกฟื้นคืนชีพกลับมาได้อีก โดยได้ทำลาย สังหาร และกวาดต้อนผู้คน ปล้นสะดม สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอลองพญาแล้ว เพราะฉะนั้นปรากฏการณ์ที่พม่าปล้นอยุธยา จึงไม่ได้เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นกับอยุธยาเท่านั้น หากดูการศึกษาในสมัยของราชวงศ์คองบอง^๒ (Kongbaung Dynasty) แล้ว จะพบว่ากษัตริย์พม่าทำในลักษณะเดียวกับที่ทำกับอยุธยาในที่อื่น ๆ ด้วย

* ถอดเทปจากการบรรยายเรื่อง “พม่าเผากรุงศรีอยุธยาจริงหรือไม่ จากเอกสารไทยและ ต่างประเทศ” เผยแพร่เมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๕๖๔

** รองประธานกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย

๑ ชื่อเมืองในเขตสะกาย ประเทศเมียนมา เดิมชื่อ ชเวโบ (Shwebo) มีความสำคัญทาง ประวัติศาสตร์ในฐานะเมืองหลวงของอาณาจักรในสมัยพระเจ้าอลองพญา ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์ คองบอง ราชวงศ์สุดท้ายของประเทศเมียนมา

๒ ราชวงศ์คองบอง หรือราชวงศ์อลองพญา เป็นราชวงศ์ที่ ๓ และราชวงศ์สุดท้ายของ ประวัติศาสตร์เมียนมาก่อนที่จะตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ สถาปนาโดยพระเจ้าอลองพญาใน พ.ศ. ๒๒๙๕

หลักฐานที่ยืนยันในเรื่องเหล่านี้ระบุว่าตั้งแต่สมัยของพระเจ้าอลองพญา คือ ประมาณ พ.ศ. ๒๓๐๓ พม่าเข้าตีทวายก่อน แล้วจึงเข้ามาตีมะริดและตะนาวศรี บ้านเมืองที่อยู่ในทิศทางของการโจมตี โดยเฉพาะมะริดและตะนาวศรีถูกเผาทำลาย กวาดต้อนผู้คน ซึ่งปรากฏอยู่ในหลักฐานของชาวต่างประเทศพอสมควร ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๐๙ - ๒๓๑๐ พม่าก็มีวิธีการอย่างเดียวกันนี้ คือ เผา ปล้น และทำลาย ปรากฏหลักฐานที่เป็นรูปธรรม โดยเฉพาะสงครามคราว พ.ศ. ๒๓๑๐ ว่าพม่าได้เผาทำลายกรุงศรีอยุธยา เช่น พงศาวดารหลัก คือ พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)^๓ ในพระราชพงศาวดารระบุชัดเจนว่าพม่าเข้ามาทำลายกรุง เข้าเผาพระราชวังและวัดพระศรีสรรเพชญ์ ส่วนหลักฐานพระราชพงศาวดารอื่น เช่น พงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน กล่าวถึงการเผากรุงศรีอยุธยาว่า ได้เกิดการเผาทำลายกรุงศรีอยุธยาขึ้นก่อนกรุงแตกแล้ว ในหลักฐานบันทึกว่า “เพลาดึกเที่ยงคืนเกิดเพลิงขึ้นในพระนคร ไหม้ตั้งแต่ท่าทราย ดิจลามมาถึงสะพานช้าง คลองประตูเข้าเปลือก แล้วข้ามมาดิจป่ามพร้าว แล ป่าไทร ป่าถ่าน ป่าทอง ป่ายา วัดราชบูรณะ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เพลิงไปหยุดเพียงวัดฉัตร คิตุภูมิวิหารแลบ้านเรือนที่เพลิงไหม้ครั้งนั้นมากกว่าหมื่นหลัง”^๔ ส่วนเหตุอันนำมาซึ่งเพลิงไหม้ครั้งนี้ยังเป็นที่ถกเถียงว่าเกิดการปล้นสะดมกัน หรือพม่าส่งจารชนสงครามเข้ามาลอบวางเพลิง เนื่องจากตอนนั้นกรุงยังไม่แตก แต่ยืนยันว่าได้เกิดเพลิงไหม้ สิ่งที่จะระบุว่าพม่ามีส่วนในการเผาทำลายกรุงศรีอยุธยาเพียงใดนั้น ในวันที่กรุงแตกพม่าเอาเชื้อเพลิงต่าง ๆ ไปสูมได้รกก่าแพง บริเวณตรงข้ามกับวังหน้า เมื่อก่าแพงทรุด พม่า “ก็ปืนเข้ากรุงได้ในเพลานั้น แล้วจุดเพลิงขึ้นทุกตำบล เผาเฝ้าเรือนอาวาด แลพระราชวัง ทั้งปราสาทราชมนเฑียร แสงเพลิงสว่างดั่งกลางวัน แล้วเทียวไล่จับผู้คนคั่นริบเอาทรัพย์ เงินทอง สิ่งของทั้งปวงต่าง ๆ”^๕ ก็คือทั้งเผาทั้งปล้นพร้อมกันไป นี่เป็นหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร

^๓ กรมศิลปากร, “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๓** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๒. คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในมหามงคลสมัยฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๓๙).

^๔ **พระราชพงศาวดาร ฉบับสมเด็จพะพนรัตน์ วัดพระเชตุพน** (กรุงเทพฯ: มุลนิธิ “ทุนพระพุทธรูปยอผ้า” ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๕๘. จัดพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในการพระราชทานเพลิงศพ พระธรรมปัญญาบดี ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันอาทิตย์ที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๘), หน้า ๓๕๓.

^๕ **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๕๖.

จากพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน สมเด็จพระพนรัตน์พระองค์นี้เป็นคนกรุงเก่า เป็นพระราชอาคันตุกะมาถึงสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ท่านจึงเห็นเหตุการณ์เหล่านั้น นี่เป็นหลักฐานอีกชิ้นหนึ่งที่ยืนยันว่าพม่าได้เข้ามาเผากรุงศรีอยุธยา นอกเหนือจากนั้นก็ยังมีหลักฐานประเภทคำให้การเชลยศึก โดยเฉพาะคำให้การขุนหลวงหาวัด ซึ่งเป็นคำให้การจากเชลยศึกที่ถูกกวาดต้อนไป ในคำให้การนี้มีระบุไว้เช่นกันว่า “พม่ายิงปืนป้อมสูง วัดท่าการ้อง วัดนางปลีมี ระดมเข้ามา ณ กรุง แล้วเอาเพลิงจุดเชื้อที่รากกำแพง ครั้นเวลาค่ำกำแพงทรุดลงหน่วยหนึ่ง พม่าก็เข้ากรุงได้ เอาไฟเผาพระราชวังและ วัดพระศรีสรรเพชญ์”

หลักฐานที่น่าสนใจอีกชิ้นหนึ่งมาจากหนังสือสังคีตยวงศ์ เป็นหนังสือที่รจนาขึ้นโดยสมเด็จพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพน ในรัชกาลที่ ๑ เช่นกัน แต่เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการสังคายนาพระไตรปิฎก โดยในกระบวนการการเล่าเรื่องจะกล่าวถึงเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ด้วย ซึ่งพ้องหรือสัมพันธ์กับเหตุการณ์คราวกรุงแตก ระบุไว้ชัดเจนว่า “(พม่าฆ่าศึก) จับเอาประชาชนทั้งหลาย มีพระราชวงศ์เป็นต้นด้วย เกือบทรัพย์สินทั้งหลายมีประการเป็นอันมากด้วย แล้วเผาพระนครแลปราสาทสามองค์ แลพระอารามวิหารเสียด้วย”^๖ ทั้งนี้ยังไม่รวมถึงการทำลายกำแพงเมืองด้วยเช่นกัน หลักฐานในสังคีตยวงศ์จึงเป็นหลักฐานที่ระบุไว้อย่างชัดเจนถึงการเผากรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นการเผาโดยพม่า ประเด็นเหล่านี้ควรทำความเข้าใจก่อนว่าการทำลายกรุงศรีอยุธยานั้นพม่ามีส่วนเริ่มจากการเผาทำลาย แต่เมื่อสิ้นศึกแล้ว ราชอาณาจักรมีความจำเป็นที่จะต้องนำอิฐไปสร้างเมืองใหม่คือ กรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ ครั้นนั้นจึงเกิดการรื้ออิฐจากกำแพงเมือง จากพระบรมมหาราชวัง จากวัดวาอารามต่าง ๆ ซึ่งนั่นจะเป็นอีกขั้นตอนหนึ่งซึ่งเกิดขึ้นภายหลัง ดังนั้น ประเด็นคำถามหลักที่ว่าพม่าเผาเมืองหรือไม่นั้น หลักฐานที่นำมาแสดงจำนวนหนึ่งซึ่งเป็นหลักฐานฝ่ายไทยก็จะกล่าวถึงไว้ค่อนข้างชัดเจน

^๖ สังคีตยวงศ์ พงศาวดาร เรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย, สมเด็จพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพน ในรัชกาลที่ ๑ แต่งภาษามคธ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษรณม) เปรี๊ยะ แปลเป็นภาษาไทย (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๘). คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนจัดพิมพ์ในการออกเมรุพระราชทานเพลิงศพพระธรรมปัญญาบดี (ถาวร ตีสานุกโร เจริญพานิช อดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน วันที่ ๑๐ พฤษภาคม ๒๕๕๘), หน้า ๔๓๒.

อย่างไรก็ดี ในประเด็นเดียวกันนี้คงต้องพึงหลักฐานที่เป็นของชาวต่างประเทศด้วย หลักฐานที่จะให้ภาพความสัมพันธ์ของมิชชันนารีคาทอลิกที่เข้ามาสัมพันธ์กับไทย มีผู้ที่เขียนไว้คือ บาทหลวงโรแบร์ต โกสเต (Robert Gosté) แปลเป็นภาษาไทยโดยคุณอรสา ชาวจีน หนังสือนี้ชื่อว่า ประวัติการเผยแพร่คริสต์ศาสนาในสยามและลาว บาทหลวงท่านนี้เขียนหนังสือเล่มนี้ในสมัยหลัง ปัจจุบันท่านมรณภาพแล้วแต่ท่านใช้ข้อมูลหลักฐานของฝรั่งเศส โดยเฉพาะอย่างยิ่งมิชชันนารีต่าง ๆ เป็นจำนวนมากเพื่อประกอบการเขียน ด้วยเหตุนี้ หลักฐานที่นำมาใช้จึงกล่าวถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นสงครามใน ค.ศ. ๑๗๖๐ (พ.ศ. ๒๓๐๓) และสงครามใน พ.ศ. ๒๓๑๐ ดังนั้น ในหลักฐานของท่านจะเห็นได้ว่าตั้งแต่ ค.ศ. ๑๗๖๐ แล้วที่กล่าวถึงพฤติกรรมของกองทัพ กองบองที่เข้ามาตีมะริดและตะนาวศรีว่า “พวกพม่าบุกเมืองมะริดและตะนาวศรี และเผาเมืองไปส่วนหนึ่ง”^๗ เพราะฉะนั้นพฤติกรรมการเผาเมืองไปพร้อมกับการปล้น จึงเป็นพฤติกรรมที่พม่าทำอยู่แล้วตั้งแต่สงคราม พ.ศ. ๒๓๐๓ หลักฐานที่ว่าพม่านำโดยพระเจ้าอลองพญาบุกเข้ามาในครั้งนั้นบันทึกว่า “พวกนี้ไปเหมือนคนป่าเถื่อนที่จุดไฟเผาไปทั่ว และไม่รักษาคำมั่นสัญญา”^๘ เนื่องจากพวกพม่าได้ตกลงกับมิชชันนารีคาทอลิกว่าจะไม่ทำลายโบสถ์วิหารของพวกเขา แต่กลับไม่รักษาสัญญา เผาทำลายจนหมดสิ้น และเหตุการณ์ดังกล่าวได้เกิดขึ้นที่เมืองมะริด รวมถึงในสงครามครั้งหลังด้วย คือ ก่อนช่วง พ.ศ. ๒๓๐๙ - ๒๓๑๐ เมืองมะริดเป็นเป้าหมายของการทำลาย เนื่องจากมังมหานรธายกทัพเข้ามาในเส้นทางเดียวกับพระเจ้าอลองพญาคือ ทางด่านสิงขร ท้าที่เข้ามาทางด้านสิงขรจะเข้ามาประชุมพลที่ทวาย แล้วจึงเข้าตีมะริดและตะนาวศรี ก่อนที่จะข้ามฝั่งมาอีกด้านหนึ่ง ในเอกสารบันทึกว่า “วัดและเมืองมะริดถูกเพลิงเผาผลาญ คริสตัง ๓๐๐ - ๓๕๐ คนของวัดนี้ ถูกนำตัวไปเป็นทาส”^๙ และยังกล่าวถึงเมืองมะริดที่ถูกทำลายโดยพม่าด้วย เช่นเดียวกันเมื่อพม้ายึดที่ตั้งของพวกคริสเตียนได้ก็จะเผาทำลายบ้านเณร ซึ่งเป็นสำนักสงฆ์สำคัญ รวมทั้งปล้นและเผาเมืองบางกอกใน พ.ศ. ๒๓๐๘ และเมื่อยึดกรุงศรีอยุธยาได้ก็จะเผาทำลายกรุงศรีอยุธยา ข้อมูลหลักฐานเหล่านี้บาทหลวงโรแบร์ต โกสเต ประมวลจากหลักฐานของชาวตะวันตกแล้วนำมาเขียนเป็นหนังสือ โดยเขียนขึ้นในภายหลังแต่ใช้ข้อมูลร่วมสมัย

^๗ โรแบร์ต โกสเต, ประวัติการเผยแพร่คริสต์ศาสนาในสยามและลาว, แปลและเรียบเรียงโดย อรสา ชาวจีน (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อัสสัมชัญ, ๒๕๔๙), หน้า ๒๕๐.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๑.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๕.

ข้อมูลร่วมสมัยอีกชิ้นหนึ่งที่น่าสนใจคือ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยาฉบับทรูแปง แปลจาก History of the Kingdom of Siam: And of the Revolutions that have caused the Overthrow of the Empire up to A.D. 1770 ผู้เขียนคือ ฟร็องซัวส์ อังรี ทรูแปง (François Henri Turpin) ชาวฝรั่งเศส ได้รับการตีพิมพ์ที่ฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๗๗๑ (พ.ศ. ๒๓๑๔) ๔ ปี ภายหลังกรุงแตก นอกจากนี้ ทรูแปงยังเล่าเรื่องราวในประวัติศาสตร์ย้อนไปถึงสมัยต้นอยุธยาด้วย แต่ข้อมูลที่โดดเด่นของทรูแปง คือ ข้อมูลในช่วงเหตุการณ์คราวเสียกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมีที่มาจากหลักฐานร่วมสมัยของพวกบาทหลวงที่เป็นมิชชันนารีที่เดินทางเข้ามาในสยาม ทรูแปงเล่าถึงการที่พม่าเข้ามาทำลายและเผาเมืองว่า “วันที่ ๒๘ เมษายน พ.ศ. ๒๓๑๐ บ้านเมืองถูกข้าศึกบุกเข้าโจมตี ทรัพย์สินสมบัติในพระราชวังและวัดวาอารามต่าง ๆ แทบไม่เหลือสิ่งใดนอกจากซากปรักหักพังและเถ้าถ่าน พระพุทธรูปถูกข้าศึกเผาจนหลอมละลาย เปลวเพลิงที่ลุกกลามทำให้ผู้คนที่ป่าเถื่อนต้องสูญเสียสิ่งของที่ปล้นชิงมา ซึ่งก่อนหน้านี้ได้กระตุ้นให้พวกเขาเกิดความละโมภ พวกพม่ายังได้ระบายความโกรธแค้นของพวกเขาจากการสูญเสียในครั้งนี้ไปยังหัวเมืองต่าง ๆ”^{๑๐} ที่ยกมาให้ดูก็เพื่อแสดงให้เห็นว่ามีหลักฐานการเผากรุงปรากฏจริง ส่วนรายละเอียดจะต้องไปดูเพิ่มเติมจากฉบับทรูแปง

หลักฐานอีกชิ้นหนึ่งที่โดดเด่นและสำคัญ เนื่องจากยังไม่เคยมีการเผยแพร่มาก่อน คือ บันทึกร่วมสมัยของขุนฟอกอร์ (ซึ่งเขียนบันทึกฉบับนี้ขึ้นในวันที่ ๑๐ ธันวาคม ค.ศ. ๑๗๖๗ ขุนฟอกอร์อยู่ในเหตุการณ์ของการเสียกรุงมาโดยตลอด และบันทึกเหตุการณ์มาตั้งแต่ศึกอลองพญา จนมาถึงสงครามคราวเสียกรุง พ.ศ. ๒๓๑๐ บันทึกดังกล่าวได้รับการแปลเป็นภาษาไทยภายใต้ชื่อ “พระสิริมงคลอันยิ่งใหญ่ของพระเป็นเจ้าและเพื่อเกียรติมงคลของพระนางพรหมจารี พระมารดาพระเจ้า” ซึ่งบันทึกเรื่องราวการทำลายล้างราชอาณาจักรสยามที่เกิดขึ้นในวันที่ ๘ เมษายน ค.ศ. ๑๗๖๗ ว่า พม่าเข้าเมืองได้ในวันที่ ๘ หลักฐานชิ้นนี้เดิมเขียนเป็นภาษาละติน ก่อนที่จะนำมาแปลเป็นภาษาฝรั่งเศส แล้วนำมาแปลเป็นภาษาไทยอีกทอดหนึ่ง ซึ่งยังไม่เคยเผยแพร่ที่ใดมาก่อนเลยแม้จนปัจจุบัน โดยผู้เขียนได้รับความอนุเคราะห์มาจากมิชชันนารีในกลุ่มอัสสัมชัญซึ่งได้กรุณาคัดลอกเอกสารชุดนี้ให้ ในเอกสารขุนฟอกอร์ได้เล่าถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นอย่างละเอียดถี่ถ้วน แต่ส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องของพวกพม่าที่เข้ามาเผาโบสถ์วิหารของพวกมิชชันนารี ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพม่าไม่ได้เผาเฉพาะวัดไทยแต่ยังเผาโบสถ์ของพวกมิชชันนารีด้วย ในบันทึกเล่าว่า “พวกเขาก็กรูกันขึ้นไปบนบ้านของพวกคริสตังอย่างทันทีทันใด เมื่อปล้นทุกอย่างแล้วก็จุดไฟเผาทั่วทุกแห่ง กองเพลิงเผาผลาญน่ากลัว ลมพัดแรงมาก เปลวเพลิงลุกไหม้ติดหลังคาวัด อาคารศักดิ์สิทธิ์

^{๑๐} กรมศิลปากร, ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยามและประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉบับทรูแปง (กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์, ๒๕๖๐), หน้า ๒๑๐.

พร้อมเครื่องเรือนทั้งหลายถูกไฟไหม้หมด ท่ามกลางน้ำตาและความทุกข์ของพวกคริสตัง” ข้อมูลที่หยิบยกมานี้ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่าการเผาเมืองไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะในกลุ่มของชาวพุทธเท่านั้น คุณพ่อกอร์เลาถึงวินาทีที่พม่าบุกเข้าเมืองได้ว่า “ชาวพม่าได้ขุดอุโมงค์คั่นข้างลิ้งกำแพง เขาวางไม้และเสาให้กับดินปืนไวไฟ เมื่อเขาติดไฟกำแพงเมืองก็ทลายลง ชาวสยามตกใจวิ่งหนีทั้งป้อมปราการและปล่อยทางเข้าสำหรับข้าศึก แต่ข้าศึกขาดความกล้าหาญ มีความกลัวมาก ไม่กล้าเข้าเมือง” เนื่องจากเป็นจังหวะแรกของการตีกรุงได้ พม่าจึงไม่ทราบว่ายไทยจะเตรียมการตั้งรับอย่างไร “อาศัยชาวสยามบางคน พม่าสั่งให้จุดอักษิภัยทั่วเมืองและเปิดทางซึ่งเป็นที่ยึดกันคนพม่า” คือเมื่อกำแพงทรุด พม่าก็บุกเข้าเมืองตรงตำแหน่งที่กำแพงทรุด แต่แทนที่จะนำกำลังคนบุกเข้าไปทีเดียว พม่ากลับจัดคนบุกเข้าไปเผาทำลายก่อนเพื่อกรุยทางให้กองทัพพม่าบุกเข้ามาภายหลัง “ดังสิ่งปรากฏคือ กรุงศรีอยุธยาถูกตีและยึดได้เพราะการทรยศต่อชาติ ไม่ใช่เพราะอาวุธ ชาวพม่าได้รับชื่อเสียงยิ่งใหญ่เช่นนี้เพราะความชั่วร้ายของชาวสยาม ไม่ใช่เพราะสมรรถภาพของตัวเอง พระราชวัง วัดต่าง ๆ รูปปั้นทองคำและเงิน บ้านทุกหลัง ชุมทรัพย์ต่าง ๆ ของราชอาณาจักร คลังสมบัติ คลังเสบียงอาหาร ทั้งหมดถูกเผาเป็นเถ้าถ่าน”^{๑๑} ทั้งหมดนี้เป็นเพียงบางส่วนของหลักฐานซึ่งคุณพ่อกอร์ที่เป็นคนที่อยู่ในเหตุการณ์ในนาที่ที่เกิดการเสียกรุงแล้ว ดังนั้น ที่เล่ามาทั้งหมดนี้ยืนยันว่า การที่พูดว่าพม่าเผาเมืองจึงไม่ใช่เป็นการพูดลอย ๆ แต่อิงอยู่บนหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของไทย ไม่ว่าจะเป็นพระราชพงศาวดาร คำให้การ สังคศิวยวงศ์ รวมทั้งหลักฐานของฝรั่ง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นมิชชันนารีตะวันตกที่เดินทางเข้ามาและอยู่ร่วมสมัยกับเหตุการณ์ทั้งสิ้น

^{๑๑} เอกสารส่วนบุคคล ยังไม่มีการเผยแพร่สู่สาธารณะ

แนะนำหนังสือ

หนังสือประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรี

นางสาวเปรมมา ลัตยาวิมพิงค์*

ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรี. กรุงเทพฯ: บริษัท ชันดำ
การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๖๑. (กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม มอบให้
คณะกรรมการพิจารณาและเรียบเรียงประวัติศาสตร์ไทย
สมัยธนบุรี จัดพิมพ์เผยแพร่เนื่องในโอกาสการจัดงานรำลึก ๒๕๐ ปี
แห่งการสถาปนากรุงธนบุรี พุทธศักราช ๒๕๖๐).

หนังสือ “ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรี” เป็นผลงาน
ของคณะกรรมการพิจารณาและเรียบเรียงประวัติศาสตร์ไทย
สมัยธนบุรี ในคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย เป็นการ
ศึกษาวิเคราะห์และเรียบเรียงประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรี

ในด้านต่าง ๆ ทั้งด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ความสัมพันธ์กับ
ต่างประเทศ โดยเริ่มตั้งแต่ความเสื่อมและการล่มสลายของกรุงศรีอยุธยา การรวมศูนย์อำนาจ
การปกครองใหม่ของไทย จนกระทั่งสิ้นสุดสมัยธนบุรี เนื้อหาเริ่มด้วยสังเขปประวัติศาสตร์
สมัยธนบุรี เป็นการเรียงเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ และมรดกทางวัฒนธรรมในรัชสมัย
สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๓๒๕ ที่เกิดขึ้นในแต่ละปี จากนั้นต่อกับ

บทนำ รัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชในประวัติศาสตร์ไทย เป็นการกล่าวถึง
การศึกษาประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรีในบริบทของสังคมไทย และการศึกษาในเชิง
ประวัติศาสตร์นิพนธ์

บทที่ ๑ ความเสื่อมและการล่มสลายของกรุงศรีอยุธยา กล่าวถึง สาเหตุและปัจจัยที่
ทำให้สมัยอยุธยาสิ้นสุดลง และการกอบกู้เอกราชของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

บทที่ ๒ การรวมศูนย์อำนาจการปกครองใหม่ของไทย กล่าวถึง บทบาททางการทหาร
ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และบรรดาแม่ทัพนายกองที่สำคัญของพระองค์ ส่งผลให้การ
ปราบปรามชุมนุมต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นหลังการล่มสลายของกรุงศรีอยุธยาจนเป็นผลสำเร็จ สามารถ
รวบรวมบ้านเมืองเป็นปึกแผ่นได้อีกครั้ง

* นักอักษรศาสตร์ชำนาญการพิเศษ สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร

บทที่ ๓ สงครามสร้างราชอาณาจักร กล่าวถึง สงคราม ๓ ประเภท ที่เกิดขึ้นในสมัยธนบุรี คือ สงครามรวมไทยให้เป็นหนึ่งเดียวกัน สงครามกับพม่าเพื่อป้องกันตนเอง และสงครามขยายอาณาจักรในล้านนา ล้านช้าง และกัมพูชา

บทที่ ๔ เศรษฐกิจสมัยธนบุรี กล่าวถึง องค์ประกอบสำคัญของระบบเศรษฐกิจในสมัยธนบุรี คือ ประชากร พื้นที่เพาะปลูก การเกษตรกรรม และการค้า รายรับและรายจ่ายของรัฐบาล รวมถึงการออกกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ทางด้านเศรษฐกิจ เพื่อการฟื้นฟูเศรษฐกิจที่ติดลบหรือล้มละลายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ให้กลับมาอยู่ในสภาพพอใช้ได้

บทที่ ๕ ความสัมพันธ์ทางสังคมสมัยธนบุรี กล่าวถึง ลักษณะโครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคมในสมัยธนบุรี อันประกอบด้วย พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ไพร่ทาส พระภิกษุ ชาวต่างชาติต่างภาษา การพระพุทธศาสนา การศาล และกฎหมายในสมัยธนบุรี

บทที่ ๖ ศิลปวัฒนธรรมและวรรณคดี กล่าวถึง งานศิลปกรรม งานช่างฝีมือ ที่เห็นได้จากการสร้างพระราชวัง สถานที่ราชการต่าง ๆ กรมช่างสิบหมู่ งานศิลปกรรมชิ้นสำคัญในสมัยธนบุรี การมหรสพ และวรรณคดีที่สำคัญสมัยธนบุรี

บทที่ ๗ ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ กล่าวถึง ความสัมพันธ์กับพม่าโดยอาศัยแผนที่พม่าโบราณ ซึ่งแสดงภูมิสถานและจุดยุทธศาสตร์สำคัญของเมืองบางกอก และกรุงธนบุรี ความสัมพันธ์กับกัมพูชา สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชกับกษัตริย์กรุงกัมพูชา สงครามระหว่างธนบุรีกับกัมพูชา ความสัมพันธ์กับจีน การติดต่อระหว่างสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชกับจักรพรรดิเฉียนหลง การรับรองสถานะของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชของจักรพรรดิฉิน และการแต่งราชทูตไปเมืองจีน และความสัมพันธ์กับชาวตะวันตก กล่าวถึง บทบาทของชาวตะวันตกในสมัยธนบุรี เช่น การค้าอาวุธ การเป็นทหารต่างชาติ และการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ในสมัยธนบุรี

บทที่ ๘ การสิ้นสุดสมัยธนบุรี กล่าวถึงช่วงปลายสมัยธนบุรี และการสิ้นพระบรมราชชนม์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดยเฉพาะการประหารของพระองค์จากหลักฐานไทยและหลักฐานต่างชาติ นำไปสู่การก่อให้เกิดความวุ่นวายในปลายรัชกาลเมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงผนวช และการปราบดาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และการกล่าวถึงพระราชโอรส และพระราชธิดาในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

ภาคผนวก เป็นบทความเรื่อง “กรุงธนบุรี จากแผนที่และบันทึกร่วมสมัยของชาวต่างชาติ” กล่าวถึงลักษณะทางกายภาพของกรุงธนบุรี โดยอาศัยหลักฐานสำคัญ คือ แผนที่จารชนพม่า และบันทึกของหมอเคอนิช: บันทึกทางกายภาพของกรุงธนบุรี

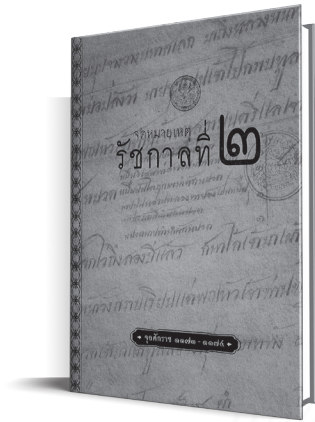
อาจกล่าวได้ว่า ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรีนับเป็นหนังสือที่มีการกล่าวถึงภาพรวมในสมัยธนบุรีได้ครอบคลุมเกือบทุกด้าน ประกอบกับมีการใช้หลักฐานทางประวัติศาสตร์ประเภทต่าง ๆ และผ่านการคิดวิเคราะห์ของผู้ทรงคุณวุฒิ สามารถนำไปใช้ในการอ้างอิง หรือเป็นพื้นฐานที่ใช้สำหรับต่อยอดในการศึกษาเฉพาะบางเรื่องได้

หนังสือจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒

จุลศักราช ๑๑๗๑ - ๑๑๗๔

นางสาวพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ*

จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จุลศักราช ๑๑๗๑ - ๑๑๗๔.

กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๖๒.

หนังสือจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จุลศักราช ๑๑๗๑ - ๑๑๗๔ เป็นผลงานของคณะกรรมการพิจารณาต้นฉบับจดหมายเหตุกรุงรัตนโกสินทร์ ในคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย ซึ่งมีอำนาจหน้าที่ในการพิจารณา ศึกษา ค้นคว้า ตรวจสอบ และรวบรวมต้นฉบับ ตลอดจนหลักฐานเอกสารข้อมูลเกี่ยวกับจดหมายเหตุ หมายรับสั่ง พระราชหัตถเลขาสมัย

รัตนโกสินทร์ และเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง (ยกเว้นรัชกาลที่ ๕) มาพิจารณาจัดทำเชิงอรรถอธิบายในเรื่อง และจัดทำดัชนีช่วยค้นเพื่ออำนวยความสะดวกแก่นักอ่านและผู้สนใจประวัติศาสตร์ขนบธรรมเนียม จารีตประเพณีของสังคมไทยที่บันทึกไว้ในเอกสารโบราณเหล่านั้นเป็นจำนวนมาก แล้วนำมาจัดพิมพ์เพื่อเผยแพร่ออกไปให้กว้างขวางตามวาระและโอกาสอันสมควร

พุทธศักราช ๒๕๕๐ เป็นโอกาสพิเศษเนื่องในวาระครบรอบ ๒๐ รอบปีพระบรมราชสมภพในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย คณะอนุกรรมการฯ มีมติเห็นชอบให้นำหนังสือจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จุลศักราช ๑๑๗๑ (พุทธศักราช ๒๓๕๒) ถึงจุลศักราช ๑๑๗๔ (พุทธศักราช ๒๓๕๕) ฉบับจัดพิมพ์เผยแพร่โดยมูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อพุทธศักราช ๒๕๑๓, ๒๕๑๔ และพุทธศักราช ๒๕๒๘ มาตรวจสอบชำระและจัดทำคำอธิบายศัพท์ให้ความรู้เพิ่มเติม เนื่องจากการจัดพิมพ์ครั้งแรกไม่มีคำอธิบายศัพท์ และมีความลักลั่นในอักขรวิธี คณะอนุกรรมการฯ จึงกำหนดแนวทางการทำงานโดย

๑. นำหนังสือจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จำนวน ๓ เล่ม ดังกล่าว มาคัดเลือกเนื้อหาเพื่อจัดพิมพ์เฉพาะที่เป็นจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ เท่านั้น โดยใช้ชื่อเรื่องตามที่ปรากฏในต้นฉบับ

๒. ตรวจสอบเนื้อหาของหนังสือกับต้นฉบับเอกสารโบราณ ปรับแก้ไขข้อมูลตามต้นฉบับแล้วทำคำอธิบายศัพท์มาทำเชิงอรรถแทรกไว้ในแต่ละหน้า

* นักอักษรศาสตร์ทรงคุณวุฒิ (ผู้เชี่ยวชาญด้านเอกสาร ภาษา และหนังสือ) กรมศิลปากร

๓. ให้สอบค้นวันทางสุริยคติประกอบวันทางจันทรคติ

๔. คำอธิบายศัพท์ควรเป็นข้อความขนาดสั้น ๓ - ๕ บรรทัด ส่วนคำอธิบายศัพท์ที่ยาวให้นำไปรวมไว้ในภาคผนวก

๕. การคัดเลือกคำศัพท์มาทำคำอธิบาย เลือกคำที่มีสาระทางประวัติศาสตร์ที่ปรากฏในต้นฉบับ มาค้นคว้าเรียบเรียงโดยปรับคำและอักขรวิธีให้สอดคล้องกับวิธีการเขียนตามพจนานุกรม ยกเว้นนามเฉพาะให้คงไว้ตามต้นฉบับ โดยผ่านการพิจารณาเห็นชอบของคณะอนุกรรมการฯ ทั้งคณะทุกคำ

เนื้อหาของจดหมายเหตุเล่มนี้ สะท้อนถึงความเจริญรุ่งเรืองและความเป็นชาติไทยที่สมบูรณ์ด้วยศิลปวัฒนธรรมอย่างพร้อมสรรพ เช่น บัญชีเกณฑ์เครื่องทำพระเมรุมาศ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จุลศักราช ๑๑๗๑ พระราชพิธีมหาอุปราชภิเษก จุลศักราช ๑๑๗๑ พระเครื่องสำหรับใช้ในเรือพระที่นั่ง จุลศักราช ๑๑๗๔ รายงานการรับและสมโภชพระยาเศวตถกฤษฏ์ จุลศักราช ๑๑๗๔ พระสุบินนิมิตและคำถวายพยากรณ์ จุลศักราช ๑๑๗๔ บัญชีทางวาวในคราวเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐินหน้าทิมฬหะเล็ก ชัยขวา จุลศักราช ๑๑๗๔ บัญชีหล่อพระไสยศาสตร์และเทวรูป จุลศักราช ๑๑๗๔ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีเอกสารจดหมายเหตุหลายฉบับแสดงสถานะและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ เช่น พระราชสาส์นมีไปมากับกรุงปักกิ่ง จุลศักราช ๑๑๗๑ ถึง ๑๑๗๒ พระราชสาส์นมีไปมากับกรุงเวียดนาม จุลศักราช ๑๑๗๑, ๑๑๗๒ และ ๑๑๗๓ พระราชสาส์นออกไปจี้มก้องพระเจ้าเกียซัง จุลศักราช ๑๑๗๒ และพระราชสาส์นคำหับอักษรจีน ตลอดจนพระราชสาส์นรายงานเหตุการณ์เมืองเขมร จุลศักราช ๑๑๗๓ จากญวนถึงไทย

อย่างไรก็ตาม เอกสารจดหมายเหตุล้วนมีความสำคัญในฐานะเป็นเอกสารราชการของแผ่นดินไทย ดังนั้น เนื้อหาเรื่องราวในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จึงมีทั้งบัญชีรายรับรายจ่ายเงินในราชการ บัญชีการจัดหารายได้ของรัฐจากอากรและบ่อนเบี้ย ทำเนียบข้าราชการเมือง นครศรีธรรมราช สารตราถึงหัวเมืองประเทศราชต่าง ๆ เช่น เมืองพระตะบอง จุลศักราช ๑๑๗๒ เมืองตรังกูรา จุลศักราช ๑๑๗๓ สารตราถึงพระยานนครศรีธรรมราช จุลศักราช ๑๑๗๓ ท้องตราถึงพระยานนครศรีธรรมราช เรื่องให้จัดหาوانรเผือกส่งเข้าไป ณ กรุง จ.ศ. ๑๑๗๔ เรื่องชักชวนนายกำปั่นเมืองสุรตเข้าไปค้าขาย ณ กรุง เรื่องประกาศมหาสงกรานต์ จุลศักราช ๑๑๗๔ เรื่องให้แขกมีชื่อไปลาดตระเวน ณ เมืองทวาย จุลศักราช ๑๑๗๔ และเรื่องให้ทำโรงช้างและปั้นรูปช้างเป็นตัวอย่างส่งเข้าไป ณ กรุง จ.ศ. ๑๑๗๔ ตลอดจนถึงเอกสารที่ว่าด้วยคำให้การมหาโคมาจากพม่าว่าด้วยเหตุการณ์ในอังวะ จุลศักราช ๑๑๗๒ คำให้การของงะสาตนะองชาวพม่า จุลศักราช ๑๑๗๒ และคำให้การพระยาสังคโลก เรื่องเขมรตอนเจ้าพระยายมราชพาทองค้อมและองค์ด้วงมากรุงเทพฯ จุลศักราช ๑๑๗๓

กล่าวได้ว่า หนังสือจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ ได้รวมเนื้อหาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจไว้เป็นความรู้และสะท้อนภาพสังคมในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี

หนังสือประมวลภาพประวัติศาสตร์ไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส หัวเมืองปักษ์ใต้และแหลมมลายู

นางสาวศุภราพร ฤกษ์ดีกุล*

ประมวลภาพประวัติศาสตร์ไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้และแหลมมลายู. กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๖๓.

หนังสือประมวลภาพประวัติศาสตร์ไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้และแหลมมลายู เป็นการรวบรวมภาพถ่าย

ประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก ตลอดจนเมืองในแหลมมลายู ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เก็บรักษาอยู่ ณ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ท้าวสุกรี คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยได้มอบหมายให้คณะอนุกรรมการพิจารณาจัดทำหนังสือประมวลภาพประวัติศาสตร์ไทยคัดเลือก ศึกษา และจัดทำคำบรรยายภาพ ที่ได้ประมวลไว้ในหนังสือเล่มนี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายถึงหัวเมืองทางภาคใต้ของไทยแต่เดิมว่าแบ่งออกเป็นสองฝั่ง คือ ฝั่งอ่าวไทย เรียกโดยรวมว่า หัวเมืองปักษ์ใต้ ได้แก่ เมืองชุมพร เมืองไชยา เมืองนครศรีธรรมราช เมืองพัทลุง เมืองสงขลา และเมืองตานี (ปัตตานี) ส่วนฝั่งทะเลอันดามัน เรียกโดยรวมว่า หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก ได้แก่ เมืองภูเก็ต เมืองพังงา เมืองตรัง นอกจากนี้ ยังมีหัวเมืองมลายูประเทศราช ทั้งฝั่งทะเลอันดามันและฝั่งอ่าวไทย ได้แก่ เมืองไทรบุรี เมืองกลันตัน และเมืองตรังกานู

หัวเมืองเหล่านี้ในสมัยโบราณนับว่าห่างไกลจากเมืองหลวง ในสมัยรัตนโกสินทร์ก็มิได้ปรากฏว่ามีพระมหากษัตริย์พระองค์ใดเสด็จพระราชดำเนิน จนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อมีเรือกลไฟเป็นพระราชพาหนะแล้ว กอปรกับพระราชนิยมในการเสด็จประพาสหัวเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเป็นพระมหากษัตริย์

* นักจดหมายเหตุชำนาญการพิเศษ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

พระองค์แรกในพระบรมราชจักรีวงศ์ที่ได้เสด็จพระราชดำเนินเยือนหัวเมืองปักษ์ใต้ โดยเสด็จฯ ไปถึงเมืองสงขลาเมื่อพุทธศักราช ๒๔๐๑ และถึงเมืองตานีในพุทธศักราช ๒๔๐๖

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์เสด็จประพาสหัวเมืองในแหลมมลายูเป็นครั้งแรกเมื่อพุทธศักราช ๒๔๑๓ คราวเสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองปัตตาเวีย โดยได้ทรงแวะประพาสเมืองสงขลาด้วย ต่อมาในการเสด็จพระราชดำเนินไปประเทศอินเดียในปีถัดมา จึงได้เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตก คือ เมืองภูเก็ต และเมืองพังงา ตลอดจนเมืองประเทศราชในแหลมมลายู คือเมืองไทรบุรี เป็นครั้งแรก หลังจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสหัวเมืองเหล่านี้อีกหลายครั้ง ได้แก่ การเสด็จประพาสแหลมมลายูเมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๑ การเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตกเมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๒ และพุทธศักราช ๒๔๓๓ การเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ และแหลมมลายู ในคราวเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์และชาวครั้งที่สอง เมื่อพุทธศักราช ๒๔๓๙ การเสด็จประพาสเมืองปิ่นในคราวเสด็จประพาสทวีปยุโรปครั้งแรก เมื่อพุทธศักราช ๒๔๔๐ การเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตก เมื่อพุทธศักราช ๒๔๔๑ พุทธศักราช ๒๔๔๒ และพุทธศักราช ๒๔๔๓ การเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ในคราวเสด็จประพาสประเทศวาทครั้งที่สาม เมื่อพุทธศักราช ๒๔๔๔ และการเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ครั้งสุดท้ายในรัชสมัยเมื่อพุทธศักราช ๒๔๔๘

ในการเสด็จประพาสหัวเมืองทางไกล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงพระราชนิพนธ์ระยะทาง รายงานสภาพบ้านเมือง ตลอดจนเหตุการณ์ตามเส้นทางเสด็จ หรือมีพระราชหัตถเลขาพระราชทานมายังคณะผู้รักษาพระนคร นอกจากนี้ ยังมีจดหมายเหตุของทางราชการ ซึ่งโดยมากเป็นพระนิพนธ์ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ และบางครั้งมีการตีพิมพ์ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเป็นระยะ ๆ เอกสารเหล่านี้ให้ข้อมูลปฐมภูมิที่สะท้อนถึงความเจริญของบ้านเมืองในครั้งนั้น ทั้งยังเป็นภาพสะท้อนถึงน้ำพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงห่วงใยทุกข์สุขของทวยราษฎร์ ทั้งหัวเมืองชายพระราชอาณาเขต ตลอดถึงเมืองประเทศราช ที่แม้จะแตกต่างกันในเชื้อชาติ ศาสนา และวัฒนธรรม แต่ก็ยังคงอยู่ร่วมกันได้ภายใต้ร่มพระบรมโพธิสมภาร

อย่างไรก็ดี ภาพถ่ายประวัติศาสตร์ที่ได้รวบรวมไว้ในหนังสือเล่มนี้ ย่อมเป็นเอกสารจดหมายเหตุสำคัญอีกประเภทหนึ่ง ที่บันทึกเรื่องราวของการเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก ตลอดจนเมืองในแหลมมลายูในครั้งนั้นในอีกรูปแบบหนึ่ง ภาพเหล่านี้บางภาพเคยตีพิมพ์มาก่อนแล้วในหนังสือบางเล่ม แต่ก็มีเพียงจำนวนน้อย สำหรับการจัดพิมพ์ในครั้งนี้ คณะอนุกรรมการฯ ได้ประมวลภาพถ่ายเกือบทั้งหมดที่เก็บรักษาอยู่ ณ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ทั้งภาพจากชุดฟิล์มกระจกหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับ

พระนคร และสมุดภาพถ่ายฝีพระหัตถ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดเรียงภาพตามลำดับเหตุการณ์การเสด็จพระราชดำเนินได้รวม ๕ คราว คือ ในพุทธศักราช ๒๔๓๒ (ร.ศ. ๑๐๘) พุทธศักราช ๒๔๓๓ (ร.ศ. ๑๐๙) พุทธศักราช ๒๔๓๙ (ร.ศ. ๑๑๕) พุทธศักราช ๒๔๔๑ (ร.ศ. ๑๑๗) และพุทธศักราช ๒๔๔๘ (ร.ศ. ๑๒๔) ตามลำดับ โดยบางภาพมีคำบรรยายภาพเป็นลายพระราชหัตถ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงบันทึกไว้อย่างย่อสำหรับความทรงจำ ขณะที่ภาพจำนวนมาก ไม่มีคำบรรยายภาพมาแต่เดิม คณะอนุกรรมการฯ จึงต้องศึกษาหาหลักฐานข้อมูลเพื่อนำมาเรียบเรียงลำดับรูปภาพใหม่ให้ถูกต้องที่สุด ซึ่งบางภาพไม่สามารถระบุหลักฐานที่ชัดเจนได้ว่าเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ณ เวลาใด ก็จะนำภาพมาเรียงไว้ที่ส่วนท้ายของเรื่องเดียวกัน

อนึ่ง การเรียบเรียงคำอธิบายภาพนั้น พระอิสริยยศเจ้านาย บรรดาศักดิ์ข้าราชการ คงใช้ในระยะเวลาที่ปรากฏเหตุการณ์ รวมทั้งการเรียกขานนามเมืองต่าง ๆ ยังคงใช้ว่า “เมือง” มิได้ใช้ว่า “จังหวัด” ดังเช่นปัจจุบัน นอกจากนี้ ในการทำคำบรรยายภาพ เช่น เมืองกลันตัน เมืองตรังกานู ได้มีการสอบถามนักวิชาการในพื้นที่ที่สามารถให้ข้อมูลชัดเจนยิ่งขึ้นอีกด้วย

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม